

82-3
97-47

Шарап УСНАТДИНОВ

Ибраһим Юсупов

ШАЙЫРДЫҢ
ЖАСЛЫҒЫ

G 83.3
у-78

Шарап УСНАТДИНОВ

ИБРАЙЫМ ЮСУПОВ

**ШАЙЫРДЫҢ
ЖАСЛЫҒЫ**

Хужжәтлi повесть

НӨКИС
«БИЛИМ»
2013

УОК 821512121 (092)
КБК 83.3 (кар5)
Ү—78

ИБРАЙЫМ ЮСУПОВ Шайырдың жаслығы.
Хүжетли повесть. Нөкис, «Билим» баспасы,
2013-жыл. 272 бет.

Авторы: **Шарап Уснатдинов**

УОК 821512121 (092)
КБК 83.3 (кар5)
Ү—78

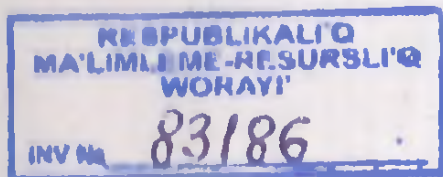
Қолыңыздағы шығарма, Өзбекстан Қахарманы, Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық шайыры Ибрайым Юсуповтың балалық, өспиримлик хәм екінши жер жүзилик урыс жыллары өткен жаслық дәуирин, оның Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтына оқыўға кирген 1945-жылларға дейинги өткен өмирин өз ишине қамтыйды. Шайырдың ата-анасы, туўған-туўысқанлары, өскен орталығы, дөретиўшилиқ кәдемлериниң басланыўы ҳаққында миллий әдебиятымызда ҳәзирге дейин намәлим, шайыр өмирбаянының өзи жазып қалдырмаған тәрәплери кеңнен сөз етиледи.

Пиқир билдириўшилер:

Кеңесбай Реймон — шайыр, Өзбекстанға хызмет көрсеткен журналист;

Муратбай Нысанов — Қарақалпақстан халық жазыўшысы;

Қуўанышбай Оразымбетов — филология илимлериниң докторы, профессор;

1. ЮСУП АХУН

*Өлимнен ҳеш жүйрик қашып қутылмас,
Есаптан жаңылмас, ол ҳеш утылмас,
Бирақ, ол қаст етип қылса да ҳәмир-
Тек те бир күш оның айтқанын қылмас,
Саў болсын, шаршамас гүресшең өмир!
Бир шыбығы сынса, мың болар саррас.*

И. ЮСУПОВ.

«Шорша», сонетлер.

Азанғы ўақыт. Ерте азанға да, күн аркан бойлы көтерилгенге де жатпайды. «Қылышын сүйреп, қыс киятыр». Гүздин ақыры болғанлықтан, күн әдеўир қысқарған. Жаз айлары болғанда, таңда турып жер суўғарыўға кеткен дийқанның сәскелик жармаға келетуғын мәхәли.

Аўылда падаға қосылатуғын малдың азанда топланатуғын еки шаңлағы бар. Қарамаллар жапты кублаға қарай кесип өте-туғын жайпаўыттың бойында, ал қой-жанлық «Өтебай шуқыр»ға ийрилип қойылады. «Ешки баслаған қой оңбас, қатын баслаған үй оңбас» дейтуғын халық майда мал өрип кетпесин деп, сол жерди таңлаған болыўы керек. Азанғы саўыннан кейин малларын падаға қосып қайтқан еки хаял, аўылдың арқа қапталында, шығыстан батысқа қарай созылып, аяғы үлкен «орыс жолға» шығатуғын арба жол менен киятыр еди. Лар беттеги аўылдан усы жолға келип қосылатуғын соқпаққа жақынлағанда, олардың биреўи:

— Ыай-ўай шеше, анаў не?! — деп бақырып жиберди. — Қурып қалдық ғой шешежан-аў, атлылардың алдында киятырған ахун атам емес пе?!

Егеде хаял да жалт қарады.

— Сорымыз қурып қапты ғой, келин. Бул не деген жүзи карашылық, — деди де, келиншектің қолынан тартыўы менен

бүршиги еле түсеғоймаған бир үйшик жыңғылдың артына тасаланып, салма жағасында жайылып өскен ақ талдың түбине барып отыра қалды. Олардың бул хәрекетлеринде қорқыў, елдеги белғили уламалардың бирине болған хұрмет, өзлери бурын-сонлы көрмеген бундай инсапсызлыққа түңилиў хәм қарақалпак ҳаялларына тән ийбелилик бар еди.

— Усындай кисилерди де бүйтип қорлаўға бола ма?— деди келиншек сыбырланып.

— «Кудадан қорықпағаннан қорық» деген, булар да өсип-өнермекен?

— Атларына мингестирип әкеткенде болмас па еди?

— Ыәй, қарағым-ай, ондай еткенде жәлләт болама?

— Жәлләт емес, милисағо олар?

— Жәлләттан не паркы бар булардың. Жақында емес пе, пахта планды орынламадыңыз деп аўылды тоз-тоз еткени. «Таза пахтаны шигитлеп көпшигиңе салғансаң, тексеремиз» деген бәне менен, көрпе-төсегимизди тилким-тилким етип кетти ғой. «Хийўа ханының жәлләтлары да бундай емес еди» деп, шиңкилдек шешемнің даўыс шығарып жылағанын еситпедиң бе?

— Хеш болмаса, ахун атаның үйиндеги арбасын қостырып, Шымбайға соның менен апарса болмаспеди, нәмнаған уламаның жасын сыйламаса, булар.

— Бул садаған кетейиннің үйинде арба қалып па, өткен жылғы пахтаның салығына төлеў ушын маллары жетпей, арбасын да сатып жиберди ғой.

Атлылар узақласқаннан кейин ҳаяллар орындарынан турды. Қолтығында кишкентей түйиншиги бар, сақал-шашы жары ағарған, сары сынлы, орта бойлы, дуғыжымнан келген адам атлы еки милицияның алдында, төмен қараўы менен әстен жүрип баратыр. Ҳаяллар орындарында қатыўы менен олардың изинен қарап тур еди. Атлылар Гүлимбет келте қоныштың үйиниң тусына келгенде, ешек арбаның алғаштасында киятырған биреў жақынласа берди. «Ҳаў, мынаў ким болды?» дегендей, ҳаяллар мойындарын созыңқырап қарасты. Бир ўақытта, жаңағы арба ғырра кейнине айланып, тасырлаўы менен аўылға қарай жүрип кетти.

— Ким де болса, жасы үлкенлерге хабарлайын, деген биреў болды-аў,-деди келиншек.

— Аўылда жасы үлкен қалды ма? Кимисин диншил, кимисин бай, кимисин жағ-жамай деп бәриниң басына суў қуйды ғой,

булар. — Хаяллар арба жолға қарай жүре баслады. — Ахун қайнағаның ауылында да бәри өзи қусап айыпланып барғанлар. Биреу-биреуінен қорқады. Бизин ауылда, айт қәне, бас көтергендей ким қалды? Төрт-бесеуі «халық душпаны» болып камақта жатыр, қалған ийге тартарларын да Шымбайда жатып шықты...

Ат алдында айдауда баратырған адам Шымбайдай үлкен елаттың есапта бар белгили уламаларының бири. Ол, өз ауылынан усылайынша шығып баратырғанына қысынып та, арланып та киятырған жоқ. Яратқан ийеси бир есабын тауып, өз хузирина бирден шақыртағоймаса, таңла махшерден бурын усы уақыяның жүз беретуғынын әллеқашан мойнына алып жүр еди. Өтип баратырған соңғы еки жыл жәхәннемнің тирилей дозағына тақаббил болды. Писентинде бар мал-мүлкинің бәрін тартып алып, елдің шетиндеги Лардың арғы жағына, бел тиймеген партауға жер аударып жибергенли бери, қайуақ-бируақ басына усы күн тууыуы тақыйық екенін билгени қашшан.

Усы еки жыл ишинде оның геллесине не ойлар келмеди. Түркменстанның Кубатау деген жерине қашып кеткен бирадарларынан хабардар еди. Қаракум ийшанларының мүриди болған Жәнеуит ханға Ильяс ийшан арқалы жол тауып кеткен уламаларға қосылмай қалды. Купыя уәделесип, хәр қыйлы жоллар менен Ауғанстанға, Фарсыға кеткенлер де мирәт еткен еди. Илажсызлықтан сарсылып, қайуақ-бируақ тап усы күн басына тууатуғынына көзи жеткенликтен, күни-түни мийи алғау-далғау, ишкен асы бойына тарап, бир күн арқайын жасап көрмеди. Не қылыу керек? Қуданың қылғаны усы шығар деп басын жан ағашына қойып берсин бе, ямаса «хуу-хақ» деп жолға шықсын ба? Ойлап-ойлап, ой түбине жете алмай, ең кейнинде Ильяс ийшанға барған еди.

— Мениң де басыма сизин күниңиз тууып турыпты, ахун аға, — деген еди ол. — Сизин, қашып көшкен жағдайда шегаралардан өтип кететуғын тиллаларыңыз көп емес. Басқаларға усап, падада сүриу-сүриу малыңыз болғанда еди, бәрін пуллап жолға шыға берер едиңиз. Қолда кәрежет болмаған соң, екінши шегараның өзінде усланып, бендеге айланасыз. Аман өткен жағдайда да, бала-шағаңызды кемінде бир жыл тарықтырмай сақлайтуғын дүнья керек. Болмаса бәрінди қулға айландырып, атыз жумысына жегеди... Ол узақ ойланып отырды. — Ахун аға, сизин басқалардай артық-аспай нәрсеңиз жоқ. Дин пешуалары

менен барды-келдиңиз де көзге түсерликтей емес. Үйиңиздеги мешитиңизди жапқан жоқсыз ба?

— Алдыңғы жылғы саўдалардан кейин бәрін тоқтаттық ғой, Ильясжан. Хәзир мешит дегендей мешит қалдыма, жер аўдарылғанымыздан бери бурынғы журтымызға бир ғарип хал мүридимизди отырғызып қойыппыз.

— Олай болса, ендиги жағында хұкиметке жампайлап, хызметинен қашпаң. Иншиалла, сизге енди жүдә кырын қарай бермес...

Ийшанның гәплери әдеўир зилли болғаны менен хақыйқаты солай еди. Балалар еле майдалаў, өзлери өзлерин алып жүре алмайды. Үлкен қызлар бойжетпеген, кишкене Ибрайым бес жасын енди толтырады. Қара басы болса екен, дәруиштин қылқа тонын кийип жолға шыға берер еди. Жан саклаў ушын сонша балаларды таслап кеткени менен рәхәтин берсе не жақсы...

Арба жолдың еки қапталы бүрискен шатлақ. Такжап гүзли-бәхәрли тасып кетип, еки бойын суў алып турады. Сонлықтан, бул әтираплардың жыңғылы менен жигилдиги қалың өседи. Хәзир ахун тайсалып қашаман дегенде де жол табыўы қыйын. Бурын усы жерлер дут тоғайлық еди, бөренелик тораңғылы менен ерманы жыңғылын халық тийип-қашып алып болды. Енди шенгел менен шат басып кеткен. Боз жер, арбаның излери май топыраққа толып, гейде омбалап кетесең. Ахун көлик жүретуғын ортадағы соқпақ пенен киятыр.

Артында киятырған атлардың ара-тура пысқырғанлары, үстилериндеги жасаўыллардың «адымыңды атыңқыра, уйқылап киятырсаң ба?» деп жекиринген даўысларын еситкени болмаса, көзи хеш нәрсени көрип киятырған жоқ. Даўыс шыққанда ғана әтирапына нәзер салып, орпаң жолда киятырғаны, «орыс жол»ға еле жетпегенин байқайды. Мынаў, төрт аяқлы еки хайўанның артында өлпең болса да шаң көтерилип қалыўы керек еди. Усы хәптеде қыраў жүдә қойыў түсип тур. Таңда жүўериниң басын қайырыўға шыққанлар сәскелик жармаға үсти-басы малпақ-салпақ болып келеди. Усындай ығаллық себепли, артында шаңы да шықпай киятыр. Баяғы бир шақырым жерге де көликли барып жүрген дәўирлерде хәзиргидей жолды пияда басып өткенде, кашшан өкпеси өшип, диңкеси қурып қалар еди. өткен жылы Лардың бойына көшип келгенли, қорадағы мал-хал менен үй қапталындағы қыйтаққа араласатуғын болды. Пахта атызына барып, жәрдемшилер арасында болады. Соның кәраматы шығар,

бетине қан жууырып, диңкеси көбейгендей, жүрис-турысы жеңиллескендей еді. Усы киятырғанда, негедур, мийине хеш нәрсе кирип атырған жоқ. Өмиріндегі тап ең соңғы мәселе үзил-кесил шешилип, енді оны ойластырыу да, оған қарсыласыу да бийпайда, алдында не болса да, көретуғын көримлерді ылайықлы күтип алыуға таярланып киятыр. Неше ай, неше күнлерден бери: тап сол уақыя жүз бергенде мен не ислеуім керек? Изимде қалған бала-шағамның не күни кешеди, таңлағы күн болғанда изимнен кимлер келеді, балаларыма ким қолын созады? Қызларымның келешегі не болады? Қандай адам болып шығады? Ханбийби елти жүдә жас қалып баратыр, балаларды қустай аузына тислеп, халық қатарына қосыуға күшжигери жете ме? Усыған қусаған мыңсан нәрселерді ойлай беріп, оларды болжай беріп, бәри яд болып қалған еді. Ендиги жағында соларды және бир мәртебе, бир емес, қайта-қайта еслеп, көз алдына келтиріп, хәзир барып қамалғаннан кейінги шегетуғын азаптарға шыдау, ары бара берсе, Яратқаннан көп азапқа дуушар етпей, аманатын алыуын, оның хузірінде о дуньяның жақсылығын сорау ғана қалған сыяқлы еді...

— Анаған қара! Пах, қуйрығы бир кушақ екен. Ахун, мына дауыстан уйқысы шайдай ашылған адамдай, өзине келді.

— Ип-ири, қызыл түлки екен,— деди атлылардың биреуі.

— Пай, мылтық болып атып алғанда, жақсы тумак шығар еді...

«Ийинлеріндегі мылтық емей, қарауйдің ууығы ма екен»,— деп ойлады ахун. — Баяғы жаугершилик жыллары яұмытлар түнде ууық асынып келип ақ, шет-шебирдегі үйлердің малларын айдап кеткен. Буларға оғы жоқ мылтық беретуғын кусайды-ау».

Ауылдың ийтлери түни менен үй қорып, күндиз уйқыға кеткенде түлки менен шағаллар, шыбын-ширкей кууып бүктің арасына кирип кететуғын тауықтарды аңлып келеді. Мына еки жасауыл, арба жолды кесип өткен түлкини көрген кусайды.

Ойлары бөлиніп кеткен ахун, этирапқа көз жиберіп, қарап алды. Бираз жолды басыпты. Баратырған, я киятырған болып бир жан көринбейді. «Колхоз деген қатты күшке минди ғой, бийбастақ жүриуге бала да қорқатуғын болды».

— Таксыр, арба жолдан шығып, шеп жақтағы соқпаққа түс,— деди жасауыллардың хөктем дауысly биреуі.

— Адымынды атыңқыра, мына жүристен шыжғырған ыссыға қаламыз,— деди екіншиси.

Ахун, оларды еситпегендей болып, үн қатпады. Булардың биринши рет «тақсыр» деуі еди. Соған сәл таңланды да, айтқан соқпағына түсти. Енди атлылар бириниң изине бири дизилип жүре баслағанын «шеңгеллер жүдә болық екен», деп сөйлескенлеринен аңғарды.

Ол және өз ойларына оралды. Тағы баяғыдай, нәзери алға қарағаны болмаса, көзлери хеш нәрсени көрмей, қулақлары да мына соқпақтың еки қапталында көкирек ауызға келип турған шеңгел қоңырауларының аттың бауырына тийип сыңғырлағаны түүе, қуслардың дауысларын да еситкеннен қалған еди.

...Өткен жылғы тексериспекте хуқықсыз етип, мал-мүлк, егислик жерлеримди алып, ауылдан аулақлап көширген еди. Өз елимде жүрип, өзимдей адамлар қатарынан шығып қалғаным арланып жүрген басым.., енди биротала қамауға алып киятыр. Адамның дүньяға шыққандағы көретуғын азабының ең ауыры, ең қорлықлысы усы шығар. Ертеңнен баслап басыма не күн тууады, қыспақтың қандай түрине тап боламан? Нелерди сорайды, нелерди айтаман, нелерди айтпай, қанша азапласа да сыр сақлауым керек?

Жаңа хукимет тез күшейип кетти. Арғы басы Тахтакөпир менен Мойнақ, берги басы Төк тауы менен Назархан ортасын қозғап, Төрткүл менен Хорезмге күшти қоссақ, аударып таслайтуғындай едик. Олар Патша хукиметиниң қураллы күшлери менен мал-мүлкин ийелеп, усындай болып кететуғынына жетерли баха берилмепти.

1927-жылы мешитлерди ғалаба жаптырғанда, бизикине пайтахт Төрткүл, арғы басы қызыл Ордадан адам әкелип тексерди. Мешиттиң көп жерлерин қаздырды. Мусылманлардың Кавказда өткен қуралтайының қәулисін, Хорезм менен Түркменстанға қашып кеткенлердин дизимин изледі. Совет хукиметине қарсы сырт еллердеги күшлер менен байланысың барма, деп азаплады. Шымбай, Кегейли әтирапларында жүйрик атлар, қурал-жарақ жыйнап, ауылларды жәбдиллестириу бойынша жасырын жыйналыслар өткеріу тапсырылғанлардың дизиминде барсаң, «революцияға қарсы Шымбай шөлкеминиң» басшысы Кәримберди ахун, әскербасшысы Барлықбай болыстың Тахтакөпирдеги қуралланған топарына шымбайлы дийқанларды апарып қосқанлардың биреуісең, деп те жала жапты. Мен оннан емес, Бекмурат ийшанның намазынан кейин, Асқар ахун, Сержан ахунларға қосылып, дәриушана шөлкемлестириу бәнеси менен

жасырын мәжилис өткерип, жүргизген үгит-нәсиятымнан қорықтым. Көп жерлерди араладық, көрген көз, еситкен кулақлар көп болды. Төренияз ахун усынан илинип, қамалып атыр. Тилиме бек болыұым керек, «баспашылардың куйрығы» деген ылаң басланған. Оған гириптар болғанлардың еми жоқ қусайды. Малы-мүлктен қорқатуғын жерим қалған жоқ. Хан мақсымның үйин хатлап, барлық дәскелери менен малы-мүлкін Шымбай районындағы биринши аўыл турғынларына сатқан күнлери, бизден де тапқан-тупқанларын көликке тийеп әкетти. Қайда апарып сатқанын билмеймен. Ендиги қорқатуғыным хуснихат бойынша дәскелеримнің сораұы. Оларды жоқарыға жиберип тексеремиз, деп китапларым менен қосып әкетти. Оның кәсип екенин, динге байланысы жоқ екенин айтып түсиндире алмадым. Енди, жақыннан бери, той-мерекелерде, диний мәресимлерде хукиметтин «аўылларды кеңеслестириў», «жерлерди кеңеслестириў» сиясатына қарсы үгит-нәсият жүргизип, халықты ыдыратып, душпанлық оятып жүр, деп айыплап атыр. Булардан оншама бәле келеғоймас, мени Ильяс ийшан, Жәлил мақсым, Барлықбай болыслардың изине қосып жиберийуинен қорқаман, соларға беккем болыұым керек...

Жүриси жүдә пәсейип кеткен қусайды, артындағы аттың пысқырғандағы деми кулағына сезилди. Дәрхал қыялы сергекленди. Изиндеги еки атлының аўызлары тынбастан сөйлеп киятырғанлары мийине кирмес еди, хәзирги өз-ара күлискенлери ап-анық еситилди. Жүрисин сәл тезлетпекши болып еди, аяқларын көтерип басыұы аўырласа баслаған екен. Шама менен бес шақырымдай жүрди. Аяқларының кемиси бар ма, булғурлым шыдап киятыр. Артында, еринип адымлап киятырған атлар да буннан тәўир емес қусаған. Жәниўарлар миниске үйренген жуўас мал екен. Шамасы ишки ислердин шарбағында күни-түни байлаўлы, усындайда кимнің шеги түссе, сол минип кете беретуғын болыұы керек. Бәрха бир адамның күтиминде болғанға усамайды.

Ахун, қапталда сарқырап ағып турған Такжапқа қарады. Суўлар изине ерип киятырғандай, бир қәлипте ағып баратыр. Жаптың айланған жеринде ушлары сарғайған, еки-үш баў шыққандай жекенликтен екиге бөлинип, арғы жағалықтағы жийделикке барып урылады. Булар жақынлаған ўақытта үлкен бир курбақа суўға «шомп» етип түсти. «Быйылғы қыс еле жайлаўскен», деп ойлап қойды ахун. Тоғайлықта хәккелер көбейип

кеткенбе, ямаса аўылдан бери ерип киятыр ма, жупласып гә алға ушып барып, гә кейинге айланып қонады. Шеңгел менен жигилдиги жарыса өскен шатлық сийрексип баслады. «Шамасы үлкен жолға келген қусаймыз». Ахун, аўылдың ең шетине келип жеткенин байқады, буннан буяғы қоңсы аўыл, арғы жағы Шымбайдың қаласы. Ол негедур артына бурылып, әдеуір қарап турды. Есин билгенли жалаңаяқ жуўырған, қоржынды ийинге салып, Бухараға барып оқыў ушын атланған соқпақ, өспиримлик жыллары айлаўға ат шаўып, бәйги алған шаңлақ, суўларында қырғалақ ойнаған, жуўырып келип гәлле таслаған бәлент ырашлар, бәри көз нуры менен тиккелей жүрекке жайласып атыр. Өмир-өмиринше кеўлине орналасып қалған даландық, ата мөкан. Қараган сайын көзи тоймай, кеўли елжиреп, босасып баратырғанын сизди. Неге ондай болды, неге? Оның ойына бир нәрсе сап ете қалып, жүреги суўлап кетти! «Олай болмас-аў, Пәрўардигәрым өзи қоллап-қуўатлап, бул жерлерди қайта көриў иншиалла несип етер. Я, Аллатаала, өзин саклайғөр бул ғапыл бенденди, өзин мәдат болагөр, Аллам!»

Булар «орыс жолға»да жетип келди. Кублаға қарай азгантай жүрген ўақта пахта тийеп киятырған арбалар узактан көринди. Бирақ, ол келемен дегенше үлкен жолдың батыс тәрәпине кесип өтип, май заводтың үсти менен адамлар базарға баратуғын соқпаққа түсти. Енди, атлылардың биреуи алға түсип, ахунды ортаға алды. Жолда хәрекет көбейген сайын қысыныспаға түсе баслаған тутқынға азғана пана болды. Жолдың буяғында жолаўшылар баршылық екен. Ақ көйлек-дамбалдың сыртынан шапан кийген кисилер, шағын ғана сандықты арқалап баратырған жас өспирим жигит, ердің алдыңғы хәм артқы қапталларына еки-үш таўықтың басын төменге салбыратып байлаған ешekli хаял, алдыға қарай асығысып, ғарс-ғарс адым таслап баратырған пиядалар көп еди. «Бүгин дүйшемби, — деп ойлады ахун, — хә-ә, Шымбайдың қысқа базарына баратырғанлар екен ғой, иләйим ислериңиз жүриссин». Шымбайда, кеминде жүз жыл бурын орнатылған тәртип бойынша хәптениң жума күни узын базар, биринши күни қысқа базар еле бузылған жоқ еди.

«Хәптеге еки базар, жарықлық, халықты саклап турған қәсийетли орын ғой, бул. «Қуданың нәзери түспеген жерден базар салыўға болмайды», деген гәплер бар. Базардың да, Шымбай қаласының да орнын бабаларымыз дурыс таңлаған, Яратқан ийем еңселеринен дурыс ийтерген екен». Ол, базарға соңғы рет

қашан келгенин есledi. Өткен жылғы қыстың орталары еди. Хүкимет пахта салығына үйин кампискилеп, малы, арбасы менен дәскелерин хатлағанда, отаудың төрінде илдириули турған сеңсең постыны менен ғалы қоржынын, минислик атының ер-турманын да қосып алып кетти. Хатлаған затлары пахтаның қарызына жеткен соң, қудайым жарылқап, отауға тиймеди. Сеңсең постынды басшыларының биреуи өзи кийиу ушын қосып алғанын сезип тур, иләж қанша, «буйырсын, буйырсын» деуи менен қала берди. Былай-былай шыққанда қоржынсыз күн жоқ. Сеңсең тонды ара-тура кийгени болмаса, отаудың төрінде жарасыққа, керегеде илдирилип туратуғын еди. «Жаман айтпай жақсы жоқ», ендиги жағында өлимлигиме, бир сеңсең тон алып қояйын деп, Шымбайдың базарына шыққаным сол еди. Көп узамай, «халық душпаны» атанып, жер аударылғаннан кейин, базар кимнің базары, ишкен асымның дәмин билиудың өзи қыйын болды...»

Пиядалар ахунның жақсы тилегин еситкендей, булар қабатласқан уақта сескенип, дәрхал өзлерин шетке алады, өтип кеткенше тоқтап, биреулері жағасына түпирип, хаулығысады. Ат туяғының сестин аңламай киятырғанлар жасауыллардың «жолдан шық» деп сүренлегенин еситкенде, тапрақлап қапталға қашады.

Қалаға жақынлаған сайын атлылар сылбыр жүристи қойып, беллерин көтерди, зәңгиге ширенип шаққанласты.

— Атқа илесип жүр, — деп бақырады арттағысы. Атлар да бир нәрсени сезгендей, басларын қоқанлатып, пысқырыуды жийилетти. Ахун басын төмен салып, аттың артқы аяғынан басқа нәрсеге қарайжақ емес. «Әй, Пәрүардигар, тезирек төрт пақса ишине тығагөр. Бул сынақларыңа бәрдаш бергендей күш-кууат жоллайгөр».

Жасы елиуден асып кеткен адамның әсте жүриси менен қалаға да кирди. Нәзери, шамалауынша, бурынғы орыс приставтың кеңсеси. Соның астында жер төлеси бар. Аса кәуипли адамларды сол жерге қамап «ширитеди» дегенди еситип жүр. Шамасы бизди де соған тығатуғын болды, деген ой сап ете қалды. Бурынғы патша хукиметинің уақтында, 1916-жылғы көтерилисте Аннакул деген аталас ағасы усы жерде еки жыл жатып, еси кирели-шығалы болып қалғанын көргени бар. Яқ, оннан аман-есен өткен қусаған. Қай жер екенин айыра алмады, мәғар болса, қаладағы хәммеге белгили «қараңғы көшениң» ояқ-буяғы. Бир

дәрүазадан өтип, тас жайдың дәлизине кирди. Иши гүңгирт, бир айланбадан кейин темир тордан өткерди. Арғы жағында темир қапы «ғышыр» етип ашылды. Ишке киргизип жиберди. Оның иши дәлизден де гүңгиртлеу екен. Адам көпшилик, «Ассалаўма әлейкум» деп туўры алдына қарады. Оның сәлемин әлик алған жан болмады. Төрде жатырған дәпеңлеу киси өңменин сәл көтерди де, оң жапсардың ортарағында жатқан биреуге: «әй, тауық бас, мына кисиге орныңды бер», деп буйырды. Ол ахунға аларып бир қарады да, кирер есиктиң шеп жағындағы бос төсекке барды. Ахун қолындағы түйиншигин ишине сабан салынған аламыш-аламыш төсектиң бас ушына қойды да, өзи дize бүкти. Хәммеге бир көз жуўыртып, «әззети абырайға» қол жайды. Оған қосылғанлар да болды.

Ұақыт-ерте песинге тақалған еди, дәретти бузып алмастан бурын намазымды оқып алсам болармекен? Оған руқсат бере ме бул жерде? Азғана ойланып турды да, батыл түрде:

— Тәхәретим барда песин оқып алсам болармекен? — деди.

Ахун төрде созылып жатқан дуғыжымға қарады.

— Дәрет суў зая болмасын, оқысаң оқып алағой, буннан кейингисине қудай разак... Оқытты, я оқытпады.

Негедур хәмме бирден күлип жиберди. Деген менен ахунға питегене жан кирди. Төрдеги адам буны таныған, танымаса сақалын сыйласа да, азғана сүйеу болды. «Я, Пәрүардигәр, бенделериңе инсап бергейсең!»

* * *

Ертеңине түнде ахунның изинен кийим-кеншек келди. Арасынан еки кеседей ийжан, бир пәтир менен еки зағара шықты. Бул мәкемеде де қудайдан үмити барлар табылатуғын қусайды, қараңғыда өзін танытпай, түйиншикти услатып кеткен адам: «әкелген жигиттиң аты Сәтулла қусайды, тақсыр», деди де ғайып болды. Оған пәтиясын берип, «Аллаярылқасын»ын да айтып үлгермеді.

«Кундыз дегелей менен қыста сеңсең тонның сыртынан кийетуғын түркпени шекпенімди әкелипти».

«Жанынан артықпа, кийсе кийер, киймесе жамылып жатар, қудайым тоздырыу несип еткей». Бул, Ханбийби елтинің сөзи еди.

— «Берип жиберген геуиш-мәсиси менен кундыз дегелейди көрген сайын тергеушилердің «шымбайына» бататуғын болды-

ау. Өнебир, айта беретугын бай, кулак, жат-жамай деген гәплери барғой».

«Алды қыс, сеңсең тонын берип жиберіуім керекпеди, кайдан билейин. Ендигиден былай сууық бола береді. Қой, қысқа жеткермей куда кәлесе келер-ау, оның бір ишкен-жегени, кисиге берген хазары болмаса, ахунлығын айтпасан, гәрип жолы қайдасан деп жүрген мәмин мусырман ғой».

«Ханбийби елти мени тергеушилердің алдында мерекеге келгендей болып отырсын, дедимекен. Олай дейин десем, шапанның сыртынан мәдели белбеу емес, бір қос айдынлы жиберипти. Дурыс болған, бет-қолды сыпыруға жақсы».

«Сонша илимли адам, азлы-көпли елдің құрметінде, тергеушилер бәледей көреді екен деп, қалайынша оған гөне-қопсы кийім жиберемен. «Танымаған жерде тон сыйлы» деген, алдыларында отырған адамның кимлигин билип қойсын да, олар».

Ахунның бүгін, бұйырса екінші түнеуі. Келгенли тергеуге шақырған, ямаса «не қылып жүрсең?» деген адам болған жоқ. Бірден алып кетсе албырап қалмайын деп, таң азаннан кийім-лерін бас ушына ғамластырып қойды.

— Асықпаң, тақсыр. Еле жатасыз, усы жерге үйренісип, әсте-әсте көнлігесіз, бара-бара бийпарық болып қаласыз. Қамақта көзлери төрт болып жатқан сонша адамға еки тергеуши. Сизге кашан нәубет жетеді, бір куда биледи,— деген еди төрдегі дәпең. «Мал мәңирескенше, адам сөйлескенше» деген, кешеден бери ахунның ким екенін өжирелеслери билип алды. Азғантай да болса қатнасықлары өзгерді. Дәпеңнің аты Ханкелди, өзи ахуннан бір мүше киши екен. Орыс патшаның құқим сүрип турған жыллары Хийуа ханының өзи ме, уәзирлери ме, Қазақ-дәрья әтирапына құс салып, қырғауыл аулауға келген екен. Соннан кейінгі тууылған балаларға усындай ат қойу үрдис болыпты.

Ханкелди құқиметтің айтыуы менен балық аулап, оны дузлайтуғын, ыслайтуғын артель ашқан. Инилерін, балаларын жәмлеп, артельді жүргизип турғанда, бір баласы Шымбайдың базарында еки арба балығы менен усланады. Финагентлер милисаларды ертип келген уақытта ол баласын қашырып жиберип, бәрін өзинің мойнына алады. Бул жерде жатырғанына еки ай болған, тергеуі елеберін питетуғын емес қусайды.

Өжиреде өзинен басқа төрт адамның қарыулысы да, омыраулысы да усы екен. Обалына не керек, тәрбия көрген жигит, хәммесін бойсындырып, тәртіпке салып қойған.

Ханкелдиниң айтқаны болмады. Иркиўханада бирге жатқан-лардың алқымларынан қыйып берген бир-бир уртлам суўларына алған тәхәрети менен куптан намазын жана оқып болғанда, ахунды әкетиў ушын еки жасаўыл кирип келди.

— Тезлеттиңиз ғо,— деди Ханкелди жасаўылларға. Оның даўысынан бундай нәрселерге көнлигип, ишки ислер хызметкерлерине үйренисип қалғаны сезилер еди. — Тергеўшиге айт, дуўасы күшли, үлкен ахун адам, көп қыйнамасын?!

Келгенлер оның гәпине «тыныш жат!» дегендей бир аларып қарады да, ахунның еки қолын арқасына қайырып услатып, алып шығып кетти. «Түн-ғәриптики», дейтуғын еди күни менен қара мийнеттен шаршаған дийқанлар. Бул жерде жумыс түнде қызады екен. Тергеўши Ханкелдиниң айтып жиберген сөзлерине түсинетуғындай емес, орыс адам екен. Қасында түри татарға қусаған бир жигит бар. Оның дилмаш екенін ахун дәрхал пәмледі.

Еки қолын арқасына қайырып услатыўы менен түргелтип қойды. Сораўды ноғай (татарларды бурын усылайынша атаған) түсли жигит баслады.

— Әкеңиңиздиң аты ким?

— Әкемнің аты Саеке, өзимнің атым Юсуп.

— Жасыңыз, миллетиңиз, саўатыңыз?

— Жасым 55 те, миллетим қарақалпақ, медресе питкергенмен, диний дәрежем ахун.

— Шаңарақ ағзаларыңыз, хаялыңыздың, балаларыңыздың атлары?

— Хаялым Ханбийби, үш қыз, еки улым бар. Қызларым Әзийма, Карийма, Зәўре, улларым Мәден, Ибрайым. Алды он жетиде, кишкенеси бес жаста.

Сол уақытта орыс тергеўши дилмашқа бир нәрселерди айтты.

— Еки қатыныңыз бар екен ғой, бириншисинен неше бала бар?

— Үлкен еки қызым биринши елтимизден. Оның қайтыс болғанына төрт-бес жылдай болды.

Орыс тергеўши бул мағлыўматларды бурыннан биле ме, ямаса қарақалпақшаға түсинеме, дилмаштан ахунның айтқанларын сорамады. Дилмаш, тергеўде өтирик сөйлеўге болмайтуғынын, хәрбир өтирик ушын жаза қолланып, жылы асып кететуғынын, тергеўге жәрдем берип, соралған нәрселерге толық жуўап берип барса, гүнасы азаятуғынын ескертти. Соң оған отырыў ушын орынлық берди. Өзи орнын орысқа босатты да, оның шеп төрепине жайласты. Енди орыс тергеўге киристи.

— Ильяс ийшан Идирисовты танийсыз ба?

— Танийман.

— Қашаннан бери танийсыз?

— Ол киcи бизден бир мүше киши. Қаракум ийшанның шауылығы, биз Бухара медресесин питкерип атырғанымызда, ол киcи барып қалған еди.

— Контрреволюциялық орайдың Шымбай аймағында Ильяс Идирисов басқарған топарының ағзалығында барсыз ба?

— Шырағым, мен ондай топардың болғанын билмеймен.

— Шырағым дегенди қойың,— деп жекиринди дилмаш.

—Бул жерде сизің балаңыз, я ииніңіз отырған жоқ.

— Қуллық, қуллық,— деди ахун қолын көкрегине апарып. Дилмаш және оған аларып қарап қойды.

— Ильяс ийшан Қазақстанға қашып кеткенде неше тилла берип жибердіңіз?

— Ол кисини көрмегениме әдеуір болды. Басқаға бергендей артық-аспай тиллам да жоқ.

— Өтирик сөйлеп тұрсыз, өзинізге жаза қосып атырсыз. Сизің Ильяс ийшан менен неше мәрте ушырасқаныңыз хаққында бизде толық мағлыұмат бар.

Юсуп ахунның денеси түршигип кетти. «Булар аңлып жүрген кусайдау, еки рет некели болғанымызды да билип баратыр. Ильясжанды қазбалап турғой, мойнына хеш нәрсе илдире алмай атыр ма екен?»

Пүткил Хорезм ойпатына белгили Қаракум ийшанлары сулаласының тийкарын салыұшы, Араб еллеринде тәлим алған Қутлыхожа әзийз ийшанның үлкен перзенти болған Сражатдиннің улы Идрис ийшан, әкеси әлемнен өткеннен кейин, сулаланың мийрасхоры болып қалады. Орыс патшалығы менен Хийұа ханы басқарып тұрған сол жыллары Асфандияр ханның зулымлығы халыққа жүдә батады. Әмиүдөрьяның шеп жағалауында Хожелинің беги Әуезжан, ал Шораханда, Шымбайда ак патша елине мәрдикарға адам жиберіуіге қарсы еркеклер менен бирге көтерілиске шыққан хаяллар ханды тахтынан ауда-рыу ушын пүткил халықты қарсы қозғайды. Ханның зулымлығынан қутқарыуға жәрдем сорап, сол уақыттағы дин ислам орайы есапланған Сирия мәмлекетинің Куфа қаласына бир топар карақалпақ ийшанлары хат жоллайды. Асфандияр ханға Сириядан: «Егер хаттағы айтылғанлар рас болса, сизди жоқ етемиз», деген мазмунда хат келеди. Куфаға жазылған хатта Идирис

ийшанның мөри бар екенлиги аныкланады. Солай стип, еле Кеңес хукимети орнамастан бурын-ақ, Каракум ийшан әуладлары менен олардың мүридлери, Әмиүдәрьяның оң жағалауындағы барлық ири дин уәкиллериниң бәри қадағалауда, аңлыспақта еди. Ақ патша менен Хийуа ханлығы тарқағаннан кейин де уламалар жасырын хәрекетлерин тоқтатпады. Енди олар Кеңес хукиметине қарсы гүрес баслады. Ильяс ийшан әкеси Идирис ийшанның бар уақтында, әкеси дүньядан өткеннен кейин биротала усы астыртын хәрекетлердин басында турған еди...

Юсуп ахунның шамалауы бойынша түн жарпынан ауып кеткен болыуы керек. Тергеуши шылым шегуди бурынғыдан көбейтти. Ара-арасында дилмашта руқсат сорап шегип алады. Руқсатты қасындағы үлкенинен сорағаны болмаса, олар ушын қарсысында отырған мойсапид адам емес сыяқлы. хәрекетлери сәл босасты, бир қағазларды аударып көрип алады, бир нәрселерди түртип қойған болады да, және тергеуе кириседи. Баяғыдан бери тек ийшанларға байланысly уакыяларды сорау менен бәнт, бир қатарының бул кисиге ҳеш байланысы болмаса да, өзлери гүдикленип жүрген нәрселерге анықлық киргизиу ушын сорап турғанын ахун сезип отыр. Барлық нәрсеге «олимнен хабарым бар, буннан хабарым жоқ» дей берсе өшиктирип алып, кейни насырға шабама деп те қорқады. «Айтқызыу ушын искенжеге салып қысады, ашлыққа таслайды, зыйыққа отырғызады» дегенлерди еситип жүр. «Яғ-а, хәзир зыйық жоқ шығар-ау, деп ойлап қойды. Ондай етип, қазыққа отырғызыу бурынғы хан, патшалардың зинданында болғанын билемиз. Бухарада оқыған жыллары «бизиң атамызды зинданда зыйыққа отырғызып, азаплап өлтирген» дегенлерин еситип едик. Орысыяттың хукиметинде ол жоқ шығар-ау. Бирақ, қайсы заманда да, адамзат бирин-бири қыйнаудың не түрлерин ойлап тапқан гой, булар да басқалардан қалағоймас».

Тергеу дауам етти:

— Хорезм, Ташауз областыларында Кеңес хукиметине қарсы дүзилген контрреволюциялық орайға қосылып, 1929-жылдың 26-сентябринде Тахтакөпир көтерилисин шөлкемлестириу топарына сизиң менен неше адам қатнасты?

— Мен ол топарға қосылмадым.

— Әбдижәлил, яғный Жәлил мақсымды хан көтерип, көтерилисти қоллап-қууатлау ушын неше өгиздин пулын жибердиңиз?

— Мен, сол жылдың январында пахта бойынша айыпланып, жеке салыққа тартылдым. Жазамды өтеу ушын бир атым, еки

сыйырым, өгизимди, кой-жанлыqlарым менен бир өгиз арбамды сатып төледим. Оннан кейин мени аўылдың күншығыс кубласындағы даланлыққа жер аўдарды. Бала-шағамыз бенен ерте бөхәрде сол жаққа көшип барып пахта ектик. Мениң Тахта-көпирге барғандай көлигим, жибергендей гәрежетим болған жоқ.

— Жәлил мақсымды сол күни қарақалпақ халқының ханы болып сайлансын деп қол көтерген 30 уламаның ишинде сизин де атыңыз бар. Бул ҳаққында хәзир Төрткүл түрмесинде жатырған ханыңның өзи бұлбил болып сайрап атыр. Сиз неге буны мойныңызға алмайсыз?

— Шырақларым, — деди Юсуп ахун шын кеўлинен жарылып, оны еситкен дилмаш бир нәрсе демекши болып еди, орыс жигит «айта берсин» дегендей ишара етип тоқтатты, — таңла махшерде, бул сөзге булар түсинбей қалараў деп гүдикленди де, о дүньяда Аллатааланың алдында хәрким өзи ушын жуўап береди. Қайсысымыз ялған сөйлеген болсақ, иншиалла сол жерде хәрким жазасын тартады. Бирақ, мен Жәлил мақсым солай деп айтты дегенге исенбеймен. Себеби, шырақларым, мен ахун болғаным менен жоқ-жуқалаў адамман. Ондай ұллы, бардамлы уламалар менен көп барыс-келис қыла алмадым. Екинши мәртебе төсек жаңалайман деп, хожалық басты болып қалдым, шырақларым.

— Үйиңнен мешит ашып бала оқытқансан, соннан байымадың ба? (Дилмаш шаршаған болыўы керек, ахунға «сен»сиреп баслады).

— Мешиттиң жабылғанына үш жылдың жүзи болды. Биз, бала оқытқанда, өзимиз жекке болғанымыз ушын, балаларды күндиз мал-хал, егин-пегинге бир мезгил жумсаў ушын оқыттық, пул алмадық.

— Қул етип жумсадым, демекшимисиз?

— Ондайдан қудайым сақласын, талабан балаларға күндиз үйимизден аўкат бердик, соның есабынан жумсадық.

— Үйиңизден китап түплейтуғын, қағаз басып шығаратуғын үскенелер табылды. Сиз Кавказ мусылманлары қурылтайының, совет хукиметине қарсы Аўғанстанда хәрекет етип турған хәм «Револуцияға қарсы Шымбай шөлкемлериниң» көрсетпелери менен кәўлилерин көбейтип, тарқатып турғаныңызды мойындайсыз ба?

— Мойынламайман.

— Онда неге бул дәскелерди үйиңизде сақлап келдиңиз?

— Мен, хуснихатшы адамман. Бухара медресесинде оқыған

жылларымнан баслап, китап көшириў, шырайлы етип жазыў ҳәм китап баракларының қыр дөгерегин нағышлап, дүзиў жазыў илиминен тақсил алдым. Мени оқыўдан бос ўақтымда хуснихат көшириўши усталарға қосып, жаздыратуғын еди. Медресени питкергеннен кейин де, усы кәсип бойынша бир жылға алып қалды. Тозған, таптырмайтуғын китапларды көширип, қайтадан китап ететуғын едик.

— Сонда неге китап шығаратуғыныңызды мойынламайсыз? Жасырын көрсетпелер менен пәтиўаларды сиз көбейтип тарқатқансыз!

— Оның ҳеш итималы жоқ, — деди ахун орнынан қозғалып, қызып сөйлегеннен кейин, қоллары да ҳәрекетке келе баслады.

— Неге ондай дейсиз?

— Итималы жоқлығы, бизлер бир китапты бир неше айлар даўамында көширип боламыз. Салған ҳәрбир ҳәрибимиздің тас баспадан айырмасы болмаўы, қағаз бетине дүзиў ҳәм тегис түсиўи керек. Бул жүдә асықпай-албырамай, үлкен шеберлик пенен исленетуғын жумыс. Бир китапты жазып болғаннан кейин екіншисине де солғурлым ўақыт кетеди. Бес дана етип шығарыўға еки-үш жылдай ўақыт керек. Бизин оны бояп басып шығаратуғын дәскемиз жоқ. Ҳәрбир ҳәрип, нукта, үгирден биримлеп өз қолымыз бенен қәлем ушты сыяға батырып жазамыз...

— Жасырын ашып қойған баспаханаңызда сондай неше адамыңыз бар?

Ахун, сәл мыйық тартып күлмекши болды да, өзін тыйды.

— Хуснихат жазатуғын адамлар бурын болған. Олар да Хорезмнен келип, буйыртпа алып ислеген. Мен усы жасыма келип, дәрьяның арқасында ондай адамды көрмедим. Егер Хийўа, Бухара, Самарқандтан келип ислеўшилер болғанда, дәрхал халық билер еди, ҳүкиметтин көзине түсер еди...

Тергеўши Юсуп ахунға тигилип, узақ қарап отырды. Бул да, «шырағым, мен ҳағымнан жарылып отырман, мен сизлер ойлағандай бай да, кулак та, жат-жамай да емеспен» дегендей, тайсалмай отыра берди. «Миллетимиз ким болсақ та, ҳәммемиз адамбыз, ҳеш ким анадан жаўыз болып туўылмас. Мына орыс жигити де, дәслебинде әп-әнедей бала болған шығар-аў, көзлеринде оншелли жаўызлық, адамзатқа деген өшпенлилик сезилмейди. Хызмет жағдайы усыны тақаза етсе, не қылсын. Мына көзқарасында маған бир жаманлық еткиси келетуғын адамға усамайды». Усындай ойлардың басына барған Юсуп ахунның кеўли азғантай да болса тынышланып, тәскин табайын деди.

— Ҳазирше тергеўимиз тамам,— деди ахунға қарап. «Бул, ҳазирше деди ғой, азанға дейин тағы шақырармекен». Сырттан кирип келген еки милиционер, буның қолларын артына қайырып услатып алып шықты.

Қамақханаға келгенде хәммеси тегис уйқыға жатқан екен.

— Алып шыққанда да кисен салмады ма?— деп сорады Ханкелди басын көтерип. Юсуп ахун «көрип турсаң ғой» дегендей еки қолын созды. — Сизин дуўаңыздан қорыққан,— деп күлди ол.

— Ахун ағаның қәўипли адам емес екени көринип-ақ турғой.

Ахун буны айтқан адамның кимлигин байқамады. Хәр қайсысы өнменлерин көтерип отыра баслады.

— Ким тергеди?

— Билмеймен, бир орыс жигити, қасында дилмашы бар, ноғай болыўы керек.

— Узын, арық жигит пе? — деп сорады «таўық бас» лақаплысы. — Заводовский деген тергеўши,— деди ол ахунның мақуллаган сөзинен кейин. — Қасындағысы ноғай емес, ярым қазақ, ярым татар. Аты Жанкелди деген. Шымкенттин жигити. Бул жерге Қызыл Ордадан келди.

Ханкелдиниң «Таўық басы» Сәдўақас деген қазақ жигити еди. Денесине қарағанда басы кишкене болған соң, бул лақап өз елинен изине ерип келген. Аңқылдап отырып, буларға өзи айтып қойған екен, өжиредегилердин ең жасы еди. Тергеўге таң алдында барып келсең де, бәри изли-изинен оянады, не болып, не қойғанын сорастырады екен. Юсуп ахуннан да сорай баслады. Қатты тергеди ме, қыйнады ма, сениң мойныға не илдирмекши болды, нелерди мойынладың, ол ертең неше жылға дейин тартады, бәрин демде пуштарлап таслайды.

— Тийкарынан Ильяс ийшан менен Жәлил мақсымларды жакында көбирек сорады.

— Тақсыр, Ильяс ийшаныңыз хәзир я Ташкент, я Самарқандта жатыр,— деди Сәдўақас.

— Маған, Жәлил мақсым Төрткүл түрмесинде деди ғой тергеўши.

— Мен оны билмеймен.

— Ийшанды, сонда қайдан билесең?

— Мени Ильяс ийшан менен бирге ушлап әкелди. Биз бул жерде қалдық та, ол кисилерди, Хан мақсым екеўин туўры Ташкентке алып кетти...

Ильяс ийшан Идирис улы Әмиүдәрьяның еки жағалауында Кеңес хұкіметин кулатыу бойынша дүзилген орай менен тураклы байланыста болып, Қарақалпақстанның хәзирги арқа районлары аймағында астыртын хәрекет етиүши шөлкемлерди бириктирип, хәрекетлерди муапықластырыушы басшының бири еди. Қызыл Армияға қарсы бир неше топылыслар шөлкемлестиргени ушын жазалау уйымларынан жасырынып, Қазақстанға қашып кеткен. 1929-жылдың 26-сентябри күнги Тахтакөпирдеги мәжилисте оны хан көтериу жобаластырылған еди. Бирак, буннан әдеуир бурын Каспий теңизи бойындағы Адай хәм Шалқар районларында қолға түсип, қамаққа алынады. Астыртын мәжилиске жыйланған отыздан аслам уламалардың хәр қайсысы бир шөлкемнің атынан келген еди. Жәлил мақсым менен Барлықбай болыс орталықтан биреуди хан көтерип, хәмме соған бойсыныуды усынады. Көпшилик Ильяс ийшанды сайлау нийети менен келген болады. Бирак, Кәримберди ахун сөз алып, бүгинги мәжилиске қатнасқанлардың саны азлық ететугыны, соның менен бирге, Ильяс ийшан өзи қатнаспай отырғанлығы себепли, оны сыртынан сайлау шәрият нызамына тууры келмейтуғыны хаққында ўаз айтады. Жыйналысқа келгенлер, қәйткенде де бүгин хан сайламаса болмайды деген шешимге келип, Исметулла улы Әбдижәлил (Жәлил мақсым)ди қарақалпақ халқының ханы етип көтереди.

— Биз, сол ретте астанадаң шығып Шалқарға кеттик. Нийетимиз Қоңырат арқалы Тахтакөпирдеги мәжилиске дейин елге жетип барыу еди, — деди Сәдүақас бағанағы сөзин дауам етип. — Ол «астана» дегенде қызыл Орданы нәзерде тутып отыр. Ол ўақытта Қарақалпақстан автономиялы областы Қазақстан автономиялы республикасының қурамында болғанлықтан, сол ўақыттағы пайтахттың атын айтпаса да биледи ғой, дегени еди. — Ильяс ийшан менен Хан мақсымға барлық жерде излеу салып қойған екен, бул кисилерди қонақ үйиндеги жансызлар услап берди. — Сәдүақас азғана үнсиз отырып, сууық демин алды. — Бизлерди бул жақларға этап етемен дегенше Шалқарда бир хәптедей жаттық. Қасындағы еки ийшанның контрреволюциялық хәрекетлерин толық айтып бересең деп мени хәр күни таң атқанша азаплайтуғын еди. Көгермеген жерим жоқ, бир қолымнан майып болып шықтым. Оның орнына аяғымды сындырғаны жақсы еди, сол жақта қалып кететуғын едим, енди мынау жатысым, қайда екенимди хешким билмейди, излеп келер адамым жоқ...

Жәлил мақсым хан болып сайланғаннан кейін Тахтакөпирде хұкіметке қарсы шабыуыл жасаған отрядтың басшысы сыпатында декабрь айында қамаққа алынғаны, оны қайсы бір қамақханада Ильяс ийшан менен жүзлестіріп, қайсысыңыз басшы, қайсысыңыз хансыз деп тергегенлерін, азапқа шыдамай садаған кетейінлердің бір-бирине сөз таслағанлары хаққында Юсуп ахун еситіп жүр еді. Жакыннан бери, Жәлил мақсымға атыу жазасын берипти деген де сууық хабар тарқады. Бирак, оның Төрткүлде жатырғанын, ал Ильяс ийшан менен Хан мақсымның Ташкенттелигин билмейтуғын еді. Қамаққа түскенлердің әпиу етилип, аман шыққанын еле еситкен жоқ. Сонда да, кеулине өзіннің гүнасы жоқтай, хұкіметке ашықтан-ашық қарсы шыққан жери жоқ, қалай да, иншиалла қутыларман-ау деген бир ишки үмити бар.

«Неде болса, ендиги тергеуде бир жаклы боларман, — деп ойлады ол. — Яратқан ийем «от ишинде пахтаны сақлайман» десе құдирети келеди. Бизден де өз инаятынды, көзге көрсеткен перзентлериннің қызығын аямағайсаң, қудайым!»

Келеси тергеу Ханкелдинің айтқанындай узаққа созылды. Бир хәпте деген күни, ымырт жабылған уақта биреу қамақханаға балалары Мәден менен Ибрайымды киргизип кетти. Юсуп ахун бундай болады деп хеш ойламаған еді. Балалар иши гүнгирт өжирениң есигинен киргени менен аңырайып турып қалды. Ахун келип екеуін бирден бауырына басты. Үлкени мойнынан тастай етип кушақлады. Кишкенеси нениң не екенін билмеуи менен сазырайып тур. Юсуп ахун оларды аймаалауы менен жатак жерине әкелип отырғызды. Әсиресе, кишкентайының басын, мойнын ийискеп мийри қанар емес.

— Сизлерди бул жерге ким әкелди?— деди Мәденнің бет-аузын сыйпалап отырып.

— Сәтилла дайым, — деди Мәден ахунның кушағынан жаздырылып.

— Апаңыз қайда, шырақларым?

— Апам дәруазаның сыртында қалды, оны киргизбеди.

— Қараңғы түсип кетти, мына сууықта ауылға қалай қайтасыз?

— Қайтпаймыз, апам енди Шымбайдың қаласында жасаймыз деп атыр.

Мәден быйыл сегиз жасын толтырған еді. Жасына қарағанда бойшанлау, естиярлау көринетуғын ол, усы сөзлерди айтыудан ядына түсип, қалтасынан бир жапырақ қағазды алып берди. Юсуп ахун хатты асығысly оқый баслады:

«Ахунжан, сау-саламат жатырсыз ба? Барлык тууган-тууыскан, ауыл-ел сизин тилегиңиздемиз. Кудайым, жақсылығы жақын болғай. Изиңизден хабар алалмадық. Енди, кудайға шүкир, мүридлериңиз ортаға адам салып, буннан буяғына тез-тез хабарласатуғын қусаймыз. Шымбайдың ишинен қарый машыншы дегеннің бир өжиресин кирейге алдық. Перзентсиз, егеде адамлар екен, балаларымызға ғамхор, өзлери жайлы. Енди изиңизден аўкат әкелип, кийимлериңизди аўмастырыи турамыз. Лардағы ылашықта буннан буяғына жасаў қыйын, гөне журтқа барып едик, отын ғамланбаған екен. Сәтилла адам жумсап, отын топлап атыр. Шымбайдағы өжиремиз жыллы, балалар оңып қалды. Хош, иләйым аман-есен дийдар көрисиў несип еткей. Өзиңизге қараң, бизлерди уўайымлай бермең, басымыз босғой, әйтеўир». Юсуп ахун өләмәта көкиреги бос адам емес еди, бирақ мына хатты оқып болып, көзиниң бир тамшы жасы сыпқанап үстинги ернине келип қалғанын байқады. Ханбийби елти жүдә кем гәп, питирип қойған тәўир ислерин де бирден айта бермейтуғын, хошамет дәме етебермейтуғын хаял еди. Усылайынша мәселени тез үзил-кесил шешип таслайды деп ахунның хеш ойына кирген емес. «Ер басына күн туўса, хаялы да етиги менен суў кешеди екен ғой, кеўлиңе берсин шабазым», деди ишинен. Балаларын қайта-қайта аймалап, қайтарды. Артларынан дуўа қылып, бетин басып әдеўир отырды...

Ахун келгенли қамақханада жатырғанлардың еле басы бузылған жоқ. Ара-тура тергеўге барып келгени болмаса, есин билгенли бирге жасап киятырғандай, бир-бирине көнлигисип кеткен. Отырыс-турыста да, сөзде де, хәрким өз орнын, нәўбетин биледи. «Күниң ушын күл тасы» дегендей, бейимлесип, желөкпелери басылып, шүкирликке, төзимлиликке үйрене баслаған. Юсуп ахун олардың хәр бирин өзінше сынап, кимге қандай тәселле бериў, кимди еле де райдан қайтарыў кереклигин хә демей-ақ билип алған еди. Сонда да, анаў Қошым деген, хаслында Қосмурат болыўы керек, онша гәпке араласпай, ғамғун отыра беретугын, сары сынлы көк көз жиғитти қозғаў қыйын кешти. Дәслепки күнлери ашшыға да душшыға да қосылмай, бир қырылап, пақсаға қарап жата беретугын еди. Ата-анасы мураты қос-қостан келгей деген үмит пенен қойған атын да булар қысқартып, Қошым дейтуғын болған.

Ақ патшаның тусында бул әтирапларға татарлар, армянлар, уйғырлар менен орыслар көплеп келип қалған. Солардың

ишинде Ураллы орыслар көпшиликти кураған. Жергиликли халық «Оралский» дейтуғын бул адамлар ири денели, бәри ғау сақал, орыс болғаны менен дини биртүрли, биреўиниң саркумы яки кесасы менен екиншиси суў ишпейтуғын, сыртқа шықса хәрким өзиниң ыдысын белине байлап жүретуғын халық екен. Биреўлери орыс дегендей емес, арақ дегенди қолына да алмайды. Ержеткенли бери шыққан сақал-муртын қырмай жүре беретуғын болғанлыктан, жас жигитлериниң де сақалы қарысқа жақынлап қалғанлары бар. Олардың басқалардан артықмаш жери, жергиликли халықтың тилин дәрхал үйренип алады. «Бизлер Алтай бетте жасағанбыз, түрк сөзлери ата-бабамыздың тилине әййем заманнан бери сиңисип кеткен», дейди жасы үлкенлери. Олар тийкарынан Әмиўдәрья бойы менен Арал теңизи жағалаўларында жасайды. Мойнақ, Қоңырат, Нөкис қорғаны аймақларында көбирек қоныс басқан. Ең баслы кәри балық аўлаў, балықларды дузлап, ыслап шоланларда сақлаў хәм пароходқа тийеп, бир жақларға жиберий еди. Оралскийлерге балық тапсырыўға келген бир қарақалпак киси, оларды биринши көрий екен: — Бай-бай, мына сорлылардың аўзылары жоқ ғой, аўқатты қаяғы менен жейди?, — деп таңланып атырса, биреўи қолы менен муртының арасын ашып: — Мынаў аўыз емей не, я енеңниң..., — деп жалпақ қарақалпакшалаған қусайды, сол гәп тарқап кеткен.

Қосмураттың үйи Маржанкөлде екен. Балық аўлаўға келген оралскийлер оны да жұмысқа жаллапты. Узын, арық болғаны менен ири сүйекли жигит аў тартыўда оларға бәс келетуғындай қарыўлы болған соң, бирге ислесе берипти. Дәрьяға үлкен пароход келген күни балықларын қайықларға тийеп, тапсырып қайтады екен. Келгеннен кейин байрам басланады, пароходтан сатып алған арақ-шараптарын еки-үш күнлеп ишип, тойып алады. Бундай күнлери «ийт ийесин, бийт бийкесин танымай», арақ таўсылғаннан кейин зорға өзлерине келеди екен. Гезектеги мәсликтен кейин азанда оянса, биреўлери малханада, биреўи таўық кетекке қолын тығып уйқылап қалған. Қосмураттың өзи есигиниң алдындағы сыпаға сүйениўи менен қыйсайған. Азанда тумлы-туста жайрап жатырғанларды көреді. Ишке кирип қараса, оралскийлердиң биреўи дәлизде, ал екиншиси ишки өжиреде буның төсегинде уйқылап атырған болады. Сыртқа шығып, мал қораға сүйеўли турған темир жабаны алады да, сыйыр саўып атырған хаялын төрги жайға қуўып әкеледі. Темир жабаны

қатынының алқымына тақап, тергеп атырғанда, оянып кеткен оралский арашаға түседі. Қосмурат хаялды қоя беріп, оны жабаның арқасы менен айландырып сабайды. Кәпелімде қырғын урыс басланады, аўыл адамлары жыйланып қалады. Хеш нәрсенің анығына жетпей атырып бірден қызып кеткен жигит, тоқпақтай билеклеринің күшін толық жумсап, қонағын силей-тип салады. Өлип қалса, өзлеринің мойындарына түсіп қалыуынан қорыққан оралскийлер милиция шақырып, Қосмуратты айдатып жибереді. Солай етіп, оны Юсуп ахуннан бір хәпте бұрын әкелген екен. Хаялы дүз көрмеген мүсәпир, өзи менен туұйсқан адамы жоқ, жекке жигит. Болған ўақыяның аққарасын билмей, аўылдан хат-хабарсыз, иши дөртке толып, оралский өлип қалмағай, өлеғойса олар күн талап ететұғыны, оны төлегени менен бәрибір сотланатуғыны жүрегине түсіп жатырғаны еді. Қалған екеуінің биреуі Шымбайдың қалтамап урысы, екіншиси ата-бабасынан шынжырма-шынжыр қияттырған баққаллар, Сәтим саўдагердің баласы Эғам, толық аты Эғамназар екен. Оның жағдайы усы жатқандардың ишинде Юсуп ахуныдыкинен де аўыр. Бұрынлары саўда-сатық пенен Ташаўыз, Хазарасп, аржағы Иранға барып қайтады екен. Оған Англияның шпионысаң, ўатан сатқынысаң деген айып қойып атырған.

— Сен сиясий тутқынсаң, қалайынша бизлерге қосып қойыпты? — дейди Сәдўақас.

— Олай қарайтуғын болсақ сен де, ахун аға да сиясийға жатамыз. Кетсек үшеўимиз бирге кетеміз...

Ойынлы-шынлы басланған усындай тегірдеклеспек қызып баратырса, я Ханкелди, болмаса Қосмурат араласып жым-жырт етеді. Юсуп ахун қуданың бенделерин жарасыўға шақыратуғын бир аят оқып, пәтия қылады...

Хәр бири хәр түрли жынайт ислегендикте айыпланып жатырған бұл жигит-желендердің хеш қайсысы мешитке қатнап, молладан дәрис алып көрмеген еді. Юсуп ахун усы жерде өгіп атырған үш айға шамалас ўақыттың ишинде хәр биринің мусылман әўлады, қуданың кулы, Мухаммедтің үмметі екенін әсте-әсте мийлерине сиңдире баслады. «Мусылманбысаң?», «Әлхамдуллилох, мусылманман», «Диниң қайсы?», «Ислам дини», «Ийманың неше қысым?», «Еки қысым» дегенге усаған ең әпи-ўайы нәрселерден баслап, демде мусылманшылықтың парызлары менен сүннетлеринен әдеўир хабардар етті. Хәдистен бираз ҳикаятлар, диний рәўиятлар айтып отырғанда, бұрынғыдай

жеңилтекленип гәпти бөлмейтуғын, сөйлеп болғанша сорау бермей күтип отыратуғын сабырлылық пайда бола баслағаны сезилер еди. Әсиресе, ахунның бир сапары Омар халифа хәзиретимиз хакқында айтқан гүррини жүдә тәсир етти.

Гүрринде: Мөминлердин әдалатлы әмири хәзирети Омар халифалық ўақтында Мадинаи муннабара көшелеринин биринде кетип баратырса, алдынан шапанының шалғайына бир шийше шарапты орап киятырған жигит шығып қалады: -Хәй жигит, алып киятырғаның не нәрсе? — деп сорайды. Жигит хәзиреттен қорыққанынан: — Таксыр, алып киятырғаным сирке, — деп жууап береді, бірақ ишинен: «Хәй қудайым, мениң өти-ригимди жасырып, хәзирети Омардан аман кутқарып шерменде етпесең, қайтып шарап ишпегеним болсын,— деп жалбарынады. Сонда хәзирети Омар жигитке қарап: — Сениң сирке дегениңе кеўлим исенбей тур, егер сирке болса маған көрсет, — дейди. Жигит илажсыздан шийшени көрсетсе, қуданың құдирети менен шарап сиркеге айланыпты, хәзирети Омар шийше ишиндегинин сирке екенине исенипти. Жигит уллы адамның алдында шерменде болмай, абырайы менен кеткенине Пәрўардигарға мың кәтле шүкирлик етип, ырза болып, берген ўәдесинен шығыпты хәм қайтып шарап ишпеген екен...

Юсуп ахун бул кишкене жәмәәтке хәр күни дерлик түрли хикаятлар, рәўиятлар айтатуғын еди. Негедур, хәммесине усы гүррин қатты тәсир еткендей болды. Соңғылығында өзлери де гәплеринин арасына қыстырып жиберетуғын еди.

Күнлердин биринде, жәмәәттеги сөйлемшеклердин бири болған Сәдўақас: —Таксыр, сизиң атыңызды неге Юсуп деп қойған? Көпшилик адамлар «Жүсип», ал бир жақларда «Дүсип» деп те айтады, бәри бир ат емес пе? — деп сорап қалды.

Бул сорауға ахунның жууабы таяр еди, бірақ негедур узак үнсиз отырып, тартынғанлық пенен баслады:

— Шырағым, бизиң ата-бабаларымыз шынжырма-шынжыр талып-илим, улама адамлар болған. Олар перзентлеринин атларын китабый етип қойған. Бизиң исмимизди Пайғамберимиздин сахабасы Юсуп алайхиссаламның аты менен атаған. Диний рәўиятта Юсуп Аллатаала елшилеринин бири болып, хүсни-жамалы хәм ақыллылықта теңи жоқ болған, деп жүритиледи. Ол кисиниң шырайлылығы сол дәрежеде еди, аптап хәм ай, жулдызлар сәжде қылған... Оны көргенлер бул киси адам перзенти емес, мәгар периште шығар, деп гүманланған екен.

Жөсадинен сондай жағымлы ийис тарқап турар еді, мен оны үш күнлік жолдан сеземен, дейді екен Яхия алайхиссалам... Ахун, Юсуп алайхиссаламның тәрийпин усы жерде туғарды. Рәуиятта айтылатуғын, оған ағалары жаслығында азап беріп, соң күдіреті алдында тәўбе қылғанлары хаққындағы ұзақ әңгімени айтып отырмады. Өзинің исмине байланысты болған соң, усыны да қысына-қысына сөйлеп берген еді...

* * *

«Ендиги тергеуде бир жақлы боларман», деп төме қылған Юсуп ахунның күте-күте мойны узайып кеткендей. Еки көзи есикте, дилгир болып жатқанына да мине бир айдын жүзи болайын деп тур. Узыны менен енин қосқанда он метр шығаршықпас усы өжирениң ишинде өмири отып атыр. Адам баласының иләжсызлықтан демде пүткіл ерки сынып, үмити соие баслайды екен. Қамақхана ишиндегі қолаңса ийис, хауасының бузықлығына көнлигип, бара-бара оны ойлағанды да қояды екен. Өмиринше өзін азада тутып, күнделікли бес ұақ намаз алдынан жууынып, тәхәретинің бузылып кетпеуін қадағалап, егер кийимине киши тәхәретинің бир тамшысы тийсе де, соны дәрхал жууып тастауға үйренген адам, мына өжире ишиндегі хәжетке шығыуға да көнлигип кеткенине қара. «Усылайынша, адам баласын хайуанға айландырыу қыйын емес екен-ау». Адамзатты хұрликке, ийман-инсапқа шақыру, солайынша тәрбиялау, хәрбир жастың кеўлине әдалатлық хәм хадаллық туқымын себиуге қәнигелескен, өз кәсибин әдеуір дәрежеде тәуір хәм сыпайы орынлап киятырған мынау диний муршид, бүгінлиги басына түскен ұақыяларды, усы тар ғана өжире ишинде отып атырған бир ууыс тәғдийри әзелди таллап-талап, руұхый болдыратуғыны соншелли, тап «Такжап»тың қазыуынан шыққандай, шаршап қыйсаяды. Күн өтпейди, енди билсе, бир күн дегеннің өзи сондай ұзақ, сондай жайбасарлық пенен өтеди екен. Күни-түни анау «ғышырлақ» темир қапының сыртындағы аяқ сестине қулақ түріп, тергеу деген нәрсениң ауырлығы сондай адамды ийт қурлым көрмей қорласа да, бүгін шақырағойса, бир жақлы болағойса, деп күтип жатады. Бирақ, сени тергеуге асығып атырған адам жоқ. Бул жерде жатып-ақ хәмме нәрсени билип баратырған ылғый «көзи ашықлар» да жүрегинди суўлатады.

— Енди үш күннен кейин жаңа жыл киреди, — дейди Сәдүакас, — Заводовский орысыятқа, ата-анасына барып байрам-

лап қайтады. Жанкелди де Шымкентке кетеди. қайтарсын, ис хакымды алып қайтайын деп қызыл Ордаға жүрсе, онда қудайының бергени, жарым айсыз қайтпайды. Ол келмесе, басқа дилмаш жоқ, және мына түбекке үңилип жата бересен...

— Ұәй, тилинди шаян шақпағыр, бәрин қолға услатқандай етип қапылтыуына қара, мынаның. Аұзыңа кум! Жүректи жармаған енди бир сен калып едиң,— деп хәмме ғауырласады.

— Хәй, ағайинлер, айтсам сизлердин пайдаңызды айтып жатырман,— дейди Сәдүакас. — Күнде қулақты түріп, есикке қарағаннан аз да болса тынасыз. Мени айтты дей берин, арғы басы жарым айсыз, хеш қайда шықпайсыз...

Жаңа жыл да өтті. Ханбийби елти жолын тауып хәптесине тапқан нан-панын, кийим-кеншегин жеткерип тур. Буларға бир өжиресин кирейге берген Қарый машыншы деген адамның ескише сауат бар, баяғы хатты да сол жазып берген екен. Барлық жағдайды еле хабарлап тур. Соңғы хатларында Юсуп ахун бирадарын сыртлай танийтуғынын айтып, өзін таныстырып, бала-шағасының хабарын билдирип жазатуғын болды. «Биз, Сизин елтиңизден кирей пулын да талап етпеймиз, ақ пәтияңыздың өзи болады», депти.

«Көзи ашық»лардың болжауы болмай қалды. Хүкімет жумысты қатаң қадағалап турған болыуы керек. Жаңа жыл өтті деген күннің ертеңине азан менен Юсуп ахунды тергеуге әкетти.

— Бүгін, 1931-жылдың 2-январы, — деди Жанкелди дилмаш, — адам қусап жаңа жылды ошақ басында күтип алыудың орнына, сизлердейлердин кесириңизден усы жерде түнеп шықтық.

Юсуп ахун гәп қоспауы менен төмен қарап отыр. Тергеу-шиниң тапсырмасы болыуы керек, сөзди Жанкелдиниң өзи баслады:

— Сиз, жеке хожалық ретинде 1929-жылғы пахта жобасын орынламағаныңыз ушын хожалық салығын төлеп, қалған қарызларыңыз ушын мал-мүлкиңизди сатып, орнын жапқаныңыз ушын хүкімет жарылқап, қамамады. Ендиги жағында мәмлекетке кеулиңизди ашып, өзиңизди ақлауға мүмкиншилик туудырылған. Басқа республика ямаса басқа район емес, өз аұылыңыздың күн шығысындағы далаңлыққа жер аударылып, егислик жер берилген. Оннан сиз мың килограмм пахта жеткерип, 1930-жылдың 7-ноябрине тапсырыуыңыз керек еди. Тексеріу нәтийжесинде барлығы болып 200 килограммға жетер-жетпес пахта тапсырғансыз.

Бул, тергеудің кирис сөзі екен. Дилмаш «мен айтып болдым» дегендей тергеушіге қарады да, қаптаға барып отырды. Енди, бағанадан бери өжире ишінде тегін жүрген тергеуші орнына келди.

— Мәмлекетке пахта жетестіріп бериу бойынша тапсырманы неге орынламадыңыз? Сол арқалы қылған қастыянлығыңызды мойынлайсыз ба?

— Мен қастыянлық ойлағаным жоқ. Пахтаны өзімнің бурынғы жеріме екпедім. Тазадан ашылған партау жерге суу кеш келди. Маған қунарсыз жер берилди.

— Өзің менен бирге жер аўдырылған бай-феодаллар, диншил элементлердің көбиси планын орындады ғой.

— Суўға қанбағанлықтан менің еккенім тегіс нәл бермеді, оның үстине быйыл «бес қонақ» жайсыз келіп, кеш пахтаны урып кетті.

— Суўық хәммеге тең келди. Сонда да басқалар орындады, сиз хұкіметти қулатыу бойынша пикириңізден қайтпағансыз...

Юсуп ахун үнсіз ұзақ отырды. Бирге жер аўдарылып, Лардың бойына пахта еккен бай, уламалардың көпшілігі шөртнаманы орынлағаны рас еді. Өткен жылдан бери басланып атырған колхозласыуға дейін Шымбайдың қаласында жасаушы саўдагер армянлар пахта терім басланыудан аўылларды қайықты аралап жүріп жеке хожалықтардан пахта сатып алатуғын еді. Топлаған пахталарын қысы менен теңіз арқалы Орынборға жибереди. Аўысқанын жақын әтираптан қарыйдар тауып сатады. Юсуп ахунның жаңа қонсыларының бардамлылары, Бозатау тоғайлары менен Қазақдәрья көллеринің бойларында мал бактырып қойғанлары армянлардан пахта сатып алып орындаған еді. Оны бул жерде айтыуға, бәнелеуге болмайды.

— Өзіңіздің бузық нийетиңіз арқалы Кеңеслер Аўқамының экономикалық қуўатының өсиўине қарсы ислеген душпанлығыңызды мойынлайсыз ба?

— Пахта жобасын орынламағанымды, жумысты жақсы ислеменгеліктен, маған хұкімет тәрәпинен берілген исенимди ақламағанымды мойынлайман. Бирақ, қастыянлық хәм душпанлық ислеуден аўлақпан...

Жанкелди дилмаштың мусылман әўлады екени ядына түсті ме, ямаса мына ғәрип хал, мөмин, тилин жаллап жағыныўды, яки өтирик сөйлесуди келистире алмайтуғын адамды аяды ма? «Пахта бойынша бәрін мойынлай бериң, болмаса қыйынласып

кетеди», деп сөзинің арасында қосып қойды. Сол күни айыплау жуумақ қабыл етилип, Юсуп ахунның шығысы бойынша ири дин уәкиллеринің бири екенін, пахта мапазында теримди үзиліске түсириу арқалы келтирген зыянын, Кеңес хукиметине қарсы контрреволюциялық топарлардан толық қол үзбегенлерін көрсете отырып, Орта Азия жазалау басқармасы жанындағы «үшлик»те суддан тысқары қарап, тийисли жаза белгилеу үшін жиберилетуғын болды.

Қамақханаға қайтып келгеннен кейін тергеуді «көзи ашықлар менен билгирлер» дауам етті. «Кеңес хукиметине қарсы көтеріліслерди қоспаған болса, онда сизди жарылқайын деген шығар», дести олар. «Пахта менен салықтан басқа айып қойылмады ма?». «Үйиңизден меншик мешит ашып, бала оқытқаныңызды қоспады ма?». «Онда, мойныңызға және салық хәм жәрийма салып қутқарар». «Қәйдем-ау, қутқаратуғын болғанда «үшлик» сотқа жибермес еди».

— Аўзына қум. Неге қақылдап алдың кесе бересен? Көп оқып ахун болғанынан басқа бул кисинің не айыбы бар? Сонша күннен бери көрип атырсаң ғой, усындай мүсәпир, усындай жарлы ахун көрдің бе, сирә?

Ханкелдинің дауысы қаттырақ шықты. Оның жақсы нийетинің бир шетінде өзине болған хұрмети хәм кеўлин алыу бар екенін Юсуп ахун сезер еди.

«Үшлик»ке хұжжети кеткенлердің жазасыз қалғаны жоқ. Өткен жылы февральда Қазақстаннан райкомға келген бөлістириу бойынша, бай хожалықлар канпискеленип, Ақтөбе округине 300 ға жақын шаңарақ көширилди, 29 шаңарақ жер аударылды. Шымбайдағы хукимет пенен байланысы бар инилери буның кулағына сыбырлап айтқанлары рәс болса, 147 адамға атыу жазасы берилген. «Бай, ярым феодал, бай хәм ийшан элементлери» деген «халық душпанлары» пайда болды. Олардың бир қатарын Түркменстан хәм Хорезмге көшириу еле дауам етип атыр. Ильяс ийшан, Жәлил мақсым, Барлықбай болыс, Қыдыр қазы, Бекбаулы ахун қусаған есигине халық жапырыла түнеген уламаларға атыу жазасы берилип, хуким орынланған, деген гәпсөзлер тарқап кетти. Рәс, өтиригин айырыу қыйын. Бул барысынан, бир Аллатааламның өзи сақламаса, қорқынышы күнненкүнге асып баратыр».

— Тақсыр, буны сизің мусылманшылық тилиңизде не деп атайды, жала бәлеси дегени усыма?

Юсуп ахунға Сәдүақастың берген көп сорауларының және бири усы еди. Бул, биринши сөйлескенде бийгамлау, жеништеклеу көрингени менен ҳаслында тәрбиялы өскен жигит. Өкеси өз елинде моллашылық ететугын қусайды, буның Ильяс ийшанлардың хызметинде жүргени тосыннан емес екен.

— Шырағым Сәдүақас, — деген еди ол сонда, жала жүдә аўыр нәрсе. Сол ушын да халқымыз «от бөлесинен, суў бөлесинен, жала бөлесинен сақлағайсаң», дейди. От күйдиреди, суў батырады, жала адамды майырып, өлимши етеди. Бирақ, бизики жаладан да аўыр, өйткени, егер тыңлар кулак болса, жаладан дәлийл арқалы қутылыўға болады. Ал, мынаў дөхмет ғой, шырағым. Дөхметте бир тәрәп үстемлик етеди. Қарсыласын тыңламайды, өзи айтып, өзи қояды. Сениң дадына кулак аспайды, мойнына қыйып салады...

Юсуп ахун өз мешитиниң питкериўши жылғы молла бәшшелерин шарият нызамларынан хабардар етиў ушын «Мухтасар»ден азы-кем сабақ беретугын еди. Ҳаслында, «Мухтасарул никоя» деп аталатуғын, кураны кәрим хәм сүннеттин ҳүкимлеринен тийкарланып, Ислам нызамлықларын курайтугын «Фикх» (арабша— билим, түсиниў) илими медреселерде ғана толық оқытылады. «Мухтасар» дегени, усы шарият нызамлықларын ықшамлап, ядлаў ушын қолай усылда жазылған сабақлық. Мусылманлар арасындағы түрли тартыс яки жарастырыўлар Шарият (арабша— туўры жол, илаҳий жол, нызамшылық), яғный диний ҳуқық дүзилиси бойынша жүргизилетуғын болған соң, Юсуп ахун шәкиртлерине улыўма түсиник берип қойыўды لازم корсетугын еди. Мине, бүгин айыплаў жазасы анықланғаннан кейин дин исламның ийман, инсап, хадаллық жолын тутқан қуданын бир кулы ретинде өзиниң қылмысын Мухтасарда белгиленген олшемлерге салып көрди. Мойнына қойылған айыбы хадал-харам, махрук, закатқа, питир садақаға яки ижараның бийкар болыўына жата ма? Олардың бәрин бир қатар ядынан өткерди. Ойлаўынша, ҳеш қайсысына туўры келмейди. Ол узақ ақыл жуўыртып жатты. Қылмысы, Мухтасарда көрсетилген «Хызмет бабында ант бериўге» жатармекен? «қарызымды төлеймен» деп ант ишсе, ўақтында төлемесе айыплы болады делинген. Биз де қарыздар болдық, бирақ төлемеймиз деп атырғанымыз жоқ ғой. Мухтасардың «Партаў жерди ашыў китабы», «Суўдан пайдаланыў китабы» бөлимлеринде де себеби анықланып, зыянның орны толтырылса, жүдә бир аўыр жаза белгиленбеген...

Бул хукимет кешириўди, саған да адам екен-аў деп исениўди, исениў деген не, айтқан дәлийлинди тыңлап, лық-лыққа турыўды билмейди екен. — Хаў, жарылқайғойсаң-о, — десең: — Яқ, сен енди исенимли адам бола алмайсаң, байдың баласы бай, ийшанның баласы ийшан болып қала береді, деген пикир мийлерине сиңип қалған кусайды. Байдың да жақсысы-жаманы, жарлының да жақсысы-жаманы болады дегенге түсингиси де келмейди. Хәдисте: «Кимде-ким ғайры динди ғәреметлесе, кемситсе, қыямет күни отлы камшы менен урылады», деген жери бар. Булар, ғайры дин түе, өзлери мусылман әўладлары бола тура, Ислам динин, диний адамларымызды бәлағатлап, ийт жолына салады. Олар бизлерди растан да усындай жаўыз, өшпенли, ишкирнелик пенен бәрха душпанлық ойлап жүретуғын адамлар, деп ойлай-мекен? Инсанға сол дәрежеде жеркенишли, мийрим-сизлик пенен қарайтуғын адамлар, адам болғанда да, өзимиздің халқымыз перзентлериниң ишинен бундайлар қайдан шыққан? Бәри бундай емес... биреўлери усы хызметке араласып қалып, күни ушын солай ислеп жүр, биреўлери «көрмегенниң көргени қурсын» дегендей, усылай болыўы керек деп, ой-өрисиниң кемислигинен ислеп жүр. Булардың бәри бизлер менен кеткей, қудайым, бизиң перзентлеримиз бундайларды көрмегей...

Қарап жатып, ўақыт көп болғаннан кейин адам деген нелерди ойламайды. Болмаса, хәзирги қойылып атырған талаплардың неге усындай болып, қаяқтан шығып атырғанын жақсы биледи. Жоқарыда бирнеше мәртебе тилге алынған Жәлил мақсым, Ильяс ийшан, Қәдир қазы усаған уламалар Кеңес хукимети дүзилген жигирмаланшы жыллардан баслап, жаңа басқарыў уйымларында хәр бири үлкен лаўазымларда ислеген адамлар. Мәселен, Әбдижәлил (Жәлил) мақсым партия қатарына кирип, қызыл Армияның ЧОН отрядына ағза болған, Көкөзек партия ячейкасы хаткери, хәтте ўәлаятлық судтың баслығы лаўазымына дейин көтерилген. Тап сондай, Юсуп ахун да ескише хәм жаңа латын әлипбесинде де оқып, жаза алатуғын, жаңа заманның ыызамлылықларынан хабардар улама еди.

Бул ўақытлары елдеги натынышлықтың бир ушы аўылға да тийип атыр еди. Колхозласыў деген мапаз адамларды және алалап таслады. Биреўлерди жүдә қәдирлеп, колхозға ағза етеди, биреўлерге байсаң, ярым феодалсаң, халық душпанысаң деп шығарып таслап атыр. Қабыл етилмегенлердің малы-мүлкин

тартып алып, елден аласлайжақ. Былайынша ойлап карасан, ылғый қосжақпаслықтан қарны қалқымай жүргенлер қәпелимде керек адам болақалады. Бай болмай, ебиндей өнерментшилиги бар, өз шаңарағына керек дәскесин өзи соғып, пүтинлеп қойғандардан да гүмансырайма, қалай-қалай. Ханбийби елти бесинши аўылдағы гөне журтына азғана темирши усталығы бар Хабибулла деген урыўлас инисин отырғызып қойып еди, оның да үй бетиндеги көлигин, сатаман деп қойған пазналары менен күнине жарап турған шығырын хатлап кеткен.

Округлық мәмлекетлик сиясий Басқарманың Қарақалпақстан автономиялы ўәлаяты бойынша «үшлигиниң» мәжилисине Юсуп ахунның хўжетлери кеткенине де еки айға шамаласты, еле хеш нәрсениң дәреги жоқ. Тап, 1932-жылы Қарақалпақстанды Россия федерациясы қурамына қосқанға дейин «үшлик»лер ОГПУ жанында дүзилип, оған сол сиясий Басқарма баслығы-басшы, ўәлаятлық партия комитети менен хўкимети атынан бир-бирден ўәкил қосылып, «үшлик»ти қурайтуғын еди. Сиясий Басқарма тергеўшилери жазған жуўмақлаўшы қарарларының жобалары ең соңғы хўким шығарыў ушын соларға жибериледи. 1932-жылдан кейин олар Ишки ислер халық комиссариаты (НКВД) жанында хәрекет етти.

— Алар жазамызды алып атырмыз, енди аўылға көшип келип, қонысымызға жайлассақ болармекен?

Ханбийби елти колхоз баслығы Қадиров Қаллибекке услайынша мүрәжат еткенде, ол тилин тислеўи менен лал болып қалды. Баслық, Юсуп ахунның руўлас иниси. Тап, бул лаўазымға көтерилгенде, ахун ағасының усындай болғанына, оған хеш қандай қол-қабысын тийгизе алмайтуғынына жүдә қысыныспада еди. Енди елти кишесиниң сораўына не деп жуўап береді. Буларды Лардың арғы жағына жер аўдарғанда, сол жерди пәлен жыл мәканласын, деп көрсетилмеген. Ол жерде қыста ықлағандай жай салыў енди қолынан келмейди. Жазы менен ықлаған ылашығында қыста жасай алмай, Шымбайға барып, кирейге турыпты. Еле де елге рахмет, елти қалаға көшип кетти деп хўкиметке хабарлағанда, не болар еди? Буларды «халық душпаны»ның бала-шағасына шығарып қойыпты.

— Енди бир-бир ярым айдан егис басланады,— деди Ханбийби елти. — Мен шым-шырқадай бала менен шәртнамалы пахтаны еге алмайман. Үйимизге қайтып келсек, халым келгенше, бир-еки қыйтағымды «қыйқалай» берер едим.

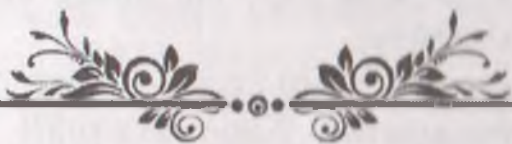
Кәллибекте еле үн жоқ еди. Не ислеу керек, не деу керек, жуабын өзи де билмейди.

— Кише, бир-еки күн сабыр етиң, — деди ол, көп үнсизликтен кейин. — Қалай болмасын, Караматдинди тауып ойласайын. Сизлердің көширилген (оның тили «жер аударылған» деген сөзге бармады) жерден былай-былай барып-келип жүргениңиз де, соның арқасы. Урыұлас екенлигимизди билип, арзагөйлер де айбынады. Мен булардың заң-зәкүнин билмеймен ғой. — Ол және ойланып бираз турды. -Сизлердің услайтип жүргениңиз маған батпайды, деп ойлайсыз ба? Қәнекей, қайтып келеғойсаңыз «бир қолым уры, бир қолым туұры» дегендей, қашып-пушып қол-қабысымды тийгизер едим...

Изекеев Караматдин усы аұылдан шыққан хәмелдар. Жаслығында Қарақум ийшан медресесинде тәлим алған. Орыс тилин жетик билетуғын, ири денели, милицияның формасы өзине жүдә жарасатуғын көркем жигит. Астында айға шапшып турған жийрен аты, белинде куралы, омыраұлы адам. Сол күнлери Шымбай районлық ишки ислер бөлиминде бир тараұдың, кейиннен милициялардың район бойынша баслығы болды. Үйине ара-тура кийимлерин аұмастырыұға келмесе, жумыстан босамайды. Келгенде де таң атар-атпастан кетип қалады. Қаллибектің «Караматдинди тауып алайын» дегендегиси сол еди.

Баслықтың жуабын күтип жатқандай елтинин уақты жоқ. Ишине от жағатуғын пеш қурылмаған Лардағы ылашықта, гүздің ызғырығында аязлап аұырған үш жасар Зәүреси көп уақыттан бери айықпай жатыр еди. Аты шыққан тәуиплерге көрсетип, емлесе де бети берман қарамады. Қарый машиншының кемпири де сонша күш салды, пайдасы болмады. Баслық қәйниси менен сөйлесе сала Шымбайға жетип келген Ханбийби, Зәүресинин қылқынып-қылқынып жан тапсырып атырғанының үстинен шықты. Бул сууық хабарды еситип, жетип келген Юсуп ахунның мүридлери арба тапты да, нәрестени аұылға барып жайғастырыұға жол алды. Биреулері, ахунға билдирейик деди, биреулері қарсы болды, ең соңында: «Жайғастырып бола берейик, сонынан көрермиз» дегенге келди.

Бул хабар қулағына тийген ахун: «уак-уак нәрестем-ай, Ибрайым жанымның ойыншығы еди. Егиз қозыдай томпаңдасып жүретуғын еди» деп, камсыққан қусайды. Расында да, кишкене Ибрайым үкесинин усы кетистен енди үйге қайтып келмейтуғынын түсингенде, пейиттің изинен өкирип жууырған екен...

2. ХАНБИЙБИ ЕЛТИ

*Жаралғансаң мени жаратыу үшін,
Дүньяға тиришилик таратыу үшін,
Ақшам уйқы көрмей таң атыу үшін,
Дүньяға келгенсең өзиң анажан.*

И.ЮСУПОВ.

«Анажан».

Шымбайдың арқа күншығысында, қалаға ат шаптырымдай жерде жайласқан Тақжап ауылы бүгін матамда. Таң сәхәрғи қораздың қышқырығынан кейін жетип келген қайғылы хабар, сәске болмай-ақ пүткил ауылға тарады.

«Ұақ әттеген-ай, ялғаншы дүнья Юсуп ахун хәзиретимизди де Алла дәрғайына алып кетипти-ау», «Яратқан ийем, садаған кетейинди бул дүньяның азап-ақыретлеринен қутқарған екен», «Жаны пәк, аршыл адам еди, жүреғи шыдамаған шығар». Ауыл адамлары бир-бирине усылайынша тәселле берип, Лардың бойындағы таза қонысқа қарай шубырысып баратыр.

Әуеле кооперативке, кейнинен колхозға ағза болып кирген халық, соңғы еки жылдан бери батрачкомның бир шыбығы менен-ақ, айдаған жағына усылайынша жәбдиллесип жүрис қылатуғын болды. Әсиресе, быйылғы февраль айында жердің тоңы кетер-кетпестен ауылдың қатыныу-еркеғи жап-салмалардың қазыуына шығып, жаўзаға дейин қолларынан бели айрылған жок.

Ал, хәзирғи шубырысып баратырғанлар: хүкимет бар екен-ау, қаяққа баратырсыз деп сорайды-ау, «халық душпанын» соншама қайғырасыз ба деп жүрерау, дегендей қорқынышлардан атлап өтип, мүсийбет түскен шаңарақтың қайғысын бөлисиўге киятыр.

Буннан еки жыл бурын, мойынларына бай, кулак, феодал, диний элементлер деген жарлық тағылып, Лардың кубласына жер аударылғанлар жаңа қоныста үй тигип, жай салып баслаған еди. Юсуп ахун Шымбайдың қамақханасында жатырған күнлери

бұрынғы мекен жайыма көшіп өтемен деген Ханбийби елтінің нийеті пушқа шықты. «Халық душпаны» атанған адамлардың бала-шағасы да елге қайтып араласа алмайды, жиберген жерінде батыуы керек екен. Ханбийби елтінің үлкен ағасы Сәтулла жағдайға түсінгеннен кейін, Лар бойына өзі де көшіп келип, қыста ықлағандай бір-еки өжире салыуға кирискен еді.

Ханбийби, Хожанияз суұпының Нурабылла, Ниетулла, Сәтулла деген үш улының ортасында бір қыз болды. Юсуп ахунның елтиси Бийбажар бала үстинен жапсақланып, төсек тартып жатып қалады. Қызлары Кәріма менен Әзиймалар еле кишкентай, ахунға хызмет ететуғын хаял керек еді. Хожанияз суұпы ахунның әкеси Алланияз ийшанның мүриди болған. Ески кәдирданлықты араға салып, суұпының бойжетіп тұрған қызы Ханбийбини хаялы үстине соратып, жаушы жибереді. Суұпы қартайған, бийлік үлкен баласы Сәтулланың қолында, бірақ ол да ахунның ықласын жығалмайды. Солай етип, Ханбийби қызлай қатын үстине тоқал болып келген еді. «Арпа ишінде бір бийдай» дегендей, бүгінлиги Ханбийби елти болып кете берген қарындасының басына түскен қыйыншылықты азау-ғазау азаматлар бірге көтерисип атыр еді...

Юсуп ахунның жаны Төрткүл түрмесінде үзілген екен. Караматдин милисаның шабарманы түнде, куптан намазы шамасында Қаллибек баслыққа айтып кеткен. Баслық ярым ақшамда хаялы менен Ханбийби елтінің үйіне келеді. Хәммесинің дауыс шығарып жылағанына қоңсылар оянып, жыйлана баслайды. Ахунның бирінши елтиси Бийбажардан қалған Кәріма менен Әзийма Ханбийбини анасындай көріп, бауыр басып қалған еді. Бойжетіп тұрған қызларға ата-ана жүдә ғана керек... Енді екеуінен де айрылғанына көзлери жеткен олар, қолда-аяқта турмай өкирисип жыласты. Быйыл он бір жасын толтырған Мәденге де әкесинің жоқлығы батып жүр еді. Ұақыяға түсінгеннен кейін шыңғырыуы менен далаға шығып баратырғанда Қаллибек баслық бауырына басып узак өксип отырды.

Бундайда, қазаланған адамның жақын-жууық, туысқанлары бір шақырым жерден дауыс шығарып келеді. Бир қатары дәстүр бойынша солай етип, ал, хақыйқый жанашырлары шын жүректен жылап киятырғанына қарап айрылады. Сол ушын да, бизің халық: «қараңғыда қарындас дауысынан белгили», дейди. Бірақ, елдеги үлкен уламалар қайтыс болғанда дауыс шығарыл-

майды. «Өлим хак, ол қуданың буйрығы, Аллатааламның ирадасы менен болған нәрсеге бендеси налымас болар», деп үйретілген. Қарапайым халық оны қылып атырма, дәстүр бойынша саз дауысқа салып, хаяллар сыңсыуы менен келе береді. Ертеңіне азаннан баслап Такжап бойындағы ауылдан шубырысыуы менен киятырғанлар да жер гүнирентип дауыс қосып келе берді.

Хүкіметтің хызметіндегі ауыл басшыларына «халық душпаны»ның жаназасына да келиу қадаған қусайды. Қаллибек қайтып көрінбеді.

Ханбийби елтінің таза қоныста «жықпа-жығылма» дегендей, еплемей жағдайы бар еді. Ахунның ауыр жазаға тартылмай, бес жыл қамақ мүддеті берілгеніне де шүкірлік етип, аман болса Ибрайымжаны он бірге шыққанда келеді екен деп жүрген басы, бүгін аспаннан жасын түскендей болды. Тосыннан болған мүсйбетке ким таярлықлы жүреді? Таярланаман дегенде де, сойыслыққа малы, шанашында бир тандырлық уны жоқ адамға бәри бир емес пе?

Қуйынлардың пүткіл Шымбай, Тахтакөпир аймақларына белгили «Қырық бай»дың ауылы деп аталатуғын мәканы халқы толысқан гүрең ел еді. Соңғылығында «Бес жап» бойлары деп атала баслаған, Такжап ауылы менен сыбайлас бул әтирап «Мәмбетқул анна», «Алламурат ауыл», «Қырық бай ауылы», «Сейдан ғаррының ауылы» деп те бөлекленеді. Отырықлы қуйын рууының жасы үлкенлери: — Ерте заманда бул жерге бизиң Сазан баба деген атамыз келип қоныс басқан. Ол суу ізлеп жолға шықса, алдынан бурқасынлап ағып турған үлкен жапты көреді. Оның ырашынан төменге қарай тарам-тарам болып жауын, қардың суулары аққан бес сай бар екен. Оны соңғылығында «Өгиз сидик» деп атаған. Сазан баба сол сайлардың биреуін қазып, суу әкеледі. Еккен егини өрре турады. Буны көрген басқа ағайинлери де көшип келип, хәр қайсысы бир сайды қазып суу ағызады, соннан «Бес жап» болып, сол әтирапқа көшип келген қырық хожалық ғурғынласып, соңында «Қырық бай»дың ели атанған екен деседі. Ал, «Такжап» бойының анналары болса, бурын бул әтирапқа тек бир жаптан суу келген, соннан «Такжап» болған. Кеңес хұкіметі дәуирінде техника күши менен және бес жап қазылған, соннан «Бес жап» болған деп жүритеді. Булардың қайсы бири дурыс болса да, бул еки ауыл әсирлер бойы той-мерекелес, қудамталлы болып, ауызбиршилик пенен жасап киятыр. Ханбийби елти де усы гүрең қуйын ауылының

қызы еди. Тарыққан ұақларында ағаларының үйлерін бир айланып, азғана мәш, тары, жүүери дегендей, өлмес аұқатлық бир нәрселер алып келеди.

Халықта «қолдан бергенге қус тоймас» деген нақыл бар, неде болса, туұысканның бары жақсы. Деген менен мынау жыйналған халайыққа дастурхан жайып, Юсуп ахунның асабатын берип жибергендей жағдайы жоқ. Қаллибек баслық күн шықпастан бурын хешкимге билдирмей бир баспақ байлап кетти. «Халық душпаны»ның жаназасы түүе үйине де колхоз баслық келгенин хукимет билсе, жаман болатуғын қусайды. Таң атқанша көз илиндирмеген Ханбийби елти жалғыз баспақ пенен қалай мереке беретуғынын ойлап, узақ сарсылды.

Күндиз келиўге хукиметтин «көзинен» қорыққан Қаллибектың өзи шөлкемлестирген болыўы керек, Абыл буғалтыр азан менен аўылдың жасы үлкени Елмурат ғаррыны, Юсуп ахунның жақын иниси Медетулла, ағайни Жәлий молла усаған ийге тартар бес-алты адамды ертип келди.

Абыл, отырғанлардың ең жасы кишиси болса да, дизгинди қолға асып, сөзди өзи баслады:

— Елти кише,— деди ол, бирге келгенлердин атынан сөйлеген болып,— ахун ағамның асабатын «ет қызыўда» берип жиберейик. Соза берсек, дәмбедеге айланып, үлкейип кетеди. Өзин билесең, оны заман көтермейди...

Жас жигиттин сөзлери өзиники емес, басшылардың тапсырмасы екенін отырғанлар дәрхал аңлады.

— Сойыслық бар, қалған нәрселер әсте-әсте түске шекем келип болады, ал хәзир нан жабыўға ун келеди,— деп қосып қойды.

Хәмме тым-тырыс. Мақуллаған, яки гәп қосқан адам жоқ. Тек Ханбийбиге емес, аўыл жасы үлкенлери хәм Юсуп ахунның жақын ағайинлери ретинде бул сораўдың өзлерине де берилгенин бәри билип отыр. Әллен ұақтан кейин тынышлықты бузып, Елмурат молла сөз баслады.

— Қара қазан менен дастурханға қойылатуғын нан-шөрек шешилсе, Юсупжанның асабатын намазлыгерге қалдырмай берип жиберген мақул.

Ғарры басын көтерип хәммеге бирим-бирим карап шықты.

— Ағайин-туўғанның бәри усы әтирапта, оларға хабар жеткен есабы. Алыстағы уламаларға хабар жиберийўдин кереги жоқ, еки-үш жылға қарады, олар жаназаға барғанды қойды. Соңынан есабын таўып келип кетеди.

Бул жағдайды мына отырғанлардың бәрі де биледи. Сонда да, Елмурат молла сөзин биротала тастыйықлау үшін дауам етти:

— Түркменстанның «Жыланлы» районына көшіп кеткен Сары ийшан әуладларының биреуі қайтыс болғанда, намаздан киятырып Халқабатта хұкиметке қарсы кеңес өткергенсиз деп, онлаған улама қамалғанын билесиз. Юсуп ахун, сол сапары көншиликке қосылмай, еки муриди менен туұры ауылға қайтқан екен. Соның өзінде бир хәпте тергелип еди. Сол-сол екен, уламалар жаназаға келгенди де қойды.

Елмурат молланың сөзи колхоз басшыларының бухгалтер арқалы айтып жибергенине бәнтбасар болып, хәмме мақуллады. Абыл дәрхал жумысларды шөлкемлестиріу үшін сыртқа шығып кетти.

— Елмурат аға, буның намаз оқыу, қураншықпа жақлары қалай болады? — деди Жәлий молла.

— Жас болсаң да, өзін де молласаң ғой, — деди Елмурат ғарры, — сен айт, бундай да тәртиби қандай болады?

— Буны енди шейит кеткенге жатқарамыз ғой, сирә. Намаз оқылмайтуғын шығар.

Ол, сәл иркилип турды да, дауам етти: — Мархумның руұхын тынышландыруу, қәбир азабын азайтуу үшін «Ясин» оқыймыз. Зыяратлап баратуғын қәбиристан жоқ. Усы жерде отырып «Пәтия», «Ықлас» сүрелерин оқый беремиз-дә. Пайғамбарымыздан: «Мархумлар үшін садақа берип, дууа қыламыз, булардың бәрі оларға жетип бара ма?», деп сорағанда: — Әлбетте, жетип барады. Мархумлар үшін ислеген қайырлы ислеримизге өзимиз қандай сүйсинсек, олардың руұхлары да соншама шад болады», депти.

Жамал молла Юсуп ахунның мешитинде оқыған жақын инилери еди. Усы әтирапта өзіндей мешитке қатнағанлар арасында бул зийреклеу шықты. Бесинши ауыл бойынша жасырын бир иймамы бар еди. Барлық жерге үлгере алмай, Лардағы ауылды Жамалға тапсырып қойыпты.

— Үлкен имам да келип қалар, соның менен де ақылласып көрейик.

— Үлкен имамың келмейди, — деди отырғанлардың биреуі, келетуғын болса кешеден бери еситпей отырма? «Халық душпаны»ның үйи деп, айдың аманлығында басын сугыуға қорқады.

Күни менен тым-тырыс отырған Ханбийби елти сөзге араласты.

— Оны имамлыққа таярлап, тәрбиялаған ахун ағасы еди. Келмесе, ол кисиниң руўхы тыныш қоймайтуғын шығар.

— Олай деме, келин, — деди Елмурат ғарры, — ким жаман болса өзине, Яратқан ийеме тапсыр да қоябер.

— Аўа да, қайнаға, ахунның асабатын де берермиз, куран шықпасы да питер, — деди елти, көзлеринен пырт етип шыққан жасын сүртип, — маған батып турған дәрттиң ең үлкени басқа болып турғой, қәдирданларым-аў. Садаған кетейиниң лашы қаяқларда қалды екен? Хеш болмаса жәсәдин өз көзимиз бенен көрмесек, қолымыз бенен топыраққа қосып, басына хеш болмаса бир сырық шаншып, бир қос шаршы байламасақ, балалары қәбирине бир уўыс топырақ салмаса, аяқ ушында отырып тийеберсин айтпасақ, бул қалай болғаны? Буншелли не жазығымыз бар еди? Иши-баўырым күйип кетти ғой, ағаларым-аў. — Елти биротала егитилип жылады. — Төрткүлге излеп барған менен бермесе, быйылғы бәхәрде Камал мақсымның денесин алалмай, туўысқанлары атлы, арбалы ярым айда зорға айланып келгенин билесиз ғой...

* * *

Мерекениң аты Юсуп ахунның асабаты болды. Шәрият бойынша денеси жоқ мархумға, денеси болғанда да, егер басы болмаса намаз оқылмайды. Заманның рәмәўзинен қорқып, мешит-қәўимниң имам кәтиби де бир жақларға зым-зия болып кеткен. Аннаның хәзирги жасы үлкени, жетпис бести куўсырып қалған Елмурат молла: «Жаманлығында Юсупжанның изинен кетеремен дә» деп, келген-кеткенге куран оқып отырды.

Қыз балалар жылаўға шамасы келмей талқысып жатыр. Үкесин өмиринде еркелетпейтуғын, өзи жатып алып жумсай беретугын Мәден кешеден бери Ибрайымды кушақлап жылай береді. Әсиресе, үй әтирапы адамларға толып кеткен сәске уақытта, жыңғыл қораға сүйенип отырып тынбай жылады. Биреўлер «шырағым, шырағым»лап басынан сыйпап, бир нәрселерди айтқаны менен кулағына кирмейди. Еки ийни силкинип, өксигин баса алмайды. Үкеси Ибрайым оннан сайын қорқып, оған тығылады. Өткен жылы үш жасар Зәўре өлгенли бери, өлген адамның қайтып келмейтуғынын, енди сағынса да көрмей жүре беретугынын түсинген еди. Ол хәзир Мәденге арқасын берип отырып, әкесин есledi.

Негедур түри көз алдына анык келмеди. Камакталыгында Мәден екеўин иши гүңгирт өжиреге киргизип жибергендеги ўақыя көз алдынан кетпейди. Өжирениң иши қараңғы еди. Әкесиниң буны баўырына басып сүйгендеги бетине сақалы менен мурты батқаны ғана есинде қалған. Айдарын сыйпалап, мойнын ийискегени де тап кешегидей ядына түсти. Ахун, аўқаттан соң пәтия еткенде, бес ўақлы намаздың соңында жайнамаздың бир мүйешин астына қайырып басып, балаларына қарап даўыслап аят оқығанда көзлерин жумып отыратуғын, балалары да әўмийинге қол жайыў ушын әкесине усатып, нәзерин төмен алып, көзлерин шала жумып отыратуғын еди. Есин билгенли солайынша үйренип қалғаннан ба, негедур әкесиниң бетине тигилип көрмеген бала, хәзир оның түр-түсин анык көз алдына келтире алмай отыр. Өткен жылдың бәхәринде Меде-тулла ағасы, Сәтулла дайысы хәм басқа да көп адамлар менен Кегейли каналының бойына барғанын еследи. Жағыс адамларға лык толы екен. Суўда еки пароход тур. Улы шаўқым-қумғуыт дегендей, биреў өрге, биреў ыққа қарай, керек адамының атын айтып жуўырысып жүр. Анасы буларды қолынан қатты услап, адамларға қосылып жуўырады. Бир пароходтың қасына келгенде, биреўлер Мәден екеўин қол ушына көтерип, пароходқа мингизеди. Сол сапары да баяғы камақханадағы сақал-мурт бетине батқаны, соң жердегилерге қайтарып бергенин еследи. Пароход бирден қатты қышқырғандағы қорыққанын бетине басып, Мәден еле буның үстинен күледи. Өрге қарай әсте қозғалған пароходтың изинен халық қатары булар да әдеўир жерге дейин ерип барған еди, сонда.

Бул, өз әкесин ең соңғы рет көриўи екенин ол ўақытта қайдан билсин. Үлкен адамлар усындай етип гә атлы, гә пароходта болсын бир жақларға кетеди, қайтып келеди, және кетеди. Оның неге кетип атырғанын бала билмейди, сорамайды да, өзи солай болыўы керек шығар деп ойлайды. Хәзир де, әкем неге өледи, оны ким өлтирген деген ойдың басына да бармайды. Үлкен адамлар усылай етиўи керек шығар, деген ойда болады. Қалай болса, солай қабыл етеди.

Расында да, жана ғана елиў алты жасын толтырған Юсуп ахун түрмеде жатқанына бир жыл болар-болмастан неге бирден өледи? Атыў жазасы берилип атырған, яки он, жигирма жылға кесилип атырғанлардың қасында буған бес жыл камақ жазасы берилгени шүкиршилик ғой. Егип кеткен ериги, мийўе беремен

дегенше аманлық болса, қайтып келеди. Басқаларға салыстырғанда мың қәтле шүкир, Яратқан ийемиздің инаяты еле де бола бергей, деп Ханбийби елти де қуғанды. Қалған жағына белди беккем буғып, балаларды қанатлап жүр еди. Бийбиажар елтиден қалған еки қыздың үлкени Кәрима, ол көптен бери ағырығы. Анасына жүдә бағыр басып қалған екен, қайтыс болғанлы бойын тиклеп, былай-былай жүрген емес. Жағдайын билдире, синлисиди Әзиймаға рұқсат берген қусайды. Ол Ханбийби елтинің алдынан өтип, былтырғы күзде теңин тағып қашып кетти. Қыз дегенди көрпе-төсеклеп, тапсаң даңғырлаған бир ат арбаны себине берип узата алмайтуғын болған соң, аналар көбинесе: — Теңинди тапқан болсаң, қашып кетебер қызым, сени узатып бере алмайтуғынымызды билесең ғой, нашардың анық жағышысы келгенде иркіуге болмайды, бахтың болсын, — деп жиберетуғын уақытлары көп болады. Әзийманы қанжығалы қыпшақта Мәмбетназар деген жигит, кешки иңирде, ақ атқа мингизип әкеткен.

Ханбийби Юсуп ахунның есигине түскеннен кейин үлкен елти менен күндеслиги узақ созылмады. Жайы жәннетте болғыр жақсы адам екен, буны күндес емес, синлисіндей қабыл етти. Бала үстинен ағырып, жапсағы да өзине жүдә батқан.

— Мениң мынағы жатысым, Сизге тәхәрет суғы таярлап беруғын мәхрем керек, Хожанияз суғының қызын соран, мен разыман шабазым, — деп ахунға бағдар берген де өзи екен. Апалы-синлидей бирге жасаған қысқа уақыттың ишинде жүдә сыйласықты болды. Артында қалып баратырған еки қызына Ханбийбинің аналық меһри оялатуғынына исенип кетти...

Юсуп ахун да шәрият жолы менен еки елтисине теңдей қатнас жасап, олардың өз-ара сыйласығын беккемлеуге хәрекет етеуғын еди. Ханбийбиге қосылғаннан кейин хожалық екиге бөлинди. Бирақ, ахунның елтилерине қарым-қатнасы өзгермеді. Науқастың кеулине кемлик келтирмеуге тырысты. Бир сапары еки елтинің басын қосып, Пайғамбарымыз Мұхаммад алайхиссаламның өмиринен мысаллар келтирген еди: Ол Уллы зат гезектеги хаялының үйине қонғанда науқасланып қалады. Бийтаплығы дауаамында да хәр күни нәубет пенен хаялларының биринің үйине көшип өтеди екен. Дәрти ағырласқаннан соң, Айша анамыздың үйінде турақты болыуға басқа хаялларының разылығын сорапты. Олар разы болыпты. Он үш күннен кейин Мұхаммад алайхиссалам сол үйде жан тапсырыпты.

Пайғамбарымыздың хаялларына халифалық төрепинен напақа пул белгиленген екен. Сонда Айша анамыз: -не себептен маған күндеслеримнен көп хақы тайынладыңыз? — деп сорапты.

— Себеби, Расуллилох саллалоху алайхиссаламның Сизге мехри баскаша еди, -десе:

— Дурыс, бул мәселеде олардан парыкланыўды кәлеймен, бирақ олардан көп хақы ала алмайман, — деп усы ўақытка дейин артық алған пулларын қайтарып берген екен...

Мына бир аласапыран заманда Әзийманың түскен жери менен де еле онлап барыс-келис қылалмай атыр еди. қудасы Курбанияз, қанжығалы қыпшақтың бас көтерген кәтқудаларының бири болған соң, жаназаға қарашор адам болып келди. Хәммениң кеўлинде бир сораў: «Юсуп ахунға не болған? Сабырлы, төзимли адам еди, бирден аўырғанба, я жазатайым бир нәрсе болдымекен?» Буның себебин билетуғын, оған жуўап берер адам жоқ. Буларға, дәслебинде Ташаўыздың түрмесине әкетти деген хабар келип еди, енди ол Төрткүлдің түрмесинде жан тапсырған болып тур. Қаллибек баслық, аннадан бир жигит, қуйыннан бир жигитти белгилеп, ахунның изинен жиберийди нийетлеп жүр еди. Милисаның үлкени Караматдин бир-еки жыллықта хұкиметтиң тапсырмасы менен Төрткүлге атлы барып қайтқан батыр есабында тилге алынды. Ол жыллары «Уры сай»дан аман өтип, тек «Уры сай» емес, пүткил жол бойында адам тонап күн көрип жүрген уры-ғәззаплар, жат-жамайлар, «баспашылардың қуйрықлары» ызғысқан дәўирде, Шымбайдан Төрткүлге, оннан тағы Шымбайға атлы жетип келиў-қанлы саўаштан аман қайтқан менен барабар. Ишки ислердің мәрт хызметкери есабында Караматдин Изекеевтиң абырайы тез көтерилип кеткен еди. Қаллибек баслық ахунның камақта жатқан жерин хәм жолдың жағдайын өзиниң бирге ойнап-өскен досты, бүгинги күнде зәңгилес болған Караматдиннен билип, қалай болмасын, еки жигитти хакқа тәўекел жибермекши болып жүр еди. Соның арасында усындай хабар келди. Ахунға түрмеде не болғанын бир билсе-сол Изекеев биледи. Оны да, айтыўға болмайды деп қапылтпаса...

* * *

Ханбийби елти узын бойлы, арық-турықтан келген, бийдай рең хаял еди. Орта бели сәл дүңкилеў, халықта қус мурын деген

теңеуіге жақын келетуғын, бет-әлпеті ғайбар жигитлерге де усап кетеді. Адамға тик қарамайтуғын, аз сөйлейтуғын, хеш ким менен де онша апақ-шапақ бола бермейтуғын, хаяллар менен бийхуұда «сөзге баспақ емизбей», аралықты сақлап, салқынлау қатнасатуғын минези бар. Азаматы алдында «жел жағының панасы, жау жағының қаласы» болып тұрғанда, бундай минез бенен салдамлы елти болып жүре бериуіге болар еди. Хожалықтың бийи де, қулы да өзинің болып қалғаннан кейін, бұрынғы беглигинди бузып, балаларың аштан тауланып жатқанда, бир кесе жүуери ушын кисиниң дигирманын тартып, сөгин түйиуіге кирисип кеткенинди билмей қаласаң.

Лар бойына көшип келгенде қамыстан ықтырма қос дүзетип, жазы менен сонда жасады. Қысына қарай Шымбайда қамалып жатқан ахунның қасына жақын жерде кирейге турды, бәхәрде хукимет адамлары «халық душпаны»ның балаларын ауылына қоспай, Лар бойына қайтадан әкелип тықты. Ханбийбиниң енди бул жерден басқа жаққа шыға алмайтуғынын билген ағалары, жақын-жууыққа көмек салып, ылайдан еки өжире атпа жай баслады. Ол уақытта сәл тәуирлеу хожалықлар усындай жай салыуды үйренген еди. Юсуп ахунның бұрынғы қонысындағы терис әйуанлы, Хийуа хәулилерине усатып салған жайының пайдасы не, оған барыуға руқсат жоқ. Орташа дийқан еки өжире салады. Ауыздағы дәлизи кишкене, төргиси үлкенлеу, оның ортасын жуқа қам гербиштен өрилген ат пеш пенен бөлип, еки өжире етеди. Қыста тапса пешке томар қалап, таппаған ақбас-жантак, шат қусаған жалпылдақ отын жағады. Пештиң үстине келиге түйилетуғын салы, тары, гүнжилерин жайып кептиреді. Ол уақытта хәзиргидей хәк жоқ, ақ кесекти еритип, пақсаның ишин соның менен ақлап шығатуғын еди. Кишкене терезе ушын төрт мүйешли тесик қалдырады. Жазы менен ашық турады, қыста айна таппаса көпшик тығып, иштеги дүт, төбедеги пәтиктен шығады.

Сәтулланың булар ушын баслаған жайына қыста кириу гүман болды. Соның ушын Ханбийби елти гөне журттағы сегиз қанат қарауиди әкелип курды. Юсуп ахун куудалауға ушырама-сынан бұрын бул қарауи емес, ақ отау еди. Оған сырттан киргендеги шеп тәрәпи отаудың оң қанаты есапланып, жүдә азада сақланып, келген қонақлар, ер адамлар отырады. Төрде ахунның өзи, киргендеги оң тәрәпи үйдиң «шеп жапсары» болып, хаял-қызлар отырады, қалған жағы қазан-табақ, асхана орнын басады.

Бул тәрәпинде сабаяқ (шамасы ярым метр бийикликтеги хантахта), оның үстінде ызғар тиймеу ушын ишине торақ тығылған тулп, астында қазан-табақ, оның үстінде керегеге илдирилген кергиниң ишине қасық-пышақ, қырма, зерен, бадия салып қояды. Қыста кишкене май қабақ пенен суу қабақ асылады, суу қабақтың мойын бетин кесип «ауыз қабақ» етеди, оның ишинде сүт, ғәлле сақлайды, булар да сабаяқтың үстінде турады. Керегеге кепкир, шөмиш илдириледи. Төрде сандық, оның он жапсарында арша турады. Сандықтың үстине қаршын, оның үстине боғжама, оннан кейин көрпе-төсек жыйналады. Қаршында гүзли-бәхәр кийетуғын кийимлер, боғжамаға қонақ келгенде төсейтуғын кийиз, кепрен салынып, боялған нағысly жүн жип пенен еки жеринен байлап қояды. Қапталында керегеге илинген қоржын, ахунның қоңыр ренли қой терисинен тигилген селкилдек шөгирмеси, жез жағалы шапаны менен сеңсең тоны илдириули туратуғын еди.

Үйди әкелип курғаннан кейин Ханбийби елти усылардың барларын тап бурынғысынша орынлы-орнына қойды. Сыртқы үзикти кийизден жауып, ол шийдиң сыртын шыпта, бойра усаған табылған нәрсеси менен қалыңлатты. Қыста усының ишинде жасауға таярлық көрди. Қараүйдің ортасы төрт мүйеш етип қазылып, ошақ ислеиди. Соған от жағылады. Әтирапын жуқа тақтай менен қоршайды, оны «алақшын» дейди. Үйдің ишинде урыс-жәнжел болса, қызып кеткен де алақшынның куралға айланып кететуғын уақты болады. Сонлықтан да, бизиң халықта: «билмедик елиңниң сырын, жедик алақшынның қырын», деген сөз бар. Есейип кеткен Мәден Ларға көшип келгенли ылашықта жасауға көнликпей, қатар балаларының алдында өзин төменшик сезип жүретуғын еди, қараүй курылғанлы бери баланың қабағы ашылып, бойын көтерип жүретуғын болды.

Бәрибир хожалықтың күн-көриси күннен күнге төменлей берди. Түнде аш жатқан балалар, азанда ояныудан нан сорайды. Ханбийбиниң әкеси Хожанияз суұпы қолы хөнерли адам болды. Балаларына хәр кәсиптен бир шиңгил дегендей, хожалыққа керек нәрсени кисиге жалынбай, өзлери ислеуге үйрететуғын еди. Ханбийби де «уяда көргенлерин ушқанда ислең», күн-көрис ушын жұмыс таңламай атқарып кете берди. Көрпе сырыу, жасы үлкен адамлар ушын көйлек-дамбал тигип, гүбини пискеклек, шелекте май атлап дегендей, сарымай, сүзбе, курт ислеу, тары қайнатыу, сөк түйиу болсын, жұмыс таңламады. Балалары ушын ауыр мийнеттен қашпады. Ол, бүгинлиги өзиниң өтмишин

пүткиллей умытып, не хызмет болса да арсынбастан ислей берди. Деген менен ауыл адамларының көкирегінде баяғы елтилиги сақланып, оған басқалардан гөре бир қалем зыят қол хақы берип атырғанын сезетуғын еди...

Қыс мәусими жақынлап қалды. Ол жыллары қыс-қыстай кәхәрли келип, жер жарылған суық болатуғын, бәхәр асықпай күшке минип, егис хәзиргидей жаўза айында питпейтуғын, ал «жаўзада (май айында) жаўдай егис» болатуғын еди. Ибрайым хүкиметтиң мектебиниң биринши класына баратуғын жылы Мәден төртиншини питкерди. Сол ўақтағы сиясий мапаз бойынша, хәр бир жас жети жыллық билим алыўы керек деген көрсетпе шыққан. Ол енди Шымбай қаласындағы мектепке қатнаўы керек. Анасына қол-қабыс болып, мал-халға қарап турған бала таң атар-атпастан пиядалап Шымбайға кетип, кеште қас қарайғанда келсе, Ибрайымы оқытуғын мектеп гөне журтта, ол да қаракөрим жер, буның бәри үлкен уўайым болды. Ойлап-ойлап ой түбине жете алмай, ақырсоңы баслық кәйнисине барды.

— Мәден Шымбайға қатнамаса, пахта теримге барады, — деди Қаллибек бираз үнсиз отырып, — ойланып көрейик, бир илажын табармыз. Бирак, Лар бойындағы ауыл адамларының бәри хүкиметтиң қатты қадағалаўы астында...

Бәрибир илажы табылды. Мәден төртинши кластан өтпей қалған есапланып, қайтадан оқытуғын болды. Ибрайым бириншини питкерип, есейгенше гөне журтқа екеўи қосылып қатнайды. Ананың мийнети питегене жеңилленеди. Мәден «класста қалды» дегенге хеш арсынған жоқ. Өзиниң де оқыўға ықласы кем еди. Ибрайымды оқытыў керек. Ол мектепке бараман дегенше Мәденнен хәрип жазыўды, әлипбеге қарап отырып сүўретлер салыўды үйренген еди. Мәденниң қосық айтыўға уқыбы, қосық ядлаўға ықласы жоқ. Шатақ шығарыўға, қоңсы ауылдың балалары менен төбелесиў керек болғанда бәне таўып, баслап бериўге шебер. Лар бойының қызлары көбинесе Мәденге исенип оқыўға қатнайтуғын еди.

Сол жыллары халық арасында кеңнен таралған, атадан балаға өтип, көпшилик адам билетуғын «Түлкишек» қосығы, сондай-ақ, халық қосығына айланып кеткен:

Қаршыға кустың баласы,
Қайында болар уясы,
Қайынның түбин суў алса,
Қайғыда болар анасы,

— деп басланатуғын, ямаса:

Маң-маң басқан, маң басқан,
Төрт аяғын тең басқан,
Шуудаларын шаң басқан,

Өркешлерин май басқан, қара нарым бар еди, — деген термелер халық арасына кеңнен таралған еди. Ал жас жигитлер қызлар менен гештектерде, отауда еки тәрепке бөлиніп отырып, кесе айдасып, «қант көпир» құрғанда:

Мениң өзим кийик болсам,
Хәмме таудан бийик болсам,
қыз ийирген ийик болсам,
Тусақанда турмаспедим,

— деп басланатуғын Бердақ шайырдың қосықтарын айтысады, бірақ булар кимлердің шығармалары екенін билмейтуғын еди.

Ибрайым кишкене уақтынан қосық ядлауға ықласлы болды. Жүриси уяң, минези анасына қусап ауыр, жүдә әстен көшетуғын болғаны менен керек жерінде серли, сақлығы да, сумлығы да басым болажақ.

— Сениң үкең ешейин нәрсеге қамыстай қалтырап қалады, — дейтуғын еди Мәденге төбелескиш жоралары, -сениң менен тууысқан дегендей емес.

— Сен үлкен елтинің баласымысаң? — деди тағы биреуі.

— Оны ким айтты саған? -Мәден бірден қызып кетти.

— Сонда неге екеуіңиз еки түрлісіз? Сен сап-сарысаң, үкең болса қап-қара? Сөзге Айтмурат деген бала араласты: — Мәден, ахун ағамның дәл өзи, — дейди бизің апам, сарылығы да, жүрекшилиги де соған усаған. Юсуп ахун хеш уақытта өтирик сөйлеп, кисинің гәпине ерген адам емес. Ал Ибрайымы, Хан-бийби кишемди сойып қаппап қойғандай. Еркек бала да сол дәрежеде анасына усайды екен? Жүрис-турысы, сөйлеулері айнымай қалған...

Сентябрь айының басланыуына еки күн қалған еди. Жазда булар қамыс қоста түсленип отырғанда, үстінде әскерий кийим, басында шапкиси бар муғаллим жигит Ибрайымды биринши класска жазып кеткенли, оның ушын күн өткен емес десе де болады. Оқыушы болыуға, сырты әжжедей ақ мектеп жайының ишине қыялында кирип-шығып жүргени қашшан. Бүгін сай бойында паданың алдынан шығып, ешки-ылақты айырып әкел-

сем, оқыўға бир күн қалады деп есаплап, үйине жақынлағанда, есик алдында байлаўлы турған атты көрди.

— Әзийма әжапам менен жездем келди,— деди Мәден, — бар, саған жийде менен ийжан әкелген.

— Саған не әкелди? — деди Ибрайым.

— Маған мине, қырғаўыл дузак, қашарман топ, балық қармақ. Көрдің бе, бәри тап-таза.

Балалардың әжапасын көрмегенине үш-төрт жыл болып еди. Ибрайым баяғы кешки иңирде Әзийма мингесип кеткен ақ боз атты бирден таныды. Мәмбетназар жездеси де узын бойлы, қойыў қаслы, кирпичкери қақайған дүңки мурын жигит екен. Әзийма Ибрайымды баўырына басып турып узақ жылады. Бул көз жас-лары тек сағыныш емес, ахун әкесиниң де руўхын еслеў еди.

— Айнанайын Ибраш жаным, сени хәммеден де көп сағындым. қалай ғана сағынбайын, мени келиншек етип узатып салған сен ғой,— деп гә күлип, гә жылайды. Бетлеринен айма лап сүйеди. — Хаў, айдарынды еле алмапты ғой. Сыйпалап баўырына қайта-кайта баса береді.

— Ертең молла әжағалары менен бир-еки үйлик қоңсы-қобаны, жақын-жуўықты шақырып, кишкене дастурхан жаямыз. Айдарын аталарына кестирип, пәтияларын алып беремен. Куда кәлесе, мениң балам арғы күни мектепке жигит болып барады. Сизлер де ишинде болатуғын болдыңыз.

Усыларды айтып отырып, Ханбийби елти көзине жас алды.

— Ибрашжан, мә, әжапаң саған қурақ папки тигип әкелипти. (Негедур, ол заманда «боқша» дейтуғын еди, елти ол сөзди айтқысы келмей, тазадан шыққан аты менен «папки» деди). Хәзирги балалар усындайдың ишине қағаз-қәлемин салып, мектепке асынып барады екен. Қутлы болсын, шырағым.

Ибрайым, басқалардыкиндей ири емес, майда ший қурақлап исленген папканы қуўана-қуўана алып, мойнына асып та көрди.

— Тақиянды, шапанынды, аяғына сықырлақ геўишинди ертең, айдарынды алып болған соң кийдиремен,— деди Әзийма.

Тап сол ўақытта ат пештиң артынан кишкене нәрестениң бирден шыңғырып жылағаны еситилди. Ибрайым қорқып кетти.

— Өйбей, барәс қызым, қумырысқа шағып алмадымекен?— деди Ханбийби елти. Әзийма әжапасы еле бир жаска тола қоймаған нәрестени қушақлап алып келди.

— Мә, мынаў сениң Хожаназар деген жийениң,— деп Ибрайымның қолына услатып. Жылағанын қойғаны менен

аўзын шабақтай ашып-жумып атырған бөкениң ийси, жөргек-
тин сыртынан өтип турған арқасының ыссылығы Ибрайымды
сергеклендирип жиберди. Бул ыссы хәўир менен жағымлы ийис
көп ўақытқа дейин есинен кетпеди...

* * *

Мәденнен де үлкен, бойы узын бир бала жез қоңыраў қақты.
Оның шыңғырлысы «тез кел, тез кел» дегендей қатты еситилди.
Ибрайым аўзын ашыўы менен қоңыраў қаққан балаға аңрайып
қарап тур. Этирапта шашылып жүрген балалар куйылып мектеп
аўзына жыйылды. Муғаллимлердин биреўи быйыл биринши
классқа келгенлерди бир қатар, олардың артына төртинши
классларды қатара дизди. Балалардың алдына шыққан үлкен
киси азғана ўаз айтты, түсингенлер қол шаппатлады, кишкенелер
де оларға қосылды. Бир ўақытта артта турған телетин костюмлы
кисиге сөз берди. Ол жақынлап келип, басындағы телетин
шапкасын қолына алып сөз баслап еди, таныс даўысты еситип,
Ибрайым жалт қарады. «Хаў, мынаў Пақырбай аға ғой, аўылдың
баяғы падашысы. Бул да муғаллим болған ба?» Ибрайым таңла-
ныўы менен услай ойлады. Ол көп сөйледі, «тепериш боласыз,
қызыл әскер боласыз, ата-аналарыңызды қорғайсыз» деген
гәплерине Ибрайым анық түсинди. Ол Пақырбай падашыға
жаслай ерип көп жүрген еди, дәслепп қой-жанлық, соңынан
сыйыр паданы бақты. Аўыл балаларын жайлаў бетке ертип кетип,
«Тақжап»тың жайпаўыт жерлерине шомылдыратуғын еди.
Балалар талай мәрте үйден алып шыққан нан-панларын ортаға
қосып, бирге жеп қайтатуғын еди. Соңғылығында ол Ибрайымды
жақсы көрип қалды. Пақырбай таяқты дуўтар етип халық
қосықларын айтатуғын, соң оны қобызға айландырып, терме-
лерди жыраў болып толғайды. Балаларға көп қосықларды түсин-
дирип береді. Ким қандай қосық биледи, деп жарыстырады. Хош
хаўаз бала шыкса қатты куўанып, оған қосықлар үйрететуғын,
қосылып айтқызатуғын еди. Бул аўылдан, бизиң Шымбайы-
мыздан кимлер шықпаған. Шымбай атаклы адамлар елаты деп,
көп адамлар хаққында айтып береді. Ибрайымның бир кәси-
йети, еситкен қосықларын тез ядлап алады. Еле мектепке бар-
маған баланың бул уқыбына кеўли толып, оны бәрха хоша-
метлейди, жаңа қосықлар ядлатады, бир-еки күннен кейин
хәммениң алдында турғызып қойып айттыратуғын еди.

Соңғы ўақытлары Пақырбайды Шымбайға шақырыпты деген гәп тарқап, көринбей кетти. Оны аўылда үлкен кисилер елестирмесе де, жас балалардың жаны болды. Ертеклер, тымсаллар, халық аўзындағы әпсаналарды көп билетуғын бул жигитти ересек балалар жортаға халық арасында жасырынып жүрген периште яки сыйқырлы адам шығар, деп те ойлайтуғын еди.

Пақырбай сөйлеп болды, хәмме дүр-р-р еттирип қатты қол шаппатлады. Балаларын биринши классқа әкелип турған атаналар оның изинен таңланыўы менен қарап қалды. Пақырбайдың услай етип, әскер кийиминде келиўи, хәммени аўзына қаратып, сөйлеўлери, изине көп адам ерип шығыўы, биреў жетеклеп алдына әкелген атқа минип кетиўиниң өзи бир ертектей болып қалды. Ибрайым, болып атырған ўақыяларға анық түсинбесе де, баяғыда зағараны талай рет суўға басып бирге жеген Пақырбай ағасы, қандай да бир ертеклер дүньясынан шығып, аўылға үлкен адам болып келгенин байқады. Муғаллимди көриў, китапты ашып оқыў, мектеп қоңыраўының сестин еситиўдей татлы қыялларға берилип жүрген балаға мынаў муқаддес жайдың есигинен биринши атлаўы қандай қуўанышлы болса, есин билгенли ең жақын, ең сыйқырлы адам, буны туўысқанындай етип бойына үйреткен Пақырбайдың ойламаған жерден пайда болыўы өз алдына еди...

Және жез қоңыраў қатты сыңғырлады. Балалар ғаз қатар дизилип, муғаллимниң көрсеткен есигинен кире баслады. Муғаллим узын бойлы, арықтан келген, жүзи жайдары, Юсуп ахунға қусап кететуғын жерлери де бар, адамға тесилип, көзлерин батырып қарамайтуғын, қарағанда да, сеннен тап бир жақсы сөз еситкиси келип турғандай, «сен өйтип уялшақ бола берме» дегендей еди.

— Хүкиметтиң муғаллими бетиңе урады, қулағыңды бурайды, басыңнан тәкимай алады, киши дәретке түргелип турып шықпасаң қуўып жибереди, — деген сөзлерди көп ўақтан бери еситип жүрген Ибрайым, мына муғаллимди көргенде бәрин умытып: «тап бизиң ағамдай екен», деп ойлап қойды.

— Биринши сөзимиздиң басы: Ассалаўма әлейкум, муғаллим! Буған не деп жуўап бериў керек? — деп сорады. Балалар үндемеді. Муғаллим, иши гүнғирт тартқан өжиреде түргелип турған балаларға бирим-бирим көз жуўыртып шықты. Олар узынлы-қыскалы еди. Биреўлери тоғыз-он жас шамасында, есейип кеткен. Бойы қурттай, асынған папкасын зорға көтерип турғанлары да

бар. Муғаллим сырттан кирип келгенде оқыушылар қалай күтип алып, қалай сәлем бериулері керек екенін үйретіп болып, хәр қайсысын бойлы бойына қарай отырғызды. Олардың арасында жети-сегіз қыз бар екен, қасқырдан қорыққан қозылардай бәрі бир мүйешке топланып тур. Оларды бөлмеді. «Сәл үйренісип, балалар менен араласып отырасыз деп, биринши күннен айтсам, ата-аналары ертең жибермей қалады». Өзин таныстырды: — Мениң атым Төлеген, сизлер маған муғаллим дейсиз. Сизлерди ким оқытып атыр? деген адамға «Төлеген муғаллим» дейсиз, деп түсіндірди. Соң балалар менен танысыу басланды...

Классқа кирип, хәмме бас кийимди шешкен уақытта Ибра-йымның тас төбеси самал тартты. Әстен қолын апарып еди, айдары жоқ екен, тууылғанлы желкилдеп, жууырса басына жайы-лып, көзине түсип жүрген узын шашлары жоқ еди. Оның орнындағы терисин қыршып алғандай, самал тартып тур екен. «Баламның айдар шашын алып қояман деп, апам ақ шүберекке түйди, оны не қылады екен? Ахун әкеңиз: «пайғамберимиз өмиринде үш рет ғана шашын алдырған. Шашлары дүньядағы мусырман еллерине бөлистирилген» деп айтады екен. Мениң шашымды кимге береді?». Оның қыяллары услайынша бөлинип кеткен уақытта балалардың бәрі бирден күлип жиберди. Байқаса, муғаллимнің айтқан қызық сөзине күлкен екен. Бул бийхабар қалды. Муғаллим сөйлеп атырғанда басқа нәрсе ойлауға болмайды екен...

Ибрайым мектептен үйине күн аўа жетип келди. Анасы қараўидиң алдында кели түйип атыр еди. Өмиринде асығып, хаплығып сөйлемейтуғын бала: — Апа, мектепке Пақырбай ағам келди! — деди куўанышлы.

— Жаксы болыпты, балам. Көрисип, қолынан алдың ба?

— Яқ, ол мени көрген жоқ.

— Аўа дә, көп баланың ишинен байқамаған шығар, көргенде дәрхал қасына шақырар еди. Анасының: «Пақырбай мектепте не қылып жүр, ол қаяқтан келипти?» деп сорамағанына ҳайран болды.

— Муғаллимнің ким екен?

— Муғаллимнің аты «муғаллим», сораған адамлар ушын «Төлеген муғаллим», — деди. Анасы күлип жиберди.

— Мәден қайда қалды?

— Ол «Өрдеги аўыл»дың қызларын үйлерине апарып қайтады.

Ханбийби елти Пақырбайдың усы колхозға батрачкомның баслығы болып келгенин еситкенине бир хәпте болып еди. Үйге келип сәлем берип кетер-аў, деген дәмеси де жоқ емес, атлы көринсе кулағын түрип отыр. Бирақ, ол еле бул әтирапқа келипти деген хабар шыққан жоқ.

— Батрачком деген не? — деп сораған еди Сәтулла ағасынан.

— Батрачком деген батрақлар уйымының баслығы деген кусайды, баяғы бай, ахун, ийшанлардың малларын тартып аламыз деп, милисаның қапталында жайдақ атқа минип жүретуғын аш-жалаңашларды көрдің ғой, ана байдың пәлен тоғайда жасырын малы бар, мына ийшанның бийдай урасы мына жерде деп, хукимет адамларының алдында жүретуғынлар.

— Хе-е-е, онда жолы болып қалған екен. Пақырбайдың өзи де жетим өскен, хешкими жоқ жигит, бирақ оннан жаманлық шыққандай емес еди.

— Батрақ дегенлердің хәзир көкиреги басылды ғо,— деди Сәтулла, хукиметтің баяғы, жаңа дүзилип атырған жыллары нениң не екенин өзлери де түсинбейтуғын еди. Мине, төрт-бес жыл болды, көбиси жаманатлы болып далада қалды...

Патша Россиясы елдеги жүдә кескинлесип кеткен экономикалық жағдай хәм оннан келип шыққан наразылық хәрекетлерге қарсы гүресиўде хукиметке қосымша күш зәрүр болып, Орта Азияның өзине қараслы аймақларынан мәрдикарға адам алыў ушын 1916-жылдың июнinde буйрық шығарған еди. Буйрықта 19 жастан 43 жасқа шекемги ер адамлар алынсын деп көрсетилген. Олар, сол ўақытта урыс жүргизип атырған Россия әскерлерине жәрдем берип, фронт артында мийнет етиўлери керек еди. Әмиўдәрья бөлими басқармасына 5200 ге жақын адамды мәрдикарға жибериў тапсырылған. Бул Петро-Александровск (Төрткүл), Шорахан, Шымбай, Хожели, Қоңырат кусаған уездлерге бөлистирилип, ғалаба алыспақ басланады. Аймақтың барлық жерлеринде халық буған қарсы наразылық көтерилисине шығады. Оның ең үлкені Шымбайда болып, «1916-жылғы он жағалық қарақалпақстандағы көтерилис» деген ат пенен тарийхқа кирди. Әмиўдәрья аймақлық басқармасы бойынша бириншилерден болып Шымбайда ерлер менен катар хаяллар көтерилиске шықты. Сол ўақлардағы тарийхий мағлыў-матларға қараганда, ерлеримизди хәм балаларымызды мәрдикарға жибермеймиз деп, қолларына таяқ, бел, темир жаба алып шыққан хаяллар улыўма көтерилисшилердің үштен бирин кураған.

Шымбай қаласында қарақалпақтар менен бирге жасаушы өзбек, татар, қырғыз, қазақ, түркменлерден 1000 адамға шамалас аламан приставтың жайы алдына жыйналған болса, соннан 300 ге шамаласы хаяллар менен кемпирлер. Олар көтерілисшилердин алдында баслап барған. Кейни не болғаны тарийхтан белгили. Көтерілисшилерге қарсы Шымбай приставы Микельджанянц ок ашады, Алламурат деген жумысшы жарадар болады. Буны көрген аламан приставты ушлап алып өлгенше урады хәм Кегейли каналына атып жибереди. Әне, соннан кейин қозғаланды басыу ушын келген жазалау отряды тинтиу хәм тексеріулер өткерип, көтерілистинң басланыуына себепкер деп 103 адамды камайды, олардың 18 и хаяллар еди. Мине, усы патыратта мәрдикарға адам жиберіу дауам етеди. Бундайда, әлбетте, биринши гезекте жетим, әмеңгери жоқ, жарлылар кетеди. Пақырбай да солардың бири болып мәрдикарға жиберилген еди.

Арадан бир жыл өтер-өтпес Россияда 1917-жылғы мәмлекетлик аударыспақ иске асырылады, қызыл Армия дүзиледи. Барлық жерде езилген халық, жарлы-жақыбайлар усы армия қатарына қосылып, ақ гвардия деп аталған патша армиясына қарсы сауашқа шығады. Пақырбай бул уақытлары Урал бойларында мәрдикарлықта еди. Несийбесине бола, оның барған жери ноғайлар аралас ауыл екен. Бурын-соңлы, қарақалпақтарға тили де, дини де, дәстүрлери де жүдә жақын бундай халық бар екенин еситип көрмеген Пақырбай, дәслебинде исенерин де, исенбесин де билмей аңырайып калады. Соң олар менен апақшапақ болып, өзиниң халқы ҳаққында айтып берип, жақыннан танысады. Оны сол жердиң ақсақалы Амирхан деген ноғай үйине сорап алады. Өзи шайырсымақ адам екен. Перзентлериниң кимиси сазенде, кимиси муғаллим, ал Анұар деген ортаншы баласы мәденият хызметкери екен. Бул үйде өткен еки жылдан аслам уақыт ишинде көп ғана халық қосықларын, әпсана, ҳикметли гүрриңлерин еситеди, ядлап айтып жүретуғын болады.

Той-мерекелериниң де бизлердикине усас жерлери көп екен. Қур дүзеп бақсы, жырау айттырыу буларда да бар. Тийкарынан «Ноғайдың қырк батыры» деген атақлы дәстаны менен «Едиге»ни жырлайды екен. Олар өзлерин түрли түрк қауимлериниң, соның ишинде маңғытлар менен қоңыратлардың бирикпесинен, түрк тиллес халықлардың қыпшақ топарынан пайда болғанбыз, дейди. Бир сөзлеринде ноғай менен қумықлар бир халық десе, бир сөзинде ноғайлар менен башқырлардың да түби

бир дейди. Маңғыт кәуиминен шыққан беглербеги Едигенин әуладларымыз, ол ұзақ жыллар Амир Темурдың бас әскер-басшысы болған, деседи. Ноғайлар Астрахань (Қазы Тархан) қаласының тийкарын салған екен. Әсиресе, тилинің уқсаслығын айтпайсаң ба? Басшыларын бий, бек, мырза деп атайды. Олар да бизлерге усап, ат, қулыншақ, тай, тулпар, айғыр, арғымақ, бийе, йорға ат деп сөйлейди. Туұылған аұылынан бирнеше мың километр ұзақлықта тили уқсас халық пенен ушырасыу хайран қаларлық нәрсе. Дүнъя кең, онда сен билмейтуғын нәрселер толып атырғанына гүә боласаң. Өткен еки жыл ишинде қанлы, қыпшақ, найман, маңғыт хәм қоңырат руұларының бир қатар адамлары менен танысып, олардың да бизлердей көше-көше, аұыл-аұыл болып отырғанларын көрди. Пақырбайды олар да унатып қалды, азлы-көпли дос-яран арттырды, хәммеси де Пақырбайдың өз елине аман қуұысыуына тилеклес болды.

Пақырбай аұылда жүрген уақытларында да көп қосықларды ядлап жүретуғын еди. Ноғайлыға келип:

Маң-маң басқан маң басқан,
Төрт аяғын тең басқан,

—деп басланатуғын толғауды, соның менен бирге:

Бир дегенде не жаман?
Билимсиз өскен қыз жаман.
Екиленши не жаман?
Елеусиз өскен ул жаман.
Үш дегенде не жаман?
Үшкілсиз пишкен тон жаман,
Төрт дегенде не жаман?

Төрелик бузса бий жаман,—деп кете беретуғын нәсият қосық-ларды еситип, бизиң аұылдың толғаулары бул жерлерге қалай келип қалған деп хайран болған еди. Сораса келе-билсе, булардың бәри ноғайлының Соппаслы сыпыра жырау деген шайырының қосықтары екен.

Пақырбай аұылдағы тақыуа адамлардан еситип, ядлап жүрген:

Қуйрығы жоқ, жалы жоқ,
Қулан қәйтип күн көрер?
Аяғы жоқ, қолы жоқ,
Жылан қәйтип күн көрер?
Шыбын шықса жаз болып,

Тазлар қәйтип күн көрер?
Жалаң аяқ мүсәпир
Ғазлар қәйтип күн көрер?

— деп басланатуғын қосықлардың Асан қайғы деген шайырдың жазғанлары екенін билетуғын еді. Ал, усы қосық қатарлары бул жақта да алдынан шығып, Асан қайғыны ноғайлар да өзлеринин шайыры есаплайтуғынын билгенде және хайран болды. Ол, «Едиге» дәстанын Шымбайда қуйын руының мәканы болған «Қырық бай» ауылында Қайып қуйын қобызсыз жырлайды, бир сапары, таң атқанша айтып болған уақытта қар жауып кеткен екен, дегенди талай еситкен. Бирақ, еситип көрмеген екен. Бул жақта оны тыңлай берип көп жерлери яд болып қалды. Деген менен жалғыз өзи қалып, тууған жерин сағынғанда, Асан қайғының:

Едил болса елиң бар,
Елиң болса жериң бар.
Ел бар жерде үнің бар,
Ел бар жерде күнің бар,
Салтаң болса халқың бар,
Халқың болса даңқың бар,

— деген термесин жылап отырып айтатуғын болды.

— Саған елиңе қайтыудың ең аңсат жолы Қызыл Армия қатарына кириў, — деп кеңес береді Амирхан ақсақал, мен оның үлкенлерине айтып, сени Орта Азияға жиберткіземен, арғы жағын өзиң көре бересен.

Әне, услайынша Урал бойларынан Орынборға, оннан Түркстан автономиялы республикасына келип, Самарқандта тоқтайды. Ярым жылдан кейин Шайдаковтың экспедициялық ротасына қосылып, Төрткүлде узақ уақыт хызмет етеді. Сол жыллар ишинде еки рет Нөкис қорғанында, Гөне Үргениште болған халықтың кишиғирим наразылықтарын басыуға қатнасады. Бес жыллық хызмет мүддеті питкеннен кейин тууылған жери «Қырық бай» ауылға қайтып келеді. Хүкіметке жұмыс сорап барса, буның ата-тегин тексерип, мәрдикарда болған жылларынан гүманланып, көп қатнатады. Ақыр-аяғында, өз ауылында падашы болыуға арсынып, хешким танымайтуғын Тағжап бойындағы Анна ауылына келип үш-төрт жыл мал бағады. Бул әтирапта көринбей кеткенине де еки жылдың жүзи болып еді. Район басшылары излеп тауып, оны Қазақдөрья бетке жиберген

екен. Ол жерде балықшылық хожалықтары, промхоз артели хәм тоғай төрелердин үстинен қарайтуғын назир, яғный қадағалаушы инспектор болған. Өны ауыл адамлары енди билип атыр...

Сол күни «Өрдеги ауыл»ға кеткен Мәден түн жарпында келди. Ханбийби елтиниң жолға қарау менен көзи сарғайды. Усы уақытқа дейин балаларынан бийбастақлық шығып көрмеген адам баласының кешиккенин қаншама жақсылыққа жорыса да, шыдап отырыу қыйын екен. Биреулерге айтып излетиуге кеули бармады. Адамлар бәри бир жаманлыққа жорыйды. Деген менен жаманлық жүз берди. «Өрдеги ауыл» балаларының биреуи Мәденди көрсетип: «халық душпаны»ның баласын бир класста еки жыл оқыта береме», депти. Мәден қызларды апарып келиуге емес, сол бала менен бир кәлле көриуге кеткен екен. Үлкен төбелес болған, баланы сулайтып салған. Еситип, әке-шешеси келгенде бала қозғалмай жатыр екен. Мәден жыңғыллықтың арасына қашып кеткен. Излеп келип жүреме деп, там артындағы ғауыштың ишинде отырып, ел жатқаннан кейин келгени екен.

Буның кейни ауырласты. Екинши тәрәп жәбиркеш сыпатында арза берипти. Усы колхозға бекитилген милиция хызметкери Мәденди излеп келди. Ол оқыуға бараман деген бәне менен ерте шығып кеткен еди.

— Мектепке бармапты, сояқтан киятырмыз, — деди ол.

— Шырағым, енди мен не қылайын, билген ақылынды бер, - деп жалбарынды Ханбийби елти.

— Баланы жақсылып тәрбиялау керек. Еле байдың баласыман деп, мурнын көтерип жүргенди қойсын.

— Буннан буяғына көрермиз-ау, иним, мына болған истин шарасын айт,- деди елти езилип.

— Жәбиркеш арзасын қайтып алмаса, балаң камалады.

Соры қайнаған ананың қамақтың атын еситкенде көзиниң алды тынып кетти. -Курттай баланы да қамаймекен?

— Өзи қатарлы балалардың бөлек қамақханасы бар.

Өның кеулине бала қорқып, усыннан шығынып кетсе не қыламан, деген ой келип, жөне ууайым басты. Келген участкалық милиционерге: «Баламды излеп табайын, соннан кейин сизлерге хабар беремен» деди де, ахунның аталас иниси Медетулла менен ағасы Сәнетулланы шақыртты. Өзи, Юсуп ахун қамалғалы бери қолына услап та көрмеген үлкен айдынлы орайпегин, ойма жағалы камзолы менен геуиш-мәсисин кийип, үшеуи «Өрдеги ауыл»ға жол алды.

Бул өзи, бир жақсы питетуғын нәрес емес екен, жәбиркеш кеширим бергени менен милицияға түскен қағаз қаралып, айыпкер жазаланыуы керек қусайды. Енди буған басшыларды араластырмаса болмайтуғын түри бар екен. Мәден болса, «Қырык бай» аўылдағы дайы атасының үйине кетип қалыпты. Ояққа-буяққа шабыспақ еки күн даўам етип, елтиниң жүйкеси қурып турғанда, баяғы милицияны ертип, үйине батрачком баслығы Пақырбай кирип келди.

Садағаң кетейин халқым, «зер қәдирин зергер билер» деген ғой. Падашылық етип, үйлерге гезекпе-гезек қонып жүрген жыллары да жасы үлкенге, елдеги уламаларға хұрмет-иззетти орнына қойып, кем кеўил, басына мүсийбет түскенлерге қарасып, өзине сыйласық арттырған бул жигиттиң шығысы кимлигин хеш ким билмейтуғын еди. Бирақ, Юсуп ахун оны көрген сайын: — Баланың қәдирин билмей атыр-аў, булар. Сандығы дүзиў, жақсы жерден болыуы керек,—деп қоятуғын еди. Ахунның услайынша ықласы кеткен Пақырбай баласы, заманның гәрдиши менен ортасы опырылып қалған мына шаңараққа зыяратқа келди. Елтиге кеўил билдирди, тәселле айтты. Болған ўақыяны еситип, жәбиркеш тәрепке өзи барғанын, ол баланың ата-анасы да ахунның руўхын сыйлап, пикиринен қайтқанын хабарлады. Ибрайым инисиниң қәдемине қутлы болсын айтып, оның зийреклигин, қосық тыңлаўға, ядлаўға ықласлы екенин мақтап, елтиниң кеўлин көтерип кетти...

* * *

Үйине батрачком келип кеткеннен кейин, колхоз баслық та, бригад та басын суға баслайды екен. Олардың қәдемлери гүлдирмама ўақтындағы жасын қайтарғыштай, бираз нәрсеге сеп болды. Мәденниң өжетлиги себепли басланған келим-кетим «халық душпаны» деген тамғаның үстине ун себелеп, көзден әдеўир тасалағандай еди. Гей биреўлердиң алакөзленип кемситиўлеринен услайынша жәбир көрип жүрген тек булар емес, Лар бойына қонысланған көп шаңарақтың басында бар. «Иниси батыр болса, ағасы абырайлы болады» дегендей, бир Мәденниң төбелеси, өр көкиреклиги пүткил аўылға татып, аўзы жеңиллер абайлап сөйлейтуғын болды. Енди ғана он төртин толтырайын деп турған Мәденге аўыл балалары түүе, үлкен адамлардың да көзқарасы өзгерди.

Алдында ер азаматы бар хаял өзиниң күнделикли гумрашылығы менен бөнт болып, хожалық жүргизиўде ерине исенип кетеди. Соңғы күш-төрт жыл Ханбийбини ойшыл, жобашыл етип жиберди. Бүгиннен гөре ертенин көбирек ойлайтуғын болды. Буннан буюғындағы күн-көристен баслап, бир-еки жыллығынды ойластырасаң. Адамлар менен карым-катнаста да абайлы болып, адамгершилик шеңберинен шықпасаң, ертең алдына келеди екен.

Пақырбай батрачком болғаннан кейин, бөнесин таўып келип кеткенли Ханбийби елти усындай ойлардың басына жийи-жийи баратуғын болды. Халқымызда «киси көрсең Хызыр бил» деген нақыл бар. Расында да, алдыңнан шопан, ямаса дийқан болып, яки ақсақаллы мүсәпир болып шыққан адамның ким екенин қайдан билесең? Билмесең де, ким де болса тәңир сәлемин алып, жөнинди айтып, жасына ылайық хұрметинди көрсетсең болды, оның сеннен басқа тәмеси жоқ. Пақырбай да усы аўылға падашы болып келгенде хәрким хәр қыйлы қабыл етти. Үйи болмаған соң, мал қосқан үйлерге гезек пенен конып жүрди. Биреўдикинде ашлық, биреўге пейил бермеген, биреў падашыны адам қатарына есапламайды. Усыны сезген Юсуп ахун, үйде кишкене хызмет бар еди, — деген бөне менен көп кондыратуғын еди.

— Сен бизиң балдызымызсаң, қысына бермей келебер.

Буны еситкен Ханбийби елти: — Пақырбай, сен де қуйынбысаң? — деп сорады.

— Туўылған жери «Тамлы қум» аўылы екен, сонда бул да Сазан бабаның үрим-путағы болады дә.

Ахун, Пақырбайға сөз аўыстырмай, оның қыпшақтан туўылып, қуйынның қолында тәрбияланғанын, ата-анасынан жаслай жетим қалып, ержетемен дегенше қолдан-қолға өтип есейгенин айтып берди. Соннан баслап Ханбийби елти Пақырбайды төркининен келген бир туўысқанындай көретуғын болды. Өзи де падашы дегендей емес, если-хушлы жигит, үстинен хешкимге аяқ бастырмай, кисиге де озбырлық етпей, сыйласықлы болды. Мине енди, демде бир гүрең елге басшы болып шыға келди.

Қуйынлардың «Қырық бай аўылы» Шымбай аймағындағы ески, өзиниң отырықшылығы, дәстүр хәм үрп-әдетлери, палўаны менен шайыры, жыраўы менен дилўарлары бар, белгили ел. Өз аўылының тарийхын Сазан атадан баслайды. Аўылға ийилип түскен келиншеклер қартайып көз жумғанша Сазан атаның атын айтпайды. «Сазан жап»ты олар «Балық жап» деп, «Палўан

ауыл»ды «Салұан ауыл» деп өзгертип айтады. Усы елден өсіп шыққан адамларын мақтаныш етеді. Бұрынғылардан: «Баймандай батыры бар, Қабыл әзиздей пийри бар, Хаса полаттай бийи бар - куйынға кимнің сөзи бар», деген гәп қалған. «Палұан ауыл»да «Ешим ой» деген жер бар. Заманында атақлы Ешим бақсының атына қойылған. Көриниси жүдә көркем, қызлар көргенде талып қалатуғындай шырайлы, лапызы бәлент жигит болған. Хаял-қызлар бир көрсек деп топылысып, ол қосық айтып отырған қараүйлердің керегелери сынған, тууысқан ағасы бәрха қорғап жүрген, деген әпсаналар бар. Атақлы Қарақум ийшанның жаназасында Есен қазының Нағметулла деген баласы «түйин түйген» деп те мақтаныш етеді. Себеби, пүткил Түркстан уәлаятларынан жер қайысқандай адам келген мерекеде усындай хызметти анау-мынау адамға бере бермейди. Кеңес хұкиметиниң тусында да бул жерден Алламурат ақсақал, Әбдижәлий, Толыбай баслықлар усаған абырайлы адамлар өткен.

Жаздың күнлери Пақырбайдың қоныу гезеги келгенде үйдин сыртындағы жыллаған ғарры сөкиттиң астына төсек салып, Мәден менен Ибрайым үшеуи бирге жататуғын еди.

— Мениң тууылған ауылым сизлердің дайы журтыңыз. Ол жерге бир барып қайтқанында дүньяның қызық гәплерин еситип келесең, — деп жийенлерине түрли әңгимелерди айтып жатады. Мәденге, «Қырық бай» ауылдағы Мәмбетнияз мугаллимнің ушырма гәплери айрықша унайтуғын еди. Мәмбетнияз ишкенди жақсы көреді екен. Бир молласымақ жорасы:

— Сен сорықайнаған, ишкенди қойсаң-о, арақ ишкен адамды өлгенде гөринен шығарып таслайды, — десе: — Қәнекей, мени шығарып тасласа, таза хауада жатар едим. Бирақ, еле ол жерден шыққан адам жоқ-ау, — деген екен.

Бир күни Толыбай баслықтың үйинде отырыспақ болған, Мәмбетнияз куйыушының қолын қайтармай ише берген екен. Бул, баслықтың иниси Сәрсенбайға жақпапты. Хәмме самаллауға кеткенде Мәмбетнияздың басын бир-еки рет хәуизге тығып алған қусайды. Сонда ол, Толыбай баслыққа қарата: — Мына иниңди ертип үш-төрт мереке көрсетпесең, буның еле шала ғой, — деген екен. Пақырбай бир баслай ғойса бул ауылдың ушырма гәплери таусылмайтуғын еди. «Сазан жап» бойында өскен Ханбийби усындай халықлық дәстүрге, шайырлық йош, шешенлердің айтыслары менен халық қосықларына бай елдің қызы. Юсуп ахунның барында балалары түрли диний рәуиятлар,

әпсаналар еситип болып уйқылайтуғын болса, енди анасы «Қырық бай ауылы»нда еситкен ертектери менен гүрриндерди тез-тез айтып беретугын болды.

* * *

Төлеген муғаллим қыстың қысқа күнинде үйден айланып келиўге үлгермейтуғын болған соң, мектепте дәптер тексерип отыр еди. Сыртта, аттың қысқа киснеп, пысқырынған сести, тепсингени еситилди. Дәптерин жаўып, түргелгенде, класс иши әдеўир қараңғыласып қалғанын байқап, далаға бетледиди.

— Иштен жарық шықпағанға, адам жоқ шығар деп кетпекши болып тур едим, — деди Пақырбай қол алысып болып. — Бүгин ликбезде оқыў болама?

— Хәптеге үш рет, тақ күнлери оқыймыз, бүгин жума ғой.

— Қатнас қалай, егеделер келип атыр ма?

— Хәзирше хаяллар ағла, еркеклер пассив. Отынға кеттим, жүўерини түйекледими көбейип тур.

Олар сөйлесиўи менен классқа кирди. Төлеген тас шыраның биреўин жағып, столға қойды. Екеўи де қатара отырып жайғасып алды.

— Көптен бери сорарман деймен, арамыздағы жасларымыздың парқы қандай екен?

Пақырбай, «шырайымызға қарағанда - қатардаймыз» дегендей, Төлегенниң бетине тигилип карады.

— Жылым қоян, — деди Төлеген.

— Мен жыл қайтарыўды билмеймен, әкем өлеринде Мустапа дайыма: - Баламның жылы қара кийик, соны умытпа, деп зин-харлап кеткен екен.

— Онда меннен төрт жас үлкенлигин бар екен. Түргелип қайта көрисейик: — Ассалаўма әлейкум!

Бундайды күтпеген Пақырбай орнынан турғаны менен сәл албырайын деди де, соң мыйық тартып: — Ұәлейкум ассалам, — деп еки қоллап көристи. Қатар еки жигит өзлериниң хәрекетлеринен өзлери күлип, хәзлести.

— Сонда мен анық неше жаста боламан?

— Сиз, енди, аманлық болса, отыз жетиге қарап кетесиз.

Пақырбай Төлегенниң «сиз» дегенине танланып турды да, енди хәмели бойынша емес, жасы бойынша да бийликти қолға алды.

— Ал, Төлеген, шығысың хаққында маған азғана хабар бер.

Бағанадан бери Төлегеннің кеуілі алғау-далғау еди. «Бул, неге келген екен? Мениң жұмысымды тексермекши ме, ямаса басқа тапсырма бар ма? Бригадир Гүлсәуирге сыртынан көз тигип жүр деп еди, соның оқыуға келиуін күтип отырмекен?». Пақырбай менен сөйлесип отырса да, ойының бир қапталы усындай сораулар менен бәнт еди. Хәзирги берген сорауы мийинин ишиндеги ойлар епкинин және де күшейтип жиберди.

— Шығысым - усы жағалауданман, — деди Пақырбайдың бет-әлпетиндеги өзгерислерин көрейин, дегендей тигилип, — мына жердеги қырықларданбыз. Әкем Төремурат бағман, әзелий усы жердің дийқаны.

— Онда ауыллас екенбиз-ғой.

— Яқ, сиз «Қырық бай ауыл»дан екенсиз. Бизлердің руымыз қырық. Тақжап пенен Сазан жаптың аралығындағы ауыл.

— Ларабаттағы Алланияз байдың жийенлери менен шатақласыпты, деген не гәп, соны өз аузыңнан еситиуге көп уақтан бери қуштарман.

«Бир бәлеси болмаса, шүдигарда куйрық жатама» дегендей, бул жерге келистің ушлығы шыға баслады», деп ойлады муғаллим. Сонда да, сөзди өзін көрсем айтарман деп жүрген гәпинен баслады.

— Пақырбай, — деп болып «аға» демекши еди, сәл иркилип, - ендиги жағында аға-ини боламыз ба, я бурынғысынша қатарласып кете берейик пе?

- Муғаллимнен үлкен адам барма? Аға керек болса, сен болаң дә, — деди Пақырбай күлип.

— Онда арамыздағы айырмашылықты еки жастан бөлип аламыз. Мен көп уақтан бери сени көрсем рахмет айтарман деп жүр едим, жаңа өзің ядыма салдың. Лардың бойындағы ауылға барып жыйналыс ашыпсаң, ауылдың атын «Ларабат» қойып кетипсең. Мен жүдә қууандым. Ол жердегилердің де көкрегін көтерип, халық қатарына қосатуғын уақыт болып еди. Мәжилисиңе мени де шақырғаныңда усы гәплеримди сол жерде айтқан болар едим.

Пақырбай Төлегеннің азғана өкпесин байқамағанға салып:

— Озлери де соны күтип жүр екен, кууанысып қалды. Расына келгенде, ол жерге көширилгенлердің бәри сауатлы, истиң көзін билетуғын, бир пулын еки пулға айландырмаса уйқысы келмейтуғын бурынғы байлар менен уламалар. Ақылы бар адам ашлыққа

көне ме? Тырбанып, тырмасып, өрден ыққа шауып, демде жожалықтарын тиклеп алды. Жерди де нығайтып, жасыл тереклери ырғалысқан, мийуалары малынған елге айланды. Пахтаны да, көк егисти де басқа ауыллардан жақсылады. Соннан кейин жақсы нийет етип «Ларабат» деп өзгерттип жибердим. Бирақ, райоңда «неге олай болады?» деп атырғанлар бар кусайды, райаткомның карары шықпаса есап емес, деп шатқаяклап атырғанмыш...

«Саған да аңсат емес. Көп жан күйдирип ислегенлерди жақтырмайды, өзимнің мысалымнан билемен. Пақырбай деген жалаңаяқ келип хәммени басқарып кетти ғой» дегенди айтыушылар усы жерде де бар» деп койды Төлеген ишинен.

— Бизің сорау аяқсыз қалды ғой, — деди Пақырбай муғаллим-нің алдындағы китапларды колына алып.

— Сорауыңның жууабы тайын ғой. Бул, класслық гүрестің ауыллық жердеги кишкене бир көриниси. Мен оқыуға келген қызларды районлық билимлендириу бөлиминің көрсетпеси бойынша балалар менен араластырып отырғызып едим, солардың биреулері ата-аналарынан қорықса да, өзлери қарсы болса да, үйлерине айтып барған. Бул, жанағы Ларабатқа тарқаған. Оған және: «Жалаңбас отырмаса қызларды урады екен, үлкен қызлардың өйер, бүйеринен услайды екен, пәленшениң қызын оқыудан кейин алып қалыпты», дегенлерди қосқан.

— Алып қалғаның распеди?

— Қалғаным рас, сол күни қыздың анасы да ликбезге келетуғын еди. Үйлері «Өрдеги ауыл»да. Алдың кеш болып қалады, мени күтип отыр, бирге қайтамыз, деген екен. Қалғанда, оның бир өзі емес, сол ауылдан екеуі қалған.

— Сөйтип, кейни не болды?

— Кейни, Алланияз байдың балалары, жийенлери ауыл адамларын шалғытқан. «Ол кәпир, қатын-қызларымызды бузады. Елден аласлау керек, өзимизден муғаллим табылмай ма? — дегенге кусаған қастыянлық оятыушы көп гәплерди айтқан. Қызларыңызды оқыуға жибермең, деп үйме-үй кирип шыққан. Қызлар үш күнге дейин оқыуға келмеди. Төртінши күни түстен кейин ауылға бардым.

— Қасыңа участкалық милисаны алмадың ба?

— Халықты үрkitкендей боларман деп, өзим бара бердим. Алланияз байдың бир қутырынып жүрген жийени бар екен. Бурын да Мәден менен шатакласып, «өзі уры, өзі үстем», мени «халық душпаны»ның баласы урды деп арза берип, оннан кейин

де усындай жалатайшылығын өткерип жүрген екен. «Сен неге қызлардың көкирегине асыласаң» деп, бир-екеуі жабылып таяқлады. «Енди өлмесе де, майып болып қалды-ау», деген уақта ырсылдап жууырыуы менен Алланияз бай жетип келди. «Шырағым, жаңа еситип, шалаөкпе болып киятырман, бул жүүер-немек қатқырлардың көзин ойып, айтсаң елден шығарып жибермен» деп жалынды. Үйине апарып жууындырып, жараларымды тандырып, шай-суу берди. Ол кисини меннен жақсы билесең, есигинде көп болдың ғой, — деди Төлеген. — Қатарының бәри камалып, хукиметке көп дунья, дәскесин берип аман жүрген ғарры жүдә қорқып қалған екен. Аяғыма жығылып жибермеди. «Баланың қылығы дүзде» деген. Мен солардың не қылып жүргенин билемен бе? Не ислесе де жаласы маған қалады. «Алланияз байдың қутыртып қойғанлары» дейди. Хәзир менде бала қутыртқандай шама қалды ма? Бар тапқаным халықтың көз алдында, нем қалды менин? — деп егил-тегил жылады. Бир ашыуынды бер, шырағым. қарапайым адам болса да хеш гәп, муғаллимди урды дегени, хукиметтин жан жерине урды дегени, мени ая, мени ендиги жағында Шымбайға қатнатып қор-зар етпе, деп егитилгенде аяп кетесең. Адам баласымыз ғой, тап мениң де оның менен жаслас, аппақ сақаллы әкем бар, бәрин кеширдим, деп пәтиясын алып қайттым.

— Да, это не хорошо, — деди Пақырбай ойланып отырып, — мен сәл басқашалау еситип едим. Неде болса, адамгершилик етипсең, өйтпегенинде, Алланияз аға еки бетин қолы менен басып болса да, маған келер еди. «Ашлықта жеген зағараның тоқлықта дәми кетпес», дегендей, бәрибир қыймай, мен саған келер едим...

Еки жигит бир-бирине қарасып қойды. Булардың екеуі де жаңа дәуир, жаңа мәмлекеттин жаңа зәрүрлиги өсирип шығарған, еситкенлериниң бәрин шын жүреги менен қабыл етип, гирбиңсиз кеули менен атланысқа косылып, еле бузылмаған, хақ нийетли инсанлар еди. Олар үйренисе келе, ислесе келе, бираз нәрсени көре берип, «неге булай болып атыр? Айтқаны мынандай, ал ис жүзинде ондай емес, жаңа тәртипке адамгершилик, мийрим-шәпәт деген нәрсе керек емес пе?» деп ишлеринен ойлағаны менен сыртлай билдирмей, тапсырманы орынлауым керек деп күни-түни шабыспақтан қолы тиймейтуғын, өзлерин усы иске арнаған адамлар еди. Бирақ, неғедур, бәрибир, биреу-биреуинен гүманланғандай, исеним деген нәрсе өлгендей, «ерден ердиң қәупи» бар дегенге әмел қылып сөйлесетуғын еди.

— Бағанағы, келип шығысынды сорағаным кеўлиңе келмесин,
— деди Пақырбай. - Өткен күни райкомға мәжилиске бардық. Жабық жыйналыс болды, түн жарпында қайттық.

Ол, бизди тыңлап турған адам жоқ екенін билемен, сонда да әстен сөйлесе берейік дегендей, дауысын пәсейтти.

— Өткен жылы Қарақалпақстан обкомының биринши секретары Чурбанов хәм оның барлық орынбасарлары, Қараөзек райкомының биринши секретары Маткаримовлар судланып, бир қатары атыў жазасына кеткенін билесең. Енди Совнаркомның баслығы Қасым Әуезов хәм Сайдрасулиевлерди өзлеринин шығысын, диний уламалардың баласы екенликлерин жасырып партияға кирген деп тексертирип атырған екен. Районда да барлық басшылардың өмирбаяны бойынша қайта тексеріў басланды. Екинши гезек муғаллимлерге келеди.

— Бизлерде де қашшан басланған қусайды, — деди Төлеген, - белгисиз биреўлер келип сораўға тутып кетти.

Сыртқа әдеўир қараңғы түскен еди. Пақырбай сағатына қарады. Ликбездин оқыўы кешки саат алтыда басланады деп белгиленген менен адамлардың келиўине қарайтуғын еди. Алты болыўға еле ярым саат бар екен.

— Мыналардың бәри қарақалпақша қусайды, буларды қаяқта басып шығарған, кимлер жазған? — деди Пақырбай қолына ушлап отырған китапларды көрсетип.

— Мынаў «қарақалпақша жаңа әлипбе», — деди Төлеген биринши китапты көрсетип. - Латыншаны еле жүритип оқый алмайтуғын шығарсаң.

— Мен орысшаға тәўирмен.

— Онда тыңла, «Қарақалпақ облысы жаңа түрк әлипбе камитетинин президом қарары менен беркитилген қарақалпақ жаңа әлипбеси» деп жазылған. Ал мыналары «Егеделер саўаты», «Қарақалпақ тилинин грамматикасы». Бахи Ергалиев, Қаллы Айымбетов, Генжебай Убайдуллаев деген жигитлер жазып шығарған. Мине, төменинде Ташкентте басылды деп қойыпты.

— Жазған жигитлер кимлер екен, таныйсаң ба?

— Усы китапларды алыўға барғанымызда, районлық бөлим хызметкерлери, бул жигитлердин Төрткүлдеги педтехникумды биринши питкериўшилер, Ергалиев дегени областьлық билимлендириўдин баслығы, Айымбетов өзимиздин шымбайлы жигит екенін айтты, Убайдуллаевты бирақ билмедим...

Олар ушлайынша елдеги жағдайлар ҳаққында бираз сөйлести.

Төлегеннің хаялы ден саулығы бойынша атыз жумысларына жарамайтуғын еди, соған қайым хызмет жағдайы, усы мектепти жети жыллыққа айландырыу жоллары хаккында пикирлести. Айланып келип, гәп Мәденге тақалды. Ол Шымбайдағы мектепке барса барып, бармаса қалалап қайтып жүрген кусайды. Ханбийби елтини тыңланқырамай жүр деседи. Район орайына қатнауды алыссынып, баска да бирли-ярым балалар соған ерип жүрген.

— Ибрайымның оқыуы қалай? — деди Пақырбай.

— Көз тиймесин, хәзирше жақсы. Көп термелерди үйреткен екенсең, мениң еситпегенлерим де бар екен. Класстың бәри дерлик ядлап алып, қосылып айтатуғын болды. Ибрайым өзінше китап оқыуға қунықты. Гәп-сөз бенен иси жоқ, қолына китап түссе, оқып болмағанша қоймайды.

— Көп болды көрмегениме, бир-еки китап алып тағы келип кетемен.

— Өткен айда Шақамандағы дайым қайтыс болып, намаздан еки күнде айланып келдим. Мениң жоғымда Ибрайым әдебият сабағын өте берипти. Қосықлар ядлатқан, дауыслап гүрриндер оқып берипти.

* * *

— Апа, муғаллим алдымыздағы қала күни Шымбайға барып сүүретке түсип кел деди, пул бар ма? — деди оқыудан келген Ибрайым шешинип болып.

— Оны не қылады екен?

— Билмеймен, керек дейди.

— Мектептин дәлизине жаманлап қыстырып қоймақшыма?

— Мен жаман емеспен.

— Билемен балам, сеннен үмитим көп, сен де жаман болсаң, онда мени жин урып кетеди ғой.

Ибрайым үндемей қалды. Анасының жарасын тырнап алды. Бир хәптеден бери Мәден менен өкпелесип, сөйлеспей жүр еди. «Мәден шатақ, бирақ жөнли шатақ. өзлигинен кисиге тиймейди. Биреулер жинин келтиреді, мүсәпир балларға болысаман деп те басқалар менен керисип қалады. Қойса, қайсы бириниң арын арлап боласаң, десем тыңламайды. Мен мақтаншақлардың мурнын ууыу ушын шыққанман дейди де, төбелеске кирисип кете береді». Ол усыларды ойлап, анасының Мәден себепли шегип жүрген қыйыншылықларына ишлей қайысты.

— Қалаға шекем алдымызда еки күн бар, — деди Ханбийби

елти. - Пахта атыздың шетлери суўшигинге малынып тур. Соннан жигирма баў орын, төрт баўын үйдеги малларға қалдырып, он алты баўын Шымбайға ешекли апарып сатың. Сүүретиңе де, балық қуўырдағына да, сорыйтуғын кәмпийтиңе де жетеди. Қатықтың пулы ишип-жеўден аўыспайды, оны бере алмайман, — деп кесип айтты.

— Апа, қолынның жарасына атқулақ жулып әкелейин бе?

— деди азғантай да болса кеўлин алыў ушын.

— Өзим де айтайын деп отыр едим, әкелеғой. Жаслаўынан жул, үлкейип кеткен жапырақларының ортасындағы шокланып турғанын сайлап ал.

Сентябрьдің ақырларына таман күн бирден суўып кетти. Қараўидиң ошағына от жағып, астына тезек, үстине томар қалады. Жатарға дейин ғыжлаған ғоз болып, үстин аппақ күл басқан еди. Ярым ақшамда кубла күнбатыстан күшли даўыл турып, үйдиң илиўли ергенеги еки жакқа қак айрылып ашылып кеткен. Жатарда ший есик түсирилмей қалған екен. Даўыл, ошақтағы ғозды көтерип кетип, шырт уйқыда жатырғанлардын үстилерине шашқан. Көп өтпей, Мәден түтинниң ийисинен оянады. Қараса, үйдиң ишине түсип турған саңлақ түңликтен емес, есиктен көринеди, ала бурқан түтинге толып кеткен. Дәрхал хәммени оятады да, қабақта, гүзелерде турған суўларды төсеклердиң үстилерине төгеди. Шала жанғанларын сүйреп сыртқа шығарады. Ибрайым онша емес, анасы зәхәрленип қалған екен, сыртқа шыға жығылады. Ибрайым қабақты арқалап салмаға қарай жуўырады. Көмекке адам шақырыў Мәденниң ойына кирип те шықпайды. Ханбийби елтиниң минези белгили, «аўзын қанға толса да, душпанның алдында төкпе» деп, тегинликте кисиге жалынғысы, сырын шашқысы келмейди. Барлық нәрсени қайтпастан, пүткил жан-тәни менен шалт ислейтуғын Мәден, ғоз түскен көрпе-төсектиң бәрин демде сыртқа шығарып таслайды. Ханбийби елти де тез хушын жыйып, сасып атырғанларын басқылап, жерге урып жәрдемлеседи. Сөйтип жүргенде шеп қолының жеңи алысып кеткен екен. Мәден оны ийин ушы менен қосып жулып алып ылақтырады. Соннан елтиниң қолы шығанақтан төмен қарай күйген екен. Оны да ҳешкимге айтпай, атқулақ тартып жүргени еди...

Ибрайым менен жұмыс ислеў Мәден ушын азап. Сылбырап жүре береді. От орып отырса, гейде шөпти қысымлап, орақты тартпаўы менен отыра беретуғын ўақытлары көп болады.

Қасынан бир кесиртке өтсе, ямаса гүбелек келип қонса болғаны, аңырайып тура береді. Әсиресе, жиңишке қуйрығын гә жоқары, гә төмен гилтилдетип туратуғын ғүздің сары шымшығы көринсе болып болғаны, соны ушырып жибермеу ушын қылт етпей қарап отырады. Мәден оған: — Суўшигинди неге ғарс-ғурс ормайсаң, — деп айтайын десе: — Оның жаны барғой, обал емес пе, — деп айтыудан қайтпайды, деп қорқады. Жигиттин: «бар, анаған жүниңди үрпейтип қайт десе ушып туратуғын иниси, ининиң: - артында өзим барман дейтуғын ағасы болғанына не жетсин. Сол күни Ибрайымға: «сегиз баў ормағанша қайтпайсаң, қалғанын өзим ораман», деген Мәден, намазшамға дейин оны атыздан шығармады.

Ағайинли еки жигит, сырттан қарағанда жигит деўге де болады, Ибрайым ағасынан үш-төрт жас киши болғаны менен бойы Мәденнен қалыспайды, арбашыл көк ешекке бир гүзе қатық пенен он алты баў суўшигинди артып, ерте Шымбайдың жолына шықты. Шымбайдың базары деген қудайдың нәзери түскен жер, оған саз кесек апарсаң да демде өтип кетеді. Егер тауып, курқылдайдың уясын апарағойсаң барма, қолдан қолға тиймейді.

Мәден әкелген затларын демде пуллады да, үкесин сүүрет-ханаға апарды. Гөне шапкиниң ишинде шашы уйпаланып қалған екен, еки алақанын гезекпе-гезек түпириклеп шашларын жөнледі. «Көзинди жумба, маған қарап бежирейип отыр», деп бақырыуы менен сүүретке түсирди.

— Өзиң түспейсең бе? — деди сүүретши.

— Мен милисаның излеуіндемен, маған сүүретке түсиўге болмайды, — деди үлкен кисилердей исенимли сөйлеп.

Сүүретши исенерин де, исенбесин де билмей, Мәденниң гә алдынан, гә қапталынан қараў менен қалды.

Сыртқа шығып Ибрайымды «қараңғы көше» деген жерге әкелди. Оны Нариман көше деп те атайды. Көшениң еки бойы дүкан, биреўлериниң үй екенин де, дүкан екенин де билмейсең. Көшениң үсти узынына ший менен бастырылған. Бир арба жүрсе, екіншиси өте алмайтуғындай тар. Халық сығасып жүреді екен, не тилесең бәри бар. Сатыўшыларының көбиси қарақалпаққа усамайды, өзли-өзи басқа тилде сөйлеседі. Саўдаласқанларға еплеп ғана қарақалпақшалап жуўап береді. Мәден дәрриў өзіндей балаларды тауып алды. Мә, мыналарды жеп отыра бер, шөллесең ана жерге барып суў ишесең деди де, буны усы

көшениң басына отырғызып кетти. «Қаяққа кетсең де, айланып усы жерге кел, усыманнан табатуғын болайын». Ол Ибрайымның болады дегенин де күтпестен, жоралары менен зып берди.

Ол жыллары аўыллардан келген жигитлер базар саўдасын питкерип болғаннан кейин балық куўырдаққа бир тойып алады, соң қаланың шетирегине шығып төбелеседи, хеш болмаса топар-топар болып төбелескенлерди көрмей тарқаспайтуғын еди. Ибрайымның шамалаўынша Мәден де соған кеткен болыуы керек. Баяғы бир келгенинде буны ийт таластырғанларға апарып, ийтлердің тислери бириниң аўзына бири кирип, айрылсайын десе жақлары қарысып қалып, ийелери өлдим азарда жаздырып алғанын көрип жылап қайтқан еди. Соннан бери Мәден оны бундай тамашаларға әкетпейди.

Ибрайым әжағасын күте-күте отырған жеринде қалғып кеткен. Шарбақтан ешекти минип келген Мәден оятып алды.

— Еле де шапкинниң гөне болғаны, таза болғанда басыңнан алып кетер еди, — деди де инисин артына мингестирип жолға шықты. Киятырып та оның тынышын бермеди. Шығанағы менен бүйирине түртип:

— Уйқылап қалма, жолдың еки бойына қарап отыр. Ендиги жылы Киров мектептің бесинши класына бир өзинң усы жолдан қатнайсаң, — дейди.

— Сен не, басқа жолдан жүресең бе?

— Мен ендиги жылы оқымайман.

— Колхозда ислејжақсаң ба?

— Як, армияға кетемен.

— Жасың жетпейди ғой, қалай кетесең?

— Мениң жасымның нешеде екенин ким билип атыр. Ойанком исенбесе, он сегизге шыққанлар менен гүрестир деймен. Кеминде жартысын жығып беремен. «Бул армияға барыўдан да қорықпайды-әй», деп Ибрайымның жүреги суў ете қалды.

* * *

Төртинши класс биринши сабақтан кейин тәнеписке шықты. Өзелден уяң қозғалатуғын Ибрайым орнында отырып қалды. Нуратдин есиктен үңилди де: «Ибрайым тез шық, сениң сүүретинди илдирипти», деп бақырды. Дәлизге шықса, хәмме бала үймелесип тур. Дийўалы газета илдирилген екен. Оның бас бетинде Ибрайымның сүүрети, астында «Бәхәр» деген қосығы берилген. Биреўлер оның басынан қағып, биреўлер ийнинен

урып қуғанысып атыр. «Өзин жаздың ба?» деп таңланысады. Оннан сайын уялып төмен қарайды, шетирек кеткиси келеді, бірақ жоралары Розумбай, Қабыл, Нуратдинлер «үәй бәле» деп жулқылайды. Олардың қолынан зорға жаздырылып сыртқа шығып кетті. Сыртта да, қыялына хәмме оған қарап тұрғандай, қашатуғын жер қалмаған, әсиресе қызлар бирин-бири түртисип, Ибрайымды көрсетип тұрғандай. Қоңырау қағылды, хәмме жәниұарлар уясына киргендей, мектеп әтирапы тым-тырыс болды. Ибрайым да айып ислеп қойған баладай сылт етпестен қырынлап классқа кирди.

— Қәне балалар, бир қол шаппатлап жиберейик, билсеңиз, бул класыңыздың үлкен табысы. Еле хеш класстан дийұалы ғазетаға сүүрети шыққан оқыұшы жоқ...

Муғаллимнің аұзы жыйылар-жыйылмастан хәмме қол шаппатлап жиберди. Ибрайымнан шып-шып тер шығып кетті. Ол отыарын да отырмасын да билмеди, албырағанынан өзи де қол шаппатлаған екен, балалар «ду-у-у» етип күлип жиберди.

Бул мына отырған қара көзлер ушын дүньяда теңсиз, билмейтуғын нәрсеси, көрмейтуғын заты жоқ, «муғаллим деген усындай болады екен, басқа бундай адам жоқ» деп исенип қалған, қудайым оны тек муғаллим етип жаратқан, олардың ойынша, оқыұдың ақырына дейин тек өзи оқытады, оннан жақсы, оннан билғиш адам жоқ деп есаплайтуғын Төлеген муғаллимнің мийнети, соның қуғанышы еди.

Алдында үш түп ақ сөкит алыстан нурланып көринген мына кишкене ақ жайға қәдем басқанлы, жез қоңырауы таңгы уйқыны қашырып, қатты сыңғырлағанлы, әлипбениң бетинен муғаллимнің сыйқырлы тили менен хәрбир айтқан сөзи қулаққа қорғасын болып қуйылғанлы, «т»дан тай шапқылап, «ғ»дан ғазлар ушып қонғанлы, алтын балықлар тилге келип, маймыллар әуели еңбеклеп, соңынан түргелип, пиллерди қуұып, тасқа-тасты урып от жаққанлы бери күннен күнге бойларына жарысып, ақыл-санасы да өсип атырған оқыұшылары ушын ол — дүньядағы өзлери көз алдына келтиретуғын жанлы мақлуқтың ең уллысы.

Өткен хәптеде «Оқыұ китабы»нан Дәли Назбергенов деген шайырдың «Жетимлер» қосығын өтти. Төлеген муғаллим бул шайырды танийды екен. Оның қыйыншылық пенен өткен балалық дәуири хаққында айтып берди. Оннан кейин бурынғы заманда халықтың аұыр аұхалы, ашлық, байлардың жаұызлық-лары туұралы, шайырдың «Жетимлер» қосығы да сондай тур-

мысқа арналғаны хаққында айтып берди. Бир үйде бес бала жетим қалған. Үлкени Ерлеспес он үш жаста, үкелерине нан жауып бере алмайды. Хәммеси ашлықтан кесел болып, жатып қалады. Ең кишкенеси Халмурат шыдай алмай өледі. Үлкенлери оны гөне шүбереклерге орап жерлейді. Балалардың усындай ауыр турмысы хаққында муғаллим өзи айтып, өзи көзине жас алады. Класста жыламаған бала қалмайды.

Кейинги сабақта және бир жазыушының шығармасын таллап атырғанда, муғаллим Ибрайымның сабаққа қулақ аспай, бир нәрсе жазып отырғанын көреді. Қасына келген уақытта жазғанын артына жасырады. Муғаллим оны алып, журналдың үстине қояды да, сабақты дауам етеді. Ертеңіне азанда келе сала Ибрайымға: «Сен қала күни Шымбайға барып сүүретке түсип кел», дейді. Сондағы Ибрайымның жазып отырғаны «Бәхәр» деген қосық екен. Дийуалы газетаға басылған сол төрт куплет қосықты оның төрт жорасына ядлап келиу ушын берип жиберди.

Класста, бойы муғаллимнен де узын, жасы хәммеден үлкен Артық деген бала бар еді.

— Қосықты өзи жазған ба? — деп сорады.

— Оның буннан басқа да жазған қосықтары бар, — деди Нуратдин.

— Қызларға да қосық жазған.

Қабыл жорасының сөзине хәмме күлип, қызлар бетке қарады.

— Үлкен балалар жақсы көрген қызларына жаздырған, — деп дүзеп қойды Нурым. Ол, Мәденге деп айтыуға қорықты, есите ғойса көресисин көретуғынын биледі.

Ханбийби елти сол күни мектептен келген Ибрайымды қушақлап узақ жылады. Әуеле сыбырланып жылады, соң ғұбирленди, бара-бара дауысын шығарып жоклау айтып жылады. Қирәәтке салып, қыссаханларға усатып айтты...

Ал, мектепте:

Көк қуалап, ешки, сыйыр, қозы-ылақ,
Қосық айтқан шопан дауысы қулдырап,
Тоғай уу-шуу, көлде қыйқыу, гүүдә-гүү,
Сен бәхәрдің сазларына сал қулақ.

Кел бәхәрім, сағынышлы мийманым,
Гүлге бөле Кегейлинің бойларын,
Ауылымның қызларындай сыңғырлап,
Атызларға кирсин шийрин сууларын,

— деген қосық қатарлары ауыздан ауызға өтип жүрди.

Бул әтираптар отызыншы жыллардың басларында колхозласып, соңғылығында «Бесинши аўыл» боламан дегенше бирнеше диний уламалардың үй мешитлери бар еди. Жаңа хұкиметтин оқыуы басланып, аўыллық жерлерге де ен жайған ўақытта мешитлердин бәри жабылды. Биразларын тартып алып ғәллеханаға, пахта складқа, үлкенлеўлерин колхоздың трактор, өгиз, ат қусаған аўыл хожалық көликлери сақланатуғын орынға айландырды. Соның ишинде Қурбанияз ийшанның мешити баслаўыш мектеп болған еди. Ибрайымлар биринши классқа келген ўақта ол оншама көз тартқандай емес екен. Дәслеп Төлеген, соңынан Қутымов Султан деген муғаллим қосылды. Хәр жылы жазда ишисырты қайта-қайта хәклене бергеннен кейин, узақтан ағарып көринетуғын, әтирапында балалар дене шынықтырыў бойынша ойынлар ойнайтуғын қыйтақ-қыйтақ майданшалар пайда болды, сырттан келген адамға мынаў бизиң мектеп дегендей жағдайға келди.

Биринши менен үшінши классты қосып оқытатуғын Султан муғаллим мектеп қараўылы менен сөйлесип тур еди.

— Мәден келди, Мәден келди, — деп балалардың жуўырысып баратырғанын көрди.

«Бул әтирапта Мәден деген палўан я атаклы сазенде жоқ, сонда бул қайсы Мәден болды?» Ол балалар үймелесип турған тәрәпке қарады. Соның арасында: Ассалаўма әлейкум, Султан аға, — деп өзи келип көристи. Қасында, мектепти буннан үш жыл бурын питкерип кеткен «Қаракөлли анналар» аўылынан Байназаров Қарлыбай, усы дөгеректен Төреев Орынбай, Бектурсын деген балалар бар екен. Мәден енине өсиңкиреген, салмақлы жигит болып қалыпты. Орынбай да ириленген, ал, Қарлыбайдың бойы уп-узын. Оларға бирим-бирим қарап турып: «Мәденниң неге алдына жуўырысты?», деген сораўға жуўап изледи, табалмады.

— Мәден, Шымбайдағы Киров мектепке бармай жүрген қусайсыз ғой, Төлегенге районлық бөлимнен хат келди, — деди Султан муғаллим.

Сен түсиндирип айта ғой дегендей, Мәден Қарлыбайға қарады. Артта турған Қарлыбай Султан муғаллимге еки адым жақынлады.

— Мектептин жатақ жайы, аўқаты жақсы емес екен. Оның үстине, қаланың балалары түни менен қамашалап шығады.

Ауылдан барғанларға күн бермейди. Сөйтіп, бесінші класстың ярымынан кейін кетіп қалдық. Өткен жылы педтехникумға барып едік, толып қалды деп алмады. Сөйтіп, төртеуіміз де тазадан ашылған Медрабфакқа кирдик, хәзир сонда оқып атырмыз. Питкерсек, емлеу мәкемелерінде ислейди екенбиз.

— Төлеген муғаллим жоқ па? — деди Мәден.

— Төлеген жаңағы хат бойынша сизлерди излеп қалаға кетти.

— Хәлек болмасын деп, өзлеримиз келип едік, — деди Толыбай.

«Мәден келди!» деп оқыушылардың неге жууырысканы Султанның ядына енди түсти. «Ауылдан қалаға от, сүт-қатық сатыуға барған балаларды қорғап, аман-есен қайтарып жибереді, ким жәбір көрсе пайын әпереди», дегенлерди еситип жүр еді. Хәзир Мәден мына балалар ушын ең атаклы батыр есабында екен...

Төлеген сол күни булар менен ушыраса алмады. Егер дусласа қойғанда, қатты сөйлеспекши еді. «Усы бир класс сәтсизлеу шықты. Қаладағы мектеп директоры: «Бесінші ауылдағы мектеп питкериушилериниң сауаты төмен, оқыуға жарамай кетип қалды», деп районлық билимлендириу бөлимине хат берген. Булар мениң жүзимди төмен қаратты. Үлкен жыйналыста райкомның секретары мени түргелтип, ақыретледі. Сол балаларды апарып қайта оқытасан, ямаса өз қолың менен әкелип тапсырасан, деп қатты айтты», деп гижинип жүр еді. Енди, олардың Султанға айтқанларына қарағанда, мектеп жатақхана-сында тәртип төмен екен, «қорқақ бурын муш көтереди» деп, өз айыптарын жасыруу ушын ислеген екен ғой. Ертең Медрабфакка бараман», деп ойлады Төлеген.

Төлеген бундай күстаны гәплерди көтеретуғын, ондай сөзлерге ылайық муғаллим емес. «Өзи жүйрик қоян, таяқ тийгеннен соң биротала зымырады», енди күни-түни уйқыламайтуғын жағына шықты. Быйылғы төртінші классты фермениң ылақтарындай етип «гүуенлеп», толығы менен бесінші классқа отырғызаман, деп уәде берди.

— Әкелиуин әкелерсең, әкелмей қайда барасан. Әкелгенлерин быйыл да еки көбейтиу екини билмей жүрмесин, — деген еди секретарь.

Билген адамға бул не деген тирилей азап. Көбейтиу демекши, арифметикадан төмен оқыушылар бар екени рас. Күши әдебият пенен тарийхқа көбирек бөлинип атыр. Ибрайым қосық

жазғанлы усындай болды. Өзинің де қосық жазатуғынын жасырып жүр еді. «Кәне, хәмме жарысып қосық жазамыз, жазғандарымызды келеси хәптениң екінши күни талқылаймыз. Ибраһым менен дийуалы газетаның келеси санына ең жақсыларын шығарамыз?» Оқыушылар дийуалы газетаны күтип жүретуғын, газийт шықпай кетти деп сорайтуғын болды. Ибраһым азлап сүүрет те салады екен, оған енди Қыдырбай Пирленов қосылды. Газетаның дөгереклерин нағыслайды, жалқауларды ермеклеп сүүретлерин салады.

Төлеген сол жылы питкерийушилерди жазғы каникулда да тындырмады. Сентябрьге дейин умытып кетпесин деп, кешки салқынға жыйнап, тәкирарлаулар өткерди.

Мәденнің топары Медрабфактың биринши курсын питкерген уақытта, оқыудың талабы өзгерип кетти. Енди Шымбайда тек хаял-қызлар қалып, ер балалар екінши курсты Төрткүлде оқыйтуғын болды. Олар «Төрткүлде бир жыл оқып, армияға кетип қаламыз, соған дейин ауылда жүрип қалайық», деп бармады. Расында да ең үлкени Орынбай, Қарлыбайлардың жаслары толған еді. Ал, Мәден асыққаны менен армияға кете алмады. Жасы тап екінши жер жүзилик урыс басланған жылы ғана он сегізге толатуғынын, алдында қырғын, адам қаны суу болып ағатуғын сауаш турғанынан бийхабар еді...

* * *

Түн. Гүздің соңғы күнлери бирден қысқа айланып кетти. Күни менен желемик самал еді, кешке қарай ала бурқан шаң көтерілип, бирден қараңғы түсти. Аспан тас-түнек. Шашау отырған ауыл қараңғылыққа сиңип, хеш нәрсе көринбей қалады. Бундайда хәмме үйлерге тығылып, тапқан жарма-жауғанын ишеди де, уйқыға кириседи.

Быйылғы кендирден шығарылған төрт түйдек қабық пақсадағы қазыққа илдирийули еді. Мәден соны ошақ басына әкелип жип есежақ. Оның бир ушын аяғыңа басып отырып есесең. Егер биреу ушлап отырса, жүдә өнимли болады. Шүтик шыраны қазан ошақтың мүйешине қойып, Ибраһым китап оқып отыр.

— Китабынды қой, мынаны ушла, — деди Мәден.

Ибраһым китаптан басын көтерип, есилген жиптің ушын аяғының бас бармағына орап байлады да, оқыуын дауам ете берди. Әжағасы оған жақтырмаған түр билдиргени менен хеш нәрсе демеди. Азғана уақыттан кейин:

— Тартып услап отыр, — деди.

Ибрайым бармақларын қатты қысып, аяғын бауырына тартты.

Ханбийби елти қырмызы салы араласып кеткен ярым кепшик гүришти терип отырып, мына екеуінің хәрекетіне сүйсиніп қарайды. Сыртта аттың пысқырынып, әсте киснегени еситилди. Хәмме кулақ түрди. Бундайда биринши болып аўзыңа «аманлық болғай да» деген сөз келеди. Усындай шаңғытлы тас түнекте, биймезгил ким келиуі мүмкин? Кимде болса, атын баққыда қойған биреу, арбаға қосылған жылқы емес. Аты жоқ үйге келип тоқтағанда, минислик атлар кисней бермейди. Ханбийби елти негедур Мәденнен гүманланды.

— Сен жасырын, үйде жоқсаң, өзим шығаман сыртқа, — деди де орнынан қозғалды. Мәден қабығын жыйнастырып, жасырыңдай айыбым жоқ, неге қашаман деп турды да, төрдеги қараңғы өжиреге кирди. Ананың басында шақмақ шағып кетти. «Қорқақты көп куўсаң батыр болады» дейтуғын еди, бир жыл бир жылдан бетер, елдеги қорқыныш серпилиу орнына кем-кем қойыуласып баратыр, көнлигиу қыйын. «Бундай уақытта ким келиуі мүмкин? Хабаршымекен? Мәденнің үстинен гәп-сөз еситкен жоқ едим ғой? Қудайы қонақ деген үй сайлап келеди. Әүпилдеген баққы ийти бар, қорасында малы, жыйнаулы от-шөби бар шаңарақты таңлайды. Я, қараңғыда иләжсыз қайрылдымекен? Неде болса аманлыққа болсын».

Сырттан: «Жеңге, Мәден?» деген дауыс еситилди. Елтинің жүрегі орнына түсейин деди. Есик ашылып, келген адам ишке кирди.

— Хаў, ийшан кәйним, жеңгенди излеп келетуғын уақтыңды билесең-аў.

Елти, бир жағы хәзил, бир жағынан балаларын хаўлықпасын дегендей, дауысын көтеринкиреп айтты.

— Аман-саў барсыз ба, жеңге?

— Қуллық, қуллық, келиң төрге өтиң.

Бизің халықта ер адам жасы киши болса да, жеңгелерине «Ассалаўма әлейкум» демей, усылай сәлемлеседи. Хаял адамлар да сийрек жағдайда, орынлы жеринде болмаса, «Ассалаўма әлейкум» дей бермейди, қолын көкирегине қойып тәжим етеди, қорисиу керек болса еки жеңин түсірип, қолларын жасырыуы менен қос қоллап сәлемлеседи.

Ханбийби елтинің хәзили азғантай да болса астарлы еди. Қарақалпақларда аға өлип, изинде хаялы жас балалары менен

қалса, перзентлери жетим өспесин, анасы тағы биреўге басын шатса, өгей атанбасын деп, мархумның жылынан кейин, тул қалған хаялды тууысқан, ямаса урыұлас жақын кәйнилеринин биреўине атастырған. Аўылдағы мерекелердин биринде «Ханбийби елти жүре берме, аннаның биреўине басын шаты-ўымыз керек ғой», деген хәзил көтерилип, сонда, усы Курбанияз ийшанға таңайық, деген баскыласпақ болған. Елти, қәйнисинин бет-әлпетинен бул келисин аманлыққа жорып, айтқан хәзили еди.

Мийман жайласып болып, қол жайып әўмийин етти. Балалардың жүзине қан жуўырып, отырыўға қолайласты.

— Атымның шылбырын есиктин алдындағы терекке аманат илдирдим, ийт-пийт үрkitип, босанып кетпесин.

— Хәзир қораға байлап келемен, — деди де Мәден сыртқа атылып шықты.

Курбанияздың Юсуп ахуннан төрт-бес жас кишилиги бар еди. Әкеси Раманқул орта хал дийқан болса да, ғәрежетинен қашпай, баласын Қарақум ийшан медресесинде оқытты. Аўылға келгеннен кейин саўаты бойынша кем-кем бир тис өрлеп, Бухарада қазы калон болып келген Юсуп ахунның қатарына көтерилди. Бала оқытыў, билгенин қулағына куйып, жазыўды үйретиўге басқалардан алық шықты.

Кеңес хұкиметине дейин Шымбай болыслығы хәм оның әтирапында бир неше онлаған мешит пенен бирге атаклы еки медресе бар еди. Олардың ең үлкени болған Қарақум ийшан медресесинде жылына 600 ге жақын бала оқыған, Айымбет ийшан медресеси хәм медресеге жетеғаба Күмөзек ийшанлары, каладағы «Ханмешити» де жүдә жаксы билим берген. Ал, усы Такжап анналарының аўылынан баслап, Мәнжиўлиге дейин он төрт мешит бар еди. Бул аўыл Шымбайдың қайсы елаты менен салыстырғанда да уламалары көп болған. Халық аўзында: «Алдыңнан анна шықса, ешегин жетеклей бер, ахун болып шығады» деген, ямаса:

Әбди ахун, Пана ахун,

Әбди ахуннан зыят қай ахун? — деген рәўиятлар тарқап кеткен. Улыўма айтқанда, аннаның түп бабасы «алпыс китап жазған Әбди ахун» делинеди, Оның еки баласы Өте қазы менен Пана ахун, солардан өрбиген Яхия ахун отызыншы жыллары Кеңес хұкиметинен қашып, Сирияның бас каласы Дамашққа, Бекбосын ахун Йемен араб республикасына шығынып кеткен ел, бул.

Мәденнің питкерген, ал Ибрайымның хәзир оқып атырған баслауыш мектеби усы Қурбанияз ийшанның мешити еди. Басқа мешитлер пахта склад, малханаға айландырылғанда, буныки мектеп болғанына, өзинің үйден кирип-шығып аман жүргенине Яратқанға мың да бир ырза. Өзи де бир ийкемшил адам. Нурымбет ийшанды «Акқум» әўлийеге шыйықшылық етти деп, Төремурат ахун жасырып бала оқытады, Әбди ийшан колхоз жумысына қатнаспады деп қамап, бәрін Сибирьге жибергенде, бул қашшан-ақ колхозға кирип, пахта егиске араласып кеткен еди...

Қурбанияз ийшан аманлық-есенликтен кейин артық-кем айтысып бираз отырды. Үйдің ишине көзи үйренисти, үй ийелери де әдеўир босасқаны менен көкиреклеринде гүдиги бар еди. Даўыллатып, жаўынлатып дегендей, биймезгил келген қонақ кимди болса да ойландырады. Оны өзи де сезип отыр, бирак бирден тийкарғы мақсетке өтиў асығыслық болар еди.

— Елти, бизден жол болсын сораң,— деди қолындағы көк шайдан уртлап қойып.

— Жол болсын сорағанымыз болсын,— деди Ханбийби, - жасырарлығы жоқ, бағанадан бери ақылым хайран. Ийшанның есигимизден атламағанына көп заман болып еди. Бул сапары хукиметтің силтеўи менен келдима, я өз орны менен бе? Хукимет жибергенде күндиз-ақ келер еди. Өзи келген болса, қорықпадымекен, деп ойлап отырман.

Ийшанның бетине қан тепти. өзи сары сынлы адам, қызыл жүзlige айланғаны шүтик шыра жақтысында да сезилди.

— Өкпеніз дурыс. — Ол жер шуқланған адамдай төмен қарап отырды. - Айтқанындай жүдә жүрексиз болып қалдық. Қоңсы аўылдағы еки ахун менен ийшан ағаны алып кеткенли атыз жумысынан бир күн қалыўға қорқамыз. Батрақлардан шыққан әмелдарлардың көзине бәледей көринип қалғанбыз. Курттай бәне тапса аямайжақ. Өзиніз билесиз жеңге, уламадан аўылда бир өзим қалдым ғой. Жақында, «Қамыслы хәзирет»теги Айымбет ийшанның мерекесине барып қайтыў ушын орныма адам жалдап кетгим. Пахта суўғараман, теримде арба айдайман. Саўатын бар, аўылға почта бол деп еди, көзге түспейин деп, бармадым. Усы жүргенде де атлы көринсе путаның арасына кирип отыраман. Ийт үрсе, қуслар дүрлигип ушса да қорқаман. Аўылдағы кишкене әмелдарлар да қутырып кетти. Базақ молланың қызын қатын үстиге сораған. Бермеймен десе, қамататуғын себебин

тауып қойған екен, бийшара еки көзинен қан ағып, қызын берип қутылды...

Ханбийбинің сорауында азғана гийне бар еди, мына сөзлерди еситкеннен кейин пикиринен қайтқандай болды.

— Кеўлиңизге аўыр алмаң, ийшан бала, билместей адам емеспен ғой. Қазан қосып отырған қоңсы, жақын ағайин болған соң мениң тәме еткенім орынсыз емес шығар. Мәйли, өткен иске салауат, енди жол болсынға айланып келейик.

— Ағамды, жайы жөннетте болсын, Юсуп ахунды еки рет түсимде көрдим,— деп баслады Құрбанияз ийшан. Күни менен мүлгип отырған Ибрайым сергекленип, қонақтың сөзине кулак түрди. Мәден саққа жүгинип, ағасына шай қуып берип отыр еди.

— Биринши көргенимде сәлемлеспедик те, көриспедик те, ахун ағам анандай жерде маған бир қырынлап: «Тақжаптың сууын тауысып қоймаң», деди. Қалған гәплерине түсинбедим, көзден ғайып болды. Екиншисинде, мен қос айдап атырған екенмен, өгиздің қасына келип, «балаларға да үйрет», деди. Усыннан кейин оянып, таң атқанша уйқыламадым. Түслерди өзимше жорыдым, себебин таптым.

Ол еки балаға гезекпе-гезек қарап қойды. Ибрайымның басынан сыйпады. Күле шырай берип азғана отырды да: — Ибрайымжан, бәри сен ушын екен,— деди. — Ахун ағам Ларға жер аударылғаннан кейин, жеңге өзин билесең, таңлағы күнде болмас ислердің болып қалыуын мойнына алып жүрди ғой. Мешити жабылғанда екеуимиз көп ойласып, бирқатар китاپларды көмдик, биразын пақса арасына салып, сыбатып жибердик. Оларды өз алдына бир сөйлесип аламыз. Мойнымда ағамның китап деген аманаты да бар. Бирақ, аманаттың тийкаргысы басқа. Ахун аға, қамаларының алдында мени шақырып алып:

— Құрбаниязжан, бизиң Мәденнің сүйеги қатыңқырап кетти, ол енди несийбесин усы хұкиметтің оқыуы менен хызметинен буйырғанша шөплер. Ибрайымды еки жақтан хабарлы ет. Кеңес мектебинде сирә оқыр. Ал, усы баламды қалай болмасын мусылманшылыққа өзин оқыт. Арабша оқып, жазатуғын, шәрияттан хабардар мусылман болсын,— деген еди.

Усыларды айтып, әдеуір уаққа шекем үнсиз ойланып отырды. Мениң сөзиме Ибрайым қалай қарайды екен деп емес, мынандай заманда буны қалай келистирер екенмен, дегендей ойылып отырды.

— Ағамның бул аманатын, аманатжаным аман болса, орындауым керек. Хабарың бар, мениң баламның аты да Ибрайым, ол хәзир жетисин толтырайын деп тур. Екеуин бирге оқытарман деп күтип жүр едим, Аллатаалам соған жеткерди. Бул ис жүдә купыя болыуы керек екенін хәммемиз билемиз. Буны Мәден де жақсы түсинеди. Оқыудан, китаптан сөз ашпауымыз керек. Балаларын купыя оқытып атырған уламалар бар. Хәммеси де тек қыстың күні, түнде оқытады. Жазда көринип қалады. Енди усының уактын, жағдайын келисип алыуымыз керек.

Ханбийби де мына гәплерди еситип, түс көрип оянгандай болды. Бир гүрсинип қойды да: «Аллаярылқасын ийшан бала, кеулице берсин. Ағаңның руұхы алдында қарыздарлықтан қорқаман. Иншалла, нийетлеримиз бәржай болғай»,— деди.

Баласына, алды менен Ибрайымға, «сен не дейсең, мақуллайсаң ба?» дегендей Мәденге қарады. Мәден Ибрайымға қарап күлди: — Буған жұмыс истеме десең болды, оқыу десе нан жемегенине қайыл. — Ол, хақ гәпти айтты. Соның менен бирге, «сен де оқыйсаң» дегеніне де кууанышлы еди.

Ханбийби елти күле шырай берип, әстен сөз баслады:

— Оқытаман, куда кәлесе, өз қолыңнан молла етип шығарасаң. Ертеңги күні ата жолын куумас та, бирақ, қуданың қулы, Мухаммедтің үмметі екенін толық аңлағандай мусылман болсын. Аман болсам, хәр бир хәрип, хәр бир сүрени үйреткендеги «қулия»да куймағынды, «Изаджа»да ылағың, жума күнлердеги жумалық наныңды жеткеремен.

— Уай-бой, жеңгем-ау, мен келисип аламыз дегенде - оқыйтуғын күнлери Ибрайымжанның бизикинде қонып қалыуы, қатнауын айтып едим,— деп күлди,— билетуғын адамның садағасы кетейін, орынлы жерінде алып, өзің менен бөлісеміз юй.

Екеуі де қосылып күлди. Мәден түсинип отыр. Ибрайым тым-тырыс. Еле басламай-ақ, қосымша оқыу жүрегине түсип отырма, ким билипти...

Қонақ Ханбийбиге қазан көтерткізбеди. «Буйырса, жайнарахатлау келип бир отырамыз» деди де, жүрип кетті. Түннің қараңғылығы сонша, атының түрін де айырыу мүмкін емес еді. Нағыз, усындай купыя ислерди питкеретуғын түн болыпты, бирсү көргенде таныуы да қыйын.

— Әне балаларым, әкеңіз сөзи жерде қалмайтуғын усындай адам еді. Оның еткен жақсылықтары еле талай алдыңыздан шығады.

Елти усыларды айтты да, шыраны өширип, төсегине кирди. Қараңғы тамның пәтигине қарап жатыр. Уйқысы келер емес. Хүкіметтің адамлары келип, үйди кампискелегендегі ұақыя көз алдына келди. Ахунның мешитине адамлар геуишин шешип, ийилип киретуғын, хаяллар болса, кирип баратырып, шығып баратырып та пақсаға еки алақанын тийгизип, соң бетине сүртип, тауап етип кететуғын еди. Мына келгенлер тап малқораға киргендей, хәмме жерин жайлап, тинтип, биреулері гүбирленип, бираз нәрсени шашып таслағанын, кітапларың қайда, деп ахунға қайта-қайта тепсингенлерин еследи. Ол садаған кетейин, мешиттің алдындағы жатқан бөрененің үстінде отырды да қойды. «Не қылып атырсыз?» деп, артына қайрылып та қарамады. Усындай ислердің болатуғынын билип, кітаптары менен қағазларын купыя жайлап қойған екен-ау. Сонда, кітап түплейтуғын үскене ядымызға да кирип шықпаған, аршанын ишинде жатырған екен. Оның не екенине дәслең олардың ақылы алыспады. Ахуннан сорады. Ол киси «бул бир кәсиплик курал ғой» деп түсіндіргеннен кейин олар қорқып кетип, қайтама тексеріуді күшейтип жиберди. Өмирінде бурын-соңлы, өмирінде деген не, елде бурын болмаған ұақыя адамның ядында қатып қалады екен, елти бөрин тап кешегидей ап-анық «көріп» жатты...

Япырмай, адамлар неге бизлерден серпилип қашатуғын болып қалды? Халық, елдегі сыйласық, иззет-хүрмет усыншама неге тез өзгерип кетти? Баяғыдан бери жыйнаған ийман, инсап, мийрим-шәпәәт деген нәрселер қайда?

Өл Ибрайымның екінші класында, қарлы үргінде изинен барып алып қайтқандағы ұақыяны хеш умыта алмайды. Үргин үрип тур, самал күншығыстан болып, қарсы бетлетпейди. Бар тапқанын баласының басына орап, бир қырынлап, гә ана қапталы, гә мына қапталы менен жолды дусмаллап жүрип киятыр, гейде омба қарға дус келип, өзи дизерлең қалса да, баласын услап үлгереді. Оның еки қолын өзинің қойнына тығып, қосылып адымлайды. Ауыл жеткерер емес, қараңғы түсип баратыр. Баласының жүдә хәлсирегени сезилип тур. Арқалауға өзинің де димары жоқ.

Хәмме жерди қалың қар басқан, жолдың бағдарын алып, ашық-ашық жерден дусмаллап жүрип киятыр. Анадай жерде гүдидей бир нәрсе қарауытып көринеди. Көзди аштырмай қуйып турған қар бетіңе, көзіңе пәт пенен келип жабысады. Қарауыт-

қан нәрсенің түбине келгенише не екенін айырыу қыйын. қаяқтандур «ғарс-ғарс» үрген түркпени үлкен көпек пайда болды. Соған қарағанда анау мал қора болуы керек. Ийт кем-кем шабаланып, буларға жақынласты, Жит дейтуғын адам жоқ. Ханбийби баласын артына тасалайын дегені сол, Ибрайым бірден қарға шүмип кетті. Хүрейи ушып кеткен ана солай қарай адым атқаны, өзі де омба қарға толған шуқанаққа, баласының үстине кулады. Буны көрген ийт лаппа тоқтап, үриуін пәсейтті. Ол енді баласын көтерип алып, арғы қапталға шығармақшы болып еді, шуқанақтың ернегине қолы жетпеди. Сонда барып, биреудің көмилмей қалған урасына түсіп кеткенін байқады. Буларға қарап тұрған ийт бір-еки рет бөліп-бөліп үрген болды да, әстен артына қайтты. Үсти-басы қарға малынған баласын өз бетіндегі ернектен сыртқа шығарды. Енді оны қорқытпай, өзіннің хаулыққанын да билдирмей, еплеп сыртқа шығып алуы керек еді. Соның арасында, шат тийелген ешек арбалы адам жақынласты. Қоян терисинен тигілген тумағының кулақтарын түсіріп, бетіне куйылдырып кийген бір кисі: «Хау, елти шеше сизлерсиз бе?», деп арбаны тоқтатты. Дәрхал елтини урадан тартып шығарды. Ибрайымды ешектің ерине отырғызып, «өзин арбаны ықлап жүребер» деди де орнынан қозғалды.

«Өткен айдағы боранлы сууықта, анау, қалаға қатнап ислеитугын Әлимбай тоңмойын деген жигиттің үйіне жылынып кетпекші болып киргенимізде кемпири бизлерди бәледей көрди, — деп ойлады Ханбийби, - бийтаныс адам болғанымызда рейими келип, бір кесе шайға мирәт етер еді. Сонда биз бийтаныс адам құрлым да болмағанымыз ғой. Халықтың пейили неге усыншама дәрежеде өзгерди? Бірден не бола қалды? Жоқ, халықтың бәри емес, өзлери ямаса балалары хукиметтің жумысында ислеп жүргенлери ғана сондай. Олардың биразы «халық душпанының» бала-шағасына жантассаң зыяны тийеди, жеп отырған нанымыздан айрылып қаламыз, деп ойлайды. Жаңағы ийшан баланыки де сол, кеули дүзиу, бирақ заманнан қорқады. Олай дейин десем, күнин зорға көрип отырғанлардың да арасында сондайлары бар... Олар тек еситкен гәпке, үгитке аңк етип еретугын аңғөдеклер. Ким не айтса, соған қарап аңғытқа шауып кете береді. Соның ушын да бурынғы ауылға барса, Ларабадқа қайтқанша асығады. Бул жердегилердің бәри өзиміздей, хуқықсызланып, кемситилип, усы күнине де қудайға мың шүкирлик етип, хәр таңға аман жеткенине қууанып жүргенлер.

Адам өзин қатарлылардың арасында еркін жүреді екенсең. Ахун бийшара, хуқықсызға шыққанына қатты арланатуғын еді, сол тұрсына кетті. Жайың жәннетте болғай, шабазым...»

* * *

Ибрайымның «ежелеп оқыў» деп аталатуғын мешит дәрісханасына қатнаўы басланды. Қурбанияз ийшанның мектепке айландырылған мешитінде күндіз оқып келгеннен кейін, шала-пала жүрек жалғайды да, қас қарайғаннан таса-таса менен оның үйіне келеді. Жолда адам көрсе, өтіп кеткенше жыңғылдың артына жасырынып турады. Үйге де тумлы-тусқа қарап болып киреди, тапсырма солай.

— Балам келдің бе?

Жәмийла елтинің Ибрайымды көрмегенине көп уақыт болса да, қысқа сәлемлесті. — Аяқ кийимінди хәр келгенде мына жерге жасырып қой, — деп, өзін қапталдағы дәнханаға усаған, ол-пул тұрған кишкене өжиреге киргизді. Шүтик шыра жағыўлы екен. Төрде еки бүклеўли көрпеше менен бир көпшик. Алдында уламалардың китап қоятуғын тахтайы. Қарсы алдында кишкене бөз көрпеше. Буның изинше ийшанның баласы Ибрайым да кирип келді. Елти екеўин бөздің үстине саққа жүгиндирип отырғызды.

— Хәзир моллаңыз келген уақта, орынларыңыздан ушып турып, қолларыңызды қаўсырып, ийилип сәлем берің. Отырың деп айтқаннан кейін, тап усындай етип саққа жүгинип отырың.

Үлкен Ибрайым «мақул» дегендей түр билдиргени менен кишкене Ибрайым апасына қарап күлимсиреп еді, оған қабағын үйип қарап қойды. Елти шығып кетсе де булар шурқ етпей, биреў-биреўіне карасып отыра берді. Хә дегенде, молла келеғоймады.

— Нешеге шықтың? — деди Ибрайым қасындағы балаға.

— Былтыр тисим түсип еді, орнына шығып киятыр. Енди сегізге қарайсаң дейди апам. Сен үп-үлкенсең ғой, сонда да оқый бересең бе?

— Оқыйсаң, деди ийшан ағам, оған бизің ағам айтып кеткен.

Есик ашылып, Қурбанияз ийшан әсте кирип келді. Балалар өрре турып, ийилді. «Ассалаўма әлейкум!» деди Ибрайым. Кишкенеси өз үйінде болған соң ба, үндемеді.

— Сиз сәлем бермейсиз бе?— деди ийшан баласына қарап.

«Сиз» дегенди биринши еситиуи болыуы керек, кишкене Ибрайым биротала қысынып, «ассалаўма әлейкум» деди де төмен карады. Балалар қайтадан саққа жүгинип отырды.

— Бүгиннен баслап сизлер оқыушы, мен сизлердин дамуллаңызбан. Бул жер мусылманша билим алатуғын мешитиниздин дәрисханасы. Бизин мектебимизде «сиз» деп сөйлесемиз. Бир нәрсе айтқыңыз келсе, әдеп пенен ишара етесиз. Бийрухсат сөйлемейсиз. Билмегениңизди ежелеп оқыйсыз, билмегенше тынбайсыз. Басқа мектеплердеги моллалардай қызыл шыбық әкелип қоймаймыз. «Таяқ айыуға да намаз үйреткен» дейди. Биз, бирақ әстелик пенен, сөз қайтармай, шаўқымсыз үйренемиз.

Ибрайым, ийшан ағасы бул сөзлерди мениң ушын айтып атыр деп ойлап қойды. қасындағы отырған, еле мектепке де бармаған бала булардың бәрине түсинип атырған жоқ. Диний мектепте бала оқытып атырғанларды молла дейтуғын еди. Бул киси өзін дамулла деди. Дурыс тә, олардың молла екени рас, бул болса ийшан ғой, деген ойлардың басына барды.

Ийшан олардың колларына тахтай берди. Оның услағышы бар, бетине хәриплер жазылған екен, ежелеп оқыуға услайынша кирисип кетти. Дәслеппи күнлери кишкене Ибрайым не айтылса, не көрсетсе бәрине қызығып, қулағын тик тутып отыратуғын еди, бара-бара ежелеп айтыу уақтында көзи бүрилип, қалғып кететуғын болды. Ийшан тийкарынан үлкен Ибрайым ушын дәрис берип атырғандай көрингени менен баласының да хәмме нәрсени уақтында илип қалыуын қәлейтуғыны байқалып тур. Бир күни кишкене Ибрайым дәрис уақтында «аға, далаға шыққым келип тур» деп, қолын көтерди. Ийшан оған қарап:

— Ибрайымжан, бундай нәрсени «дамулла әдеп» деп кол көтерип айтың. Соннан кейин рухсат берилсе шығасыз, - деди үлкен адам менен сөйлескендей етип. Ол, қайтадан «дамулла әдеп» деп қолын көтерди. Ийшан оған рухсат берди. Бала, қәдимғидей тез турып есикке баратыр еди, ийшан оны тоқтатты.

— Ибрайымжан, дамулланың, уламалардың, жасы үлкен адамлардың алдында есикке қарай арқаңызға бәсип, ийилип шығып кетиуиңиз керек.

Бала қайтадан отырған орнына келип, дамуллаға қарай ийилип, артқа бәсиуи менен шығып кетти.

— Сиз де шығып қайта ғойың, бир кесе шай ишим тыныспа қыламыз.

Ибрайым, усы оқыуға арнап бир дәптер менен қара қәлем әкелип, дамулласы не үйретсе соған жазып отыратуғын еди.

Ийшан оның дәптерин алды. Ашып көріп еді, хәр беттің қыр дөгерегін қураны кәрімдегидей етіп, гүллі сүүретлер менен қоршапты. Салғанлары әнедей, уқсатыпты. Хәриплери де шырайлы жазылған. Оның жазып отырғанына бир көзи түскенде, кәлемди шеп қолына услап отырғанын байқап, бирақ хешнәрсе демеген еді. Енди усы көргенлерин анықлағысы келди.

— Ибрайымжан, мына дәптердің дөгерегін ким нағышлады?

— Өзим, арабша китапқа қарап салдым.

— Ол адамның да сүүретін дәл өзи қылып салады, - деди кишкене Ибрайым, дәрисханада отырғанын умытып кетіп.

Ийшан оған тигилип қарады да, мыйығынан күлди. Басқа хешнәрсе демесе де, бала өзинің кәтесін түсинди.

— Ибрайымжан, жазыұды қайсы қолыңыз бенен жазасыз?

— Шеп қолым менен. Сүүретти де сол қолым менен саламан.

— Мектепте қайсы қолда жазасыз?

— Мектепте де әуел бастан солай жазып киятырман.

— Муғаллиминиз оң қол менен жазыұды үйретпеди ме?

— Кишкене уақтымнан Мәденнің китапларына қарап сүүрет салып, хәриплерди солай жазып үйреніп кеткенмен, — деди айыплы адамдай сәл қызарып.

— Ислам дини хәмме нәрсени оң қол, оң тәрәптен баслаұды тақаза етеди, балам. Кийим кийгенде қолыңды оң жеңинен, аяқ кийим кийгенде де сондай, жүрмекши болып адым атқаныңда да оң аяғыңнан баслайсаң. Дастурқаннан «бисмилла» деп нан алғанда да оң қолың менен алып сындырыұ керек.

Ийшан Ибрайымға қарап турды да, дауам етти: — Енди не қыламыз, қайтадан оң қол менен жазып үйренеміз бе?

Ибрайым дым үндемей қалды. Бул гәпти оған биринши класында Төлеген муғаллим де айтқан. Хеш келистире алмаған. Оң қолы менен сүүрет түұе, хәриплерди де дүзиұ сала алмайды.

— Мына нағышларды да оң қолың менен салалмайсаң ба?

— Төлеген муғаллим менен дийұалы газета шығарамыз, бәрха шебекейге үйреніп кеткенмен.

«Қуда кәлесе, быйыл баслаұыш мектепти питкереди, деп ойлады ийшан, баланың сүйеги қатып кеткен. Әкеси, Юсуп ахун мархұм хуснихатшы еді. Хәриплерди тас баспаның дәл өзи, китап әтирапын, мухабасын безегенде қолдан салды дегендей емес, баспадан айырыұ қыйын еді. Баласына да өткен екен. Енди шебекейлигин не қыламыз? — деп әдеуір ойланып отырды. Сонда Қаракум хәзиретимизден бир мүрид мақсымының сорағаны, оған берген жууабы ядына түсти.

— Хәзиретим, мениң бир суўпым үйине мирәт етти. Ұәдели ўактынан сәл ертерек келген қусайман. Қойды өзи сойып атыр екен. Қарасам, пышақ шеп қолында. Әй, мусылман, неге оң қолың менен соймайсаң?, десем: «Аллатаалам әзелий солақай етип жаратқан, тақсыр», дейди. Неде болса, шеп қол менен сойылған қойды жеп таркастық. Буның кейни қалай болар екен? — депти. Сонда дин хәзирет:

- Мақсым, бизге еле шеп қол менен сойып-ақ бир қой жеғизбединиз ғой, — деген екен хәзил-шыны аралас. Усы әңгимени еслеп, өзи де мыйығынан күлип қойды, алдында отырған мына оқыўшысына және де ықласы артты.

Ибрайым, әкесиниң инилеринен, дайысы Сәтулладан диний мектептеги тәртип-интизам ҳаққында көп еситкен. Сәтулла дайысының әкеси Хожанияз суўпы да илимли адам болған. Балаларын мектеп моллаға берген.

— Сениң мына оқыўың патшашылық ғой, — деген еди Ибрайымға, - бизлер ебиндей саўаты бар Тәжим деген моллаға төрт жыл катнадық. Кейин ала, Дәнияр ахун ағамыз оқытып, сәл келе болдық. Молланың талабы бир мезгил шөпшек тергизиў, жума күни «жумалық нан» әкелмесең, хәр хәрипти шыққанда, билсең де, билмесең де «қулия» деген салығы бар, «қулияда-куймақ» дейди де турады. Оқыўға кирерде, ортасында, питкерерде пәлен тийиннан теңге жыйнайды. Теңгең болмаса дән бересең, дәниң болмаса ылақ дегендей, қулласы алатуғын қәдеси көп. Өзи ылайдан үйилген диңгектиң үстинде отырады. Қапталында бир баў қызыл жыңғылдың солқылдақ шыбығы, «жыңқ» етсең бүккене жатқызып қойып, жаўырнына урады. Арамызда дәристи қаншама үйреткениң менен дым ғана илмейтуғын бир-еки бала бар еди. Әке-шешесинен қорыққанынан қатнайды. Моллаға бәрибир, оған баланың көп болғаны жақсы, өндиретуғын салығы мол болады. Өне, усы балалар бәрха шыбық жей бергеннен кейин, үстиндеги шекпениниң астарына тери тиктирип алады. Молла хәр арқасына урған сайын пөстек сабағандай «тақ-тақ» етеди. Олардың атларын хәзир умытып қалыппан, себеби аты-жөни жоқ «пөстек» деп шақыратуғын едик...

Расында да, бул жағынан қарағанда, Ибрайымның оқыўы патшашылық еди. Қурбанияз ийшан жүдә сыпайы, билимли адам болды. Балаларға тили түсиникли, қулақларына куйып оқыта-туғын, жүдә талапшаң ийшан, деп аты шыққан. Мынаў иним, мынаў балам деп қарамады. Тырнағы өскен, шашы қулағына

тийип турған болса тергеп, түсиндирип, талап етип, мерекеде қай жерде бир дизерлеп, қай жерде саққа жүгинип отырыў, жасы үлкен менен сәлемлескенде, ол сорасып болғанша қол қаўсырып турыў, үйге кирер, шығар ўақтында, қатарда отырғанында жолына, жасына караў, өзинин де орнынды таўып, тийисли хўрметине мүнәсип отырып-турыў қусаған әдеп-икрамлылық тәртиплерин үйретип, оқыўды да дәслеп ежелеп, мына заманның түрине карап, тек қыста ғана оқыйтуғын болған соң, кейин ала төтелеп оқыўға өтти. Балалардың ықласы жақсы болды. Ең баслысы, оқыў хәм жазыўды тезлетилген усыл менен үйретип барды. Келеси жылға карап саўат ашыўға мөлшерленген «Суўпы Аллаяр», Физули, хафыз, Бедил ғәззеллери, «Юсуп-Ахмед», «Баба Рәўшан» қыссаларын көмип қойған жеринен шығарып, өзи оқып, сонын ала буларға оқытып баслады.

Ибрайым еки мектептин емес, еки дүньяның ортасында жүргендей еди. Жас өспирим балаға биреўинде жоғын екиншиси толықтырып, билим топлаўдың тийкары бир-бирине жақын, максетлери уксас, тәртипли адам болыў екенин билип-билмей көнлигип бара берди...

* * *

Быйыл бәхәр ерте келди. Қыстың кәхәри қайта баслағаннан үлкен жаплардың, аўыл арасындағы салмалардың қазыўына кирисип кеткен дийқанлар, күннің мынаў жылытыўы болса, ерте егиске кешигетуғын түри бар. Қазыў былтырғыдан кеш басланбағаны менен хаўа райы буларды есаптан алжастыражақ. «Жана жигит болғаннан сақла» дегендей, жас дийқанлар егиске дәрхал кирисе қояжақ. Қар басқанлары: «Сәўир санлы қыс, жаўза жары қыс, саратан сеннен де қорқаман» деп сақлық етежақ. Жер еле қыза қойған жоқ. Тастаған туқымың бөртпей, ширип кетсе не қыласаң. Бул мәзи ойлар, қаншама асықсаң да жап-салманың қазыўын питкермей, колхоз егиске жибермейди.

— Үркер жулдыз кашан көринди? — дейди қазыўшылар бир-бирине.

— Үркер күнде көринеди, оның несин сорайсаң?

— Үркер үйдин пәтигинен көринсе - үш айдан соң жаз болар, деген бар емес пе, соны сорап турман.

— Буның басқа гәп, — дейди жасы үлкенлеў қазыўшы, - ал бала, усы үркерин де быйыл сәл ертерек көринди. Бәхәрдин келиўи орны менен қусаған, енди суўық түсип жарымас.

Қазыұда хәр үйден бир белдар шығады. Еркеги жоқ үйлерден катынлар, жас баллар пай алып, қазыұға түседі. Үлкен, терен жаптың қазыұында олар ултанда турып ылай атыұға жарамайтуғын болған соң, изинде турып, ултандағылардың атқанын қайтарады. Оған да шамасы келмесе, шөпшек, тезек терип, қазыұшыларға шай қайнатады, аұқат писиреди. Қазыұдан қалсан үлкен даў-жәнжел болады.

Ханбийби елти жылда, қазыұдың уақтында, аұылдың падашысын күнликке жаллайтуғын еді. Адамлар қыста малларын өз аяғы менен отлаұға бос жибереди. Бәхәрги егис басланғанша падашыға жұмыс жоқ. Быйыл, падашы армияға кетип қалып, қудайым оны да көп көрді.

— Мәден неге қазыұға шықпайды, ол кимнен артық?— деген даў шыққан.

— Бул гәпти таұып жүрген ким екен?— деди Ханбийби.

— Ким болатуғын еді, Алланияз байдың жийени Дәулетияр дә.

- Душпаның биреу болса да көп деген усы дә, балам. Сенде еле баяғы өши бар, онын,— деди Ханбийби Мәденге карап: — Быйыл барғаныңда да болатуғын еді, - демекши болып турды да, үндемеді.

Бул, Мәден деген балаға, бала деген не, бойы еңгезердей жигит болып қалды, түсиниұ қыйын. Қайдан шыққан бәле екенин билмейсең, өзінше көкиреги бар. Хәмел ушын туұылғандай ма, ямаса бир бегликке усаған ба, минези байқалып турады. Қатарларынан басын бир сүйем жоқары услап жүреді. өзіндей балалар түүе қызлар арқаламай отынға барып келип атырғанда, бул ошаққа аяғын жағыұға қайыл, өлтир арқаламайға шықпас. Барса тек ғана ешекли, онда да Ибрайымды алып кетеді. Аұылға кириұден отын артылған ешекти Ибрайымға айдатып, өзи арқан бойлы кейнинде, бир кулды алдына салып киятырған адамдай талтаңлап келеді.

Бәхәрги қазыұға өзіндей балалардың шыға баслағаны қашшан. Әлмурат келте қоныштың өзи менен жаслас баласы қыста Бесжаптың қазыұына қонаға жатып келді. Бул, қазыұ дегенди, жер тегислеу дегенге усаған атыз жұмысларын өзине мүнәсип көрмейди, ат арба айда, азанда колхозшылардың ислейтуғын атызының шетине қызыл байрақты қадап, ана көлемдеги хаялларды усы жерге айдап кел дегенге усаған жұмыс болса барады.

Оның бундай сарбазлығын билмейтуғын адамлар: «Үлкен әжасасы Қәллибек колхоздың баслығы, кишкене ағасы Абыл шатауат-буғалтыр, оған кимнің сөзи бар», деп тоңқылдасады.

Күнде азанда қазыұдың басында усы гәп бола берген сон Турсымурат бригад бир гәп ойлап тауыпты.

— Ал енди, бир-еки күн шыдан, Юсуп ахунның баласынан пайымызды аламыз. Жармыш жаптың айланбасына жақынладық. Тап сол жерге барғанда, кишкене баласы Ибрайымды шақырып, етегине ылай салып жиберемиз. Елти жеңгей түсинетуғын адам, ертеңине хәммемиз барып сол үйде түсленемиз.

— Бәримиз сыярмекенбиз?— деди жигитлердің биреуи алысырақтан дауыслап.

— Сыямыз, сыямыз,— деди бригадир, — далан кеңислик емес пе, қасық-табағы жетпесе алып барамыз.

— Ұай-бой, Турсымурат иним, ол бир елдеги кеули жарым адамлардың түнеп, өзлерине мәдет алатуғын кәсийетли шаңарағы. Оған бүйтип барғанымыз қалай болар екен?

— Жаманлығы зыяратқа барған боламыз да,— деди тағы бағанағы дауыс.

— Қалай еткенде де, алдын-ала хабардар етиу керек,— деди жасы үлкен адам.

Турсымурат ол жақларын әллеқашан ойластырып, сойыс-лыққа кишкене бир ылақты ғамластырып, буннан астыртын хабарлы болған Ханбийби «Қырық бай ауыл»ға төркинлеп, азғана ғамланып отыр еди. «Елдің аузын жаппаға елли қары бөз керек» екенін, кәйткенде де ауызбиршиликти сақлау керек екенін ойластырмаса басшы болама, усындай болғаны ушын да кишигирим ауылдың өзине ылайық кишигирим басшылары халық алдында абырайы менен үлкен басшылардың, пүткіл елдің бирлигин услап турады.

* * *

Бәхәр мәүсими де питип шамаласты. «Жаўзада-жаўдай егис» дегени нағыз усы күнлер қусайды. Жер таптан шығып баратыр деп, ат қос, өгиз қос айдаушылар гезекпе-гезек күни-түни жер сүреді. Колхозда бир трактор бар қусайды, еле бул әтирапқа келген жоқ. Оны қандай адамлар айдайды, қандай ауылға береді, көрмегенлерге әрман, еситкенлерге әпсана. Келген тәғдирде де қорқынышы көп екен. Алдына шықсаң басып кетеді, дигиршиги

адамды шайнап таслайды, деген сөзлер хәммениң хүрейин ушырған.

Мектептеги оқыудың да тауы босасайын деди, қайталап оқыу басланды. Енди төртинши класс пенен хошласатуғын уақыт шамаласты. Төлеген муғаллим және бала жыйнап, қайтадан «а» хәрибине түседі. Питкериушилердің ишиндеги есейип кеткенлери үйлениуге таярланады, бир жыл өткерип армияға кетуғынлары да бар. Ибрайым қусап оқыуға сегиз жасында келгенлер енди Шымбайдағы жети жыллық мектепке қатнайды. Төрт жыл оқып, жигит болып қалғанлардың бирең-сараңын қонсы ауылларда ашылған мектеплерге муғаллим етип жибереди.

Негедур, Төлеген муғаллим быйылғы питкеретуғынларды жибергиси келмейтуғындай көринеди. Нуратдин менен Кабыл жауынгер балалар, не айтсаң да так турады. Бектурсын, Омарлар мийнеткеш, Розымбайда тәсил де бар, теңликке де турады. Ибрайымның қызықпайтуғын нәрсеси жоқ, китапқа, оқыуға қумар, сезимтал бала. Аз сөйлеп, гәпке қулақ аспай отырғандай көрингени менен хәмме нәрсени ишинен байқап отырады. Соған ерип, көбиси қосық ядлап, өзлери де қосық жазып үйренди. Еки бала тойларда бет ашады екен. Усы уақытқа шекемги оқытқанларымның жақсысы усылар болып шықты, дейтуғын қусайды.

Өткен хәптеде тәбиятқа шығамыз деп, буларды класы менен Бесжап бойына алып кетти. Жол бойынша неше түрли өсимлик көргенин, қандай куслар ушырасқанын хәрким өзінше жазып барсын, биреу-биреуге айтпағайлы деп тапсырды. Ең қызығы: «Ким қурқылтай деген кусты көрди, оның түр-түси қандай, оны неге халықта «қурқылтай шебер ме, қудай шебер ме?» деп айтады? Көргенлериңизди сүүретлеп жазып келесиз», деген тапсырма болды.

Балалардың ишинде Бесжапка үйи ең жақыны Нуратдин еди. Жолы соның үстинен түсти. Ата-анасы еситкен болыуы керек, ишине сықпан сығылған жүүери жарма писирип қойған екен, хәммеси соннан бир дүгилдик кеседен жарма ишип алды. Ол уақытта Бесжап жүдә терең, ағысы пәтли, аяғы Куралпаға дейин барып, ишинде қайық жүретуғын еди. Колхозшыға сол дәуирде мийнет хақыға берилетуғын бийдай, кийим-кеншекти усы суу жолы менен кемелерде тасыйды.

Халыққа сол жыллары тарқап кеткен бир сөз бар. Таяуы бойламай, қайықлы арғы жағаға зорға өткен бир адам таңланып:

— Япырмай бала, буны не менен қазды екен? — деп сораса, сөзге шебер үлкенлеу бір адам: — қамшы менен,— депти.

— Қаншама, қамшының күши болғанда да, мынау бір бәләмәт ғой, қалай шыдады екен?

— Ұй иним-ай, бұл бас неге шыдамаған, сени айтады, мени айтады, сөйтіп қаза береді-дә, — деген қусайды.

Кегейли арнасының аяғы Шымбай қаласынан шыға беріп бес тармаққа бөлиніп кеткен болса, Бесжап мине, соннан бери еки жағалауындағы гүрең елге ырысқы-несийбе таратып киятыр. Төлеген Төремуратов қусаған пидайы мұғаллимлер халық қахарманлықтарының усындай үлгилери менен қаншама жас кеуиллерди қозғап, руұхландырғанын анықлайтуғын өлшем тасы жоқ. Ол тек елдеги нағыз азаматлардың саны менен ғана өлшенсе керек...

Ауылда мал гезектің басланғанына да әдеуір болды. Бәхәрде жер сүримине кирисиуден малларды бос жиберіу тоқтайды. Падашысы жоқ ел, малларын гезеклесіп өзлери бағады. Ибрайымның гезеги оқыудың питкен дәслепки күнлерине туұры келди.

Буның ең қыйыны ауылдан алып шығыуы менен кеште тарқатыуы. Жолда егінге урып кетсе, көретуғын азабың басқаша. Ауыл адамлары бууыны қатпаған балаларды гезекке қоспайды. Мәден қайқы бундай жұмысларды ар көреді, соның ушын Ханбийби елти Ибрайымды жиберіуге мәжбүр. Оның жасындағы балалардың өзлери де бундай жұмыстан қорқады. Жайлау ауылдан алыста. Әтирапта қалың тоғайлар, кирип кетсең шыға алмайтуғын бүклер, жыланнан баслап, қасқырға дейин адам қорыққандай хайуанлар көп. Сонлықтан, Ибрайымның жасындағы балалар төртеу-бесеуи биригип, хәр қайсысының гезегинде бирге бағады. Быйылғы жылға келип, олардың бәри де әудийген өспиримге айланып, үйдің жұмыслары мойынларына минип баслады, енди баяғыдай дарқан заманы куұсырылып, үлкен хызметлерге жарап кетти.

Ибрайым, руұлас Толыбай ағасының баласы Лепесбайға, ертең Узак, Иймамаддин, Әлмурат төртеуиңиз маған мал бағысасыз, деп тапсырды. Олар куұана-куұана, ерте азанда мал ийирип қойылатуғын жерге келди. Биреуиңиң қолында балық услайтуғын шолпы, биреуиңиң кишкене ауы бар. қолларында шүллик, кашарман топ ойнайтуғын жылтыр таяқлары, паданың еки қапталын бөлисіп алып, айдап кетти...

Маллар бир хәпте дауамында Такжап пенен Жармыштын орталығында бағылған екен. Буларға Жармыш жаптың арқасындағы жайлауға бағыуды тапсырып жиберди. Бул, балаларға оң түсти. Не деген менен өзлеринин аўыл бети. Шомылып, балық аўлап үйренип қалған жайпауытлары көп. Жармыштын бойындағы ғарры ақ сөкиттин үлкен шақасы жапқа қарай өсип кеткен, пахталы ғүртешенди жайып жиберип жатсаң, суў үстине қурылған сыпадай салқын тартып турады.

Маллар үйреншикли жайлауы менен суўатына жетип келген соң, қайтқанша жаның қыйланбайды. Кишкене балалар келиуден «дүңки таяқ» ойынына кирисип кетти. Гезекке турып қолындағы таяғы менен тәрипте турған таяқты урып шығарыў керек. Шаўқым, тартыс, жәнжел қызып кетеди. Утылғанлары ойынды бузып, шүллик ойнайық деп шығады. Ойын базарын бираз қыздырғаннан кейин түски аўкат ядларына түсип, шолпысы менен аўларын алып жапқа келеди. Екеўи аўды керип, екеўи өрден суўды шамбырлатып, балықларды аўға қарай қуады. «Шортан түспегей, шортан түспегей», деп гүбирленди. Шортанның үлкенлери аяқларын тислейди деп қорықса, әке-шешелеринин айтыўларына қарағанда, шортан мазалы балық емес қусайды. Расында да, халықта бул балық туўралы усындай пикир бар. Аўыздан аўызға өтип жүрген бир рәўиятта айтылыўынша, Хийўа ханы заманында, күтпегенде жоқарыдан бир хәмелдар аўыл ақсақалының үйине келип қалған. Үй ийеси дәрхал қой сойдырып, есигиндеги хызметкерлерине мына жаптан тез балық ушлап, ет писемен дегенше қуўырып берин, деген қусайды. Жапқа аў салса, еки шортан илинипти. Тез қуўыртып қонақтың алдына қойған ақсақал, «жөнли балық болмады-аў» деген қысыныспа менен:

— Бул, шортан деген балық. Түрли аўырыўға ем, сорпасын ишсең, тумаўды дәрхал алады, — деп мақтап атырған қусайды. Келген қонақ та көпти көрген, сум адам екен.

— Әй, билмедим-аў, шортаның жақсы болғанда Хийўаға бир барар еди, — депти. Дурыс-тә, елде не хасыл зат болса, ханлыққа апарылады. Балық әўладынан сазан менен сүўенди биледи. Шортаның есапта жоқ.

Балалар балық ушлауға қунығып кеткен ўақытта Ибрайым ақ сөкиттин шақасына шопанлар жайып қойған сабанның үстінде жатып китап оқып атыр еди. Кеўли сәл алағада, ара-тура оқыўын тоқтатып, Жармыш жаптың аржағына қулақ түрип

турады. «Келмеди ғой, еле ертелеўмекен? Бурынғы сапары көп күттирген жоқ еди. Қаяқтан келеди екен, өзи? Уясы орпан жерде болады дейтуғын еди, Лар беттемекен?» Ол және оқыўын даўам етти.

Жармыш жаптың арғы бойы тақта-такта болып егилген жоңышқалық. Ерте бәхәрден көгис дөнип баслайды. Колхоздың жоңышқа туқым планы бар. Қысы менен оны маллардан қорыклап, адамлар шелек пенен қатара жүрип малдың жыллаған қыйын сеўип шығады. Өне, усы жоңышқалықтың үстинде, түске шамаласып күн қыза баслаған ўақытта бир пошша торғай дин ҳаўаға шығып, бир жерде пырпырлап турып, узак сайрайды.

Төлеген муғаллим айтып берген еди, пошша торғай деген қусты билесиз, шымшықтан үлкенлеў, томпақ, төбесинде шошайған тажы бар. Таж патшаларда болады, сонлықтан да оның аты патша торғай болған, соң халық еки сөзди қосып айтып пошша торғай болып кеткен. Өзи көбинесе жоңышқалықтың үстинде, ат байлаўлы турған жерде, түстин алдында дин ҳаўаға шығып бир сааттай сайрайды. Ҳаўазын тынық отырып тынласаң, бир сөзлерди айтып атырғандай болады. Ол, ҳаслында намасын қосық пенен айтып тур. Сөзлери усы мәканды, туўылған жерин, халықтың бахтын жырлайды. Жүдә кәраматлы, әўлийе қус. Оған зыян бериўге болмайды. Бизлер де сол қусқа қусап елимизди, туўылған ўатанымызды шын жүректен тынбай жырлаўымыз керек. Бизлер де, тап сол қустай өз жеримизге, топырағымызға, тоғай, көл, сарқыраған суўымызға ашық болып жасаўымыз, сүйип жасаўымыз лазым...

Муғаллим усыларды айтқанда өзи де толып-тасып, берилип, көзлеринен жылтырап жас көринип кететуғын еди. Ибрайым оның сөзлерин жан-тәни менен тыңлап, тас болмаса сол қусты услап, төбесиндеги тажынан сыйпап, қолдан дән шоқытыў ушын сыртқа шығып кеткиси келетуғындай болып отыратуғын еди. Оның ойынша, Төлеген муғаллим үйинде усындай жуп пошша торғайды сақлап, күнде жем-суў берип, сәскеде ушырып жиберип, бир өзи шалқортасына жатып тыңлайтуғындай көринер еди. Бул да аңлып барып, бирге тыңлағысы, оның шүлдир сөзлерине түсингиси келетуғындай жүреги ҳәўлиретуғын еди.

Ол китапты қуры услап жатқаны болмаса, ойлары әллеқашан бөлинип кеткен. Балықтың қызығына түскен балалар әдеўир жерге ыклап узақлағаны менен шаўқымлары еситиледи. Ибрайым, олардың да усы жерде екенин умытып, ойлары Төлеген муғал-

лимнің ауылында. Бағанадан бери торғайдың сайраған хауазын еситиўди күтип отырғаны да есинен шығып, шийрин қыялларға берилип, Пақырбай ағасының баяғы жулдыр шапанындай болып ақ бултлардың көшип баратырғаны, сол ақшыл булттың көлеңкеси түсип, шәббе асықтай болып көринген пошша торғайды еследи. Сол ўақытта жаптың аржағында аттың киснеғени еситилди. Ол шоршып кеткендей, ҳәзир өзи тыныс алып турған ақ сөкит шақаларына көзи түсти. Дәмеленип жоңышқалық тәрепке карады, соның арасында пошша торғай-дың үзликсиз, бир узын шыжымдай тутас сайраған даўысы еситилди.

Муғаллим айтқандай, қулақ түрип, пүткил денеси менен тыңлады. Еле бир дем алмастан, сестин үзбестен, шынжырдай жалғасып, тураклы бир ырғақ пенен сайрап тур. Бул үзликсиз нама нени еслетеди? Қаяқта еситти буны? Бундай күдиретти ол басқа кимнен, қайжақтан еситиўи мүмкин? Ойланды, ойланды, хеш еске түспеди. Менде усындай жағдайлар көп болып турады, деп ойлады ол. Бир ўақыя болып атырғанында, тап усы нәрсе оның өмиринде бурын да болғандай, және қайталанып атырғандай, ямаса усындай ўақыяның болатуғынын бурыннан билип жүргендей, өзи де хайран болады. Әкеси Юсуп ахунның өлгенлиги ҳаққында хабар келгенде, ертеңине көп адамлар жыйланғанда, Мәден қораға сүйенип отырып өкирип жылағанда да, ойынша бәрин билетуғындай, ўақыялар қайталанып атырғандай көринген еди.

Торғай изин үзбей, тынбай сайрап атыр. Бир бапта, бир ырғақта. хайранман, ол қосыққа усаған, бир-бирине уйкасқан бир сөзлерди айтып атыр. Сонда ол не деўи мүмкин? Егер муғаллим маған, «қәне, торғайдың намасына келетуғын қосық жаз», десе не қылар едим? Жазалмайман, дейменбе? Жазасаң, десе не қыламан? Ол және де ықласланып тыңлады, «жазаман, жазаман, жазбай қоймайман». Сөзлерди изледи, торғай не деўи мүмкин? Егер мен торғай болғанымда не дер едим? Ол көзин жумып ой жуўыртты, қыялына торғай:

Сен мениң топрағым, мен сениң жапырағың,
Сен мениң мәканым, сен мениң тақаным,
Мен сенде туўылдым, Тақжапқа жуўындым,
Үстинен шатлықтың, аспанға атлықтым,
Пыр-пырлап тураман, саз сәўбет қураман,
Мен сени жырлайман, мақтаўдан тынбайман,

— дегенге усаған болыуы керек. Жүріп баратырып та қосық ойластырып, ыңылдап жүребер, деп үйреткен еди устазы. Бул дүньядағы ең билгиш, ең күшли адамы болған Төлеген муғаллимнің сөзлеринен курастырмақшы болды. Және қайтып торғайға кулақ түрди. Хаў, бул енди нама ырғағын бирден өзгертип жиберди ғой, бурынғысынан келтелеў, бурынғысынан тезирек сайрай баслады. Енди бул не деп атыр? Ибрайым және келте буўынлы, шалт ырғақлы намаға сөз изледи. Торғай енди былай деп атырғандай түйилди оған:

Қосығым узын, бир жипке дизин,
Пәтпелек етин, аспанға жетин,
Мен услап көрейин, қайтарып берейин,
Қуяшка қараңлар, намаларым тараңлар,
Басқасын айтаман, уяма қайтаман.

Өзиниң ойларына өзи мырс етип күлди. Аўзына ким салды бул сөзлерди, не өзи, қосық па? Усындай қосық бола ма? Муғаллимге айтып берсем күлмей ме? Хаў, қалай айтып беремен, бул тек басымдағы ойларым ғой, оның енди бир қатарын да еслей алмайман. Соның арасында пошша торғайдың сайраған даўысы еситилмей қалды. Ұақ, деди ол, қалай таўысқанын, не менен таўысқанын билмей қалдым ғой. Әс-теее-ен, со-зы-ып тоқтады ма екен? Әне, усы ўақытта мийине бир нәрсе сап ете қалды. Бул даўысты, бул сазды, бул ырғақты бурын қай жерде еситкени есине түсти. Таптым, таптым, деди ол. Баяғыда, әкеси Юсуп ахун Шымбайдың қамақханасында жатқанда, булар карый машиншының үйинде бәхәрге дейин болды. Сонда, Кегейлиниң бойындағы «кала ақсақалының жайы» алдында үлкен той болды. Артистлер қосық айтып, шайырлар қосық оқыды. Соның басланар алдында басына қара кураш кийген бир киси, тамбасқа шығып, узын сырнай шертти, биреўлер оны баламан дейтуғын да болған. Әне, соның даўысы тап пошша торғайдың сайрағанындай, ол да дем алмай, изин үзбей, әўели узын етип, соң өзгертип узак шерткен еди. Пошша торғайдан үйренген екен-аў...

— Ибрайым! От жақтық, балық қайнатамыз,— деген даўыстан селк етип, өзине келди. Қараса, шаңқай түс болып қалған, маллар тойған болыуы керек, еки-үшеўден топланысып, басларын бири-бирине қаратып, бириниң көлеңкесине бири тасаланып, үстлерине қонған шыбын-ширкейди қуйрықлары, кулақлары менен желпісип турған екен. Иймамаддин үлкен пышақ пенен ба-

лықты өрлеп қыршып атыр. «Хаў, еле ол да бар екен-аў» деп қойды ишинен. Өзинен үш жас кишкене Иймамаддин Шымбайдағы НКВДның баслығы, өзлеринің ағайни Караматдин Изекеевтің баласы. Хожалығы ғурғын, қарны тоқ болғаны менен Ибрайым десе жаны жоқ, айтқанын еки етпейди. Балаларға қосылып келе береді. Балалар да оның келгенин жақсы көреді. Үйінен нан, тақан, қауын қақ алып шығады.

— Ибрайым, балықтың өтин алып бер,— деди Иймамаддин.

— Қандай балық?

— Табан балық ғой, бәрі. Бир сазан услап едик, қолымыздан шығып кетти.

Ибрайым сөкиттен түсті. Енди балық пискенше буларға китап оқып береді. Гезеклесип тақмақ айтысады. Кимнің қандай қосық билетуғыны әллеқашан бир-бирине мәлим. Күнде-күнара талабы усы. Жүдә аш болғанлары зағарадан өзинің пайын алып, суўға басып жеп қояды. Жүрек жалғап алғаннан кейин көзлери гиртийип, биразы уйқыға кетеді. Дәслепки келгенлерінде жыланнан қорқып, уйқыламай қалғып отыратуғын еді. «Мал баққан жерде жылан турмайды» дегенди еситкенли бери арқайынласты.

Сол күнги мал гезек қызық болып еді. Табан балықтың турысы менен тикен. Балалар балық кеспелерди шақалмай-қақалмай жеп, күн аўа сөкиттің көлеңкесінде асық ойынға киристи. Қорғасын сақасы барлары «алты табанда да», «дөрдиянда да» шыдатпайды. Асықтың алшы, тәййе, пук, шик, омба турды, деген көринислери бар. Адамлардың лақабындай, асыққа да «шағыр», «шәббе», «жаманке» деп ат қояды. Бир шети мүжик асықты «жаманке жаўды қайтарар» деп дәмеленип үлейди ямаса атады. Халықта: «Асық ойнаған азар, топ ойнаған тозар, бәрінен де қой бағып, қуйрық май асаған озар», деген сөз бар. Бурынғы заманда асықты талап етип, байрақ тигип, үлкен адамлардың да ойнап, үй рузғарына қарамай жүре бергениндеги айтылған гәп.

Кешке қарай балалар ысқырысып, бақырысып паданы айдап қайтты. Отқа тойған гәүмис сыйырлардың сүтке толған желінлери еки қапталға алма гезек теңселип, жүрислери аўырласады. Жақында туўған қашарлар аўылға қарай қатты жүрип кетеді. Ийелери алдыларына шығып, өзлери айдап әкетеді.

Хәммеси тарқасып, Ибрайым үйге кирген ўақта сырттан шаўқым еситилди.

— Ибрайым, сыртқа шық!

Бул, Әлмураттың әкеси Ешбайдың дауысы еді. Ибрайымнан бурын Ханбийби елти, изин ала Мәден шықты.

— Бизиң тана қайда?

— Әлмурат айдап апармады ма?

— Мен малымды Әлмурат емес, Ибрайымға тапсырдым ғой.

— Қәйним, өйтип хаулыға берме, буйырған мал болса табылар.

— Усыннан, не, табылмаса «буйырмаған екен» деп қутыла-жақсыз ба?

Ешбайдың дауысы кем-кем қатты шықты. Бул мешит-кәуимнің аты «Анна ауылы» болған соң, адамлары да руұлас, бир-бири менен ағайин. Бирақ, усындайда көзіңе жоғалған малыңнан басқа хеш нәрсе көринбей кететуғын пайытлар болады. Ешбайдың бақырысынан: «ахун болсаң өзіңе, ағайин болсаң өзіңе, мениң малымды тауып бер», дегенди анлау қыйын емес еді. Бундай гәплерге шыдай алмайтуғын Мәден өжетке бул сапары қудайым инсап берди. Ол жағдайды байқаған соң, қорадан ешегин шығарды да: «Жүр, излеп қайтамыз Ешбай аға», деп жолға шықты.

Түннің иши, тоғайдың арасы қорқынышлы. Булар жолдан және еки адам алып, жайлауға қарай кетти. Қараңғы түскеннен кейин тоғайға кирмек түе, соқпақтан жүриу де қыйынласты. Буннан буюғына тоғайдан мал излеу ийне излегендей гәп еді. Мәден үйге куптанда қайтып келди. Жол бойынша Ешбайдың аузы тынбады. Мал гезекте баласы Әлмураттың да болғанын есапқа алмайды. «Ол қурттай бала ғой, оннан несин сораيمان» дейди де, түрли гүдик, түрли ғұманның басына барып, ауыр гәплерди айтып таслайды. Еле де танасы табылғай, болмаса бул адам қудайдан көрежақ емес, қун талап етеди.

Мәден ауыр жатарда қайтып келди. Танадан дәрек шықпады.

— Сен өзи паданың басында болдың ба?

— Бәримиз болдық, — деди Ибрайым, - сепсиген мал болмады.

— Сонда қайда кетеди.

Ибрайым да баяғыдан бери усы сорауға жууап излейди. Қайда кетиуи мүмкин? Батып қалатуғын батпақ жоқ, қасқыр келгенде маллар пысқырысып қашар еді.

— Сол тана баратырғанда жоқ болған шығар.

Ибрайымның бул сөзіне қулағы ербең еткен Мәден, оның қасына жетип келди.

— Бул не дегениң?

— Өзи бир урныкқыр мал, сыйырларды сүзип, кууып, отлатпай жүретуғын еди, күндиз хеш көзге түспеди.

Усындай болжаўлар менен таң атты. Мәден менен Ибрайым азанда паданы ийирип қоятуғын жерге ерте келди. Ешбай булардан да бурын келип, тум-тусқа алаңлап жүр екен. Бир гүманы «өрдеги аўыл». Солардың малларына ерип кеткен болса, келиўи керек. Пада толық жәмленип, гезекши шопан жайлаўға қарай айдай баслады. Бул жерден гүдерин үзген Ешбай менен Мәден кешегі жайлаўға қарай әллеқашан жүрип кеткен еди. Булар маллардың өткен күнги жүрген сүрдеўин бөлисип ара-лады. Көринер хеш нәрсе жоқ. Олар түске шекем көп жерди көрди. Елинде тоғайдың көплигин усындайда биледи екенсең. Тораңғыл менен жыңғыл хеш гәп, ең қыйыны шатлықтың арасы. Шеңгел менен жигилдиктиң ортасына түсип қалған адам түүе жыңғылдың соры қурысын, қысылғанынан зорыйып өсип кетеди. Төменинде қырғауыл соқпақтан басқа, оның ишине бетлегендей итималы жоқ. Елден ереклеў жалғыз үй болып отыратуғын Жайғалий шопан баяғы бир жыллары бүктин астында туўылған қойының қозысын аламан деп жүрип, доңыздың жалғызағына тап болған. Бүктен шыға шопанға топылғанда, қаймығып үлгерген. Соның өзінде шеп жамбасын азыўы менен как айырыпты. Доңызбысаң деген, алдынан шыққанды жарып өтип, артқа айланбайтуғын мақлук, егер соннан қайта топылғанда шопан сол жерде жан тапсырар еди. Жүрими бар екен, жарасы питип, хожалық жумысына араласып кетипти.

Сол күни кешке дейин изледи, дәрегі шықпады. Ертенине Мәден ешекли және жолға шықты. Ол әри-бери Ешбайды күтип еди, көринбеди. «өлимнен уят күшли» дегендей, Мәден бир өзи жүрип кетти. Жақын әтирапта мал батып өлгендей суўалма жоқ, Жармыш жапқа түсип кеткенде қалқып шығатуғын ўақты болды, биреў болмаса биреў көрер еди. Услайынша ой жуўыртып, қоңсы қырықлардың, оннан арман қанжығалы қыпшақлардың аўылынан айланды. Алдынан шыққан жолаўшы бар ма, атызда ислеп атырғанлар бар ма, сорап, аўыл арасына да кирди, көрдим-билдим адам жоқ. Харып-шаршап, геўгимдге айланып келди, буяқта да тым-тырыслық.

Үлкен әшир-нәшир азанда басланды. Кеше Мәден менен қосылып излеўге шықпаған Ешбай, тап үлкен топылысқа таярлық көрген бе, паданы айдап кетейин деп атырғанда, үйинен

әкелген жибін Ханбийби елтинің жалғыз сауын сыйырынын шақына илдирди де, үйіне қарай жетеклеп кетти. Бул хабар сол заматында ауылға тарқап, Юсуп ахунның үйіне де жетіп келди.

— Қызба балам, сабыр ет, сабыр ет, ой жууырттып көрейік.

Ханбийби елти Мәденнің қолынан ушлап ирикти. Ол, хабар жетиуден көйлегін ала сыртқа атлыққан еди.

— Үйіне апара сала сойып тасламас, ел менен ойласайық...

Усындайда аузының «шаққысы бар», ауылға сөзи дууалы Жақсым молла еди, ол да ахун ағасының изінен қамалып кетти. Ендиги қалып турғаны Елмурат молла менен Қурбанияз ийшан, елти сол екеуін шақырып келиуге Ибрайымды жумсады.

— Елмурат аға, Ешбайды бул жерге де шақырмайық, үйіне де бармайық.

— Хау бала, бизлерди сыйлап келмеспекен?

— Ол сениң менен мени тыңлап, қудайдан ийман тилейін деп жүрген адам емес, — деди Қурбанияз ийшан.

— Япырмай-ә, мен билмейди екенмен-ау, онда кәйтемиз?

— Оны Абылға айтып, колхоздың кеңсесіне шақыртайық.

— Хау, таксыр, оның абырайын жүдә көтерип жибердіңіз ғой?

— Билген соң айтып отырман Елмурат аға, оның балдызы Абылдың қолында есапшы болып ислеиди. Өзи лық-лыққа турмаса, хаялына таулатамыз, өзине салса мусылманшылық та, ағайын-тууған да керек емес, бир танаға бәрінди сатып жибереди.

— Мен де барайын, — деди Мәден исенимсізлеу нәзер менен.

— Барасаң, — деп ийшан сәл иркилип турды да, дауам етти, — барасаң, бизлерден рухсатсыз сөйлемейтуғын болсаң...

Ешбай, «ханнан хабарсыз» халласлауы менен түстің алдында, колхоздың бас есапшысы Абылдың ханасына кирип келди. Шақырылғандағы гәптің рәмәузин билгеннен кейін, Абылға қарап:

— Мен бир, мийнет күниме бир батпан бийдайға қағаз жазып беретугын шығар, деп келсем, сен де ағайыншилигине тартып шақырған екенсең ғой, — деди.

— Сен ағайын емессең бе?

— Ағайынмен, ағайын болғанда қандай, бирақ мениң басыма усындай күн тууғанда, маған неге жаныңыз ашымайды?

Абыл қолындағы қәлемін столға урып, орнынан турып кетти.

— Жанымыз ашымай сени неден кем еттiк? Мына балдызың маған бирін айтып, бирін айтпай мийнет күніне дән десен

дән, май десең май, кийим-кеншекти хәммеден бурын береди. Усти-басыңа карайсаң ба, өзи? Мени билмейди дейсең бе?

Сөзге Елмурат араласты.

— Якшы, болған исти кудадан көрмейди екенсең, жойтылганына еле анык үш күн болған жоқ, үмитинди үзбей сабыр етсең, хеш болмағанда елтиниң алдынан өтсең болмас па еди, сен сыйырды пададан туўры алып кетипсен.

— Ийман, инсап деген нәрселер бар, Ешбай,— деди Қурбанияз ийшан.

Тап соның сөйлеўин күтип турғандай, ол бирден пәтленип кетти.

— Бирин ахун, бирин ийшан, бирин молла, кешеге дейин пукара халықты сорып, бергенге қанаат етпей, бермегеннен тартып алып келдиңиз, енди сизлердин дәўраныңыз тарқаған жоқ па еди? Хүкиметтин гәпи сизлерге тәсир етпей ме, сирә?

Буны еситкен Елмурат молла гүбирленип ишинен бир нәрселерди оқыды да, еки алақаны менен бетин сыйпады. Жағасын услап, тәўбе етти, басын шайқап, нәзерин төмен алып:

— Олай деме, Ешбай иним, ийшан инимиздин зейнине тийме, булар қалый адам емес, қуданың бирлигине тур,— деп үмитли нәзер таслады.

— Жаманлығында ғарғыстан қыршын кетермен дә.

— Олай деме иним, Яратқанға шек келтирме. Елдин бирлигине тур. Биз еле, жоғыңның орнын қалай қаплаймыз, дегенге де келген жоқпыз, ғой.

— Қалай қаплайды, бир қыздың қалың малына жарап турған тананын орнына ешегин алмайман ғой.

Елмурат ғырра бойын тиклеп отырды. «Берекет табың, сиз сөйлемен тақсыр, буннан жақсылық күтиўге болмайды екен», дегендей ийшанға ишара етти. «Сен де сөз қоспа» дегендей, Мәденге де қарап қойды.

— Ешбай, елтиниң маңнайындағы жалғыз сыйырын қайтарып бер, иншиалла танаң табылар, табылмаған тәғдирде, мен өлгенде асабатыма бир тана деп жаздыра ғой, шырағым.

Бул сөзге Ешбай биротала түтеп кетти.

— Сениң жаназаңа тана апарғандай хеш рети жоқ ғой, аға. Ертең оны қайтарғандай изинде жөнли балаң бар ма?

Әне, усы жерге келгенде Мәден орнынан ушып турып еди, бағанадан бери арман-берман гезип жүрген Абыл бирден тоқтады

да, Мәденнің ийнинен басып отырғызды. Күни мененгі сөзлерди еситип, бир шешимге келип турған екен.

— Ийшан аға, — деди ол Курбаниязға қарап, — мына адам, арғы атасынан баслап санағанда, маған сизлерден гөре жақынлау. Сол ушын буның атынан да, өзимнің атымнан да кеширим сораيمان. Ағайиннің кеўлине келсе де айтайын, ол үйдин адамы Орынбийке жеңгей, мениң ойлауымша, ол хаял елти кишемнің сыйырын сауып ишпейди. Еле көрерсиз, ол диянатлы хаял, Ешбайды ақылландырады. Сизлер хәлек болмаң, өзим сөйлесип кайтаман, — деди де қағазларын жыйнастыра баслады.

— Абылжан, қолынды пәтияға аш, — деди ийшан, — Ешбай, «алтын алма-дуға ал, дуға-алтын емеспе» деген, сен де қолынды көтер! Иләә әүмийин, Аллатаалам хәммемизге инсап, сабыр-тақат, тойымлық берсин, Абылжан, хызметлериңнен бахту-саадат, мәртебеге ерисе бергейсең, аллаху әкбар!..

Қатықтай уйып отырған бир ауылдың ақсақаллы мойсап-лери менен қырмасақал инилери өз-ара келисе алмай, қапырық кеңсениң ишинде желпинип отырғанда, олардың пушты-кәмарынан өрбиген балалары жәмлесип, паданың изинен кеткен еди. Ешбайдың баласы Әлмурат Лепесбай менен Иймамаддинди ертип Ибрайымға келди. Тана жойтылатуғын күни бәри бирге еди. Ибрайымның қысыныспасына өзлерин шерик билип, күндеги ойын-зауықтан айрылған. Олар, әллен уақта паданың жайлауына жетип келди. Сол уақытта, шығыс беттен өкирген адамға усатып мәңиреген тананың дауысы шықты. Төртеуи де солай қарай шаққан жүрип кетти. Қараүйлердей болып үйилип турған бүршикли ерманы жыңғыллардың арасынан шыға бергенде, бир тана менен қашарды айдап киятырған ғарры көринди. Тана Ешбайдики.

Сорастырып қараса, қонсы «қырықлардың ауылының» арғы шетиндеги бир үйдин қашары пошалап, үйир излеп шыққан екен. Узақтан оның ийсин алған тана ерип кетип қалған. Хешким көрмеген. Ғарры азанда тананың бир өзін айдаса, қашарды еки күнге дейин айланшықлап шықпаған соң, бир мусырман малын излеп зер-зебил болып жүрген шығар деп, алып киятырғаны екен...

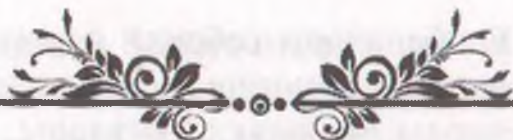
Мәден, усындай жипә-жиксиз жәбир көрип қалатуғын уақыялар жүз берген сайын анасының минезине хайран қалатуғын еди. Қандай жағдайда да хаулықпай, сабыр-тақат пенен еситип, өлшестирип көрип, ең баслысы, беглигин бузбай

сөйлейтуғын еди. Ол балалары себепли дурыс яки жала гәплерди еситкенде де адамлардың көзинше буларға аларып қарамас. Өзин тутыулары менен қарсы дәдимал айтыулары, еки баланы асырау ушын талап ислеп, ретинде күнликшилик пенен нан тауып жүрген хаялға ҳеш те уқсамас еди. Билген адамға, сыртына гөне-көпси оралған зердей жылтырар, ҳасыл екени, уллы адамларды, уллылықты көргенлиги сезилип турар, сол арқалы көп адамлардың зәхәрин қайтарып, жууасытып қояр еди. Мениң өр көкиреклигим, қайтпас қаралығым анамнан өткен шығар, деп ойлайтуғын еди Мәден.

Ханбийби елти Ешбайдың танасы табылған күни кешки аўқат үстинде балаларының қайтып қалған көкирегин көтерип, бойларын тик услап жүриулері ушын тымсаллап та, туурылап та бираз гәп айтты. Солардың ишинде Ибрайымның мийине қатып қалғаны, анасы айтқан:

«Кемеші хан болды, биз нөкер болдық,

Тәғдир солай болды, суу төкер болдық», — деген накыл еди. Оннан кейин де усы накылды талай еслеп, мағызын шақпағанша қоймады. Бул тымсаллы гәп шүкираналыққа, сабыр-такатқа жетелегендей еди...

3. ШЫМБАЙ — ШАЙЫРЛЫҚ МЕКТЕБИ

*Билим қуып мен қалаға сапар шеккенде,
Хақ жол тилеп, анам менен узаттың сен де.
Қулағымнан кетпес еле, тууысқан талым,
«Шайыр бол» деп маған талай сыбырлағаның.*

И. ЮСУПОВ.
«Қаратал».

— Ибрайым! Ибра-йы-м, сыртқа шық! Көк ешекке мингескен еки бала гезекпе-гезек бақырып тур.

— Хә, балаларым, аманлық па? Бери жақынлаң.

— Сәлем бердик, елти шеше.

Екеуінің дауысы қосылып шықты.

— Көп жасаң, үлкен жигит болғайсыз.

— Әумийин шеше, Ибрайым үйде ме?

— Хәй, сен өзиміздің Лепесписең?

— Аұа шеше, мынау Узақ ғой, Генже апаның баласы.

— Хәй, Лепесбай, жасы үлкен менен ешектен түсіп сөйлесіу керек, балам. Келип менің қолымнан алмайсыз ба? Неге сонша жерден бақырысып турмыз?

Балалар, қосыла секиріп түсти де, ушып келип сәлемлести.

— Хәй, бәрәкәллә, әне енди жаңа дурыс болды.

Балалар қысынғанынан басларын сыйпап, бир қырынына таұланып турды.

— Лепес балам, Узақты кимнің баласы дедін?

— Генже қатынның, а-а-а, Генже апаның.

Ол енди бетер қысынып қалды. Себеби, аұылда хәмме оны «Генже қатын» дейтуғын еди. Той-лазымның хабарына да «Генже қатынның үйи» деп айттырады, күйеуінің атын емес. Узақтың қулағы үйренип қалған, таңланбай тура берди.

— Узақтың әкесинің атын билмейсең бе?

— Билемен, Исмайыл ағам.

— Әне балам, «кимнің баласысан, ямаса ол кимнің баласы?» дегенде, әкесинің атын айтыу керек. Хәммемиз биринши орында әкемиздің баласымыз.

Балалар төмен қарап қалды. Елти сөзин дауам етти:

— Келиң, мына жерде отырың. Хәзир бир тәрнек беремен, соны жеп алың. Ибрайым, әжағасы менен боз бетке отынға кетти.

— Бизлерди Төлеген муғаллим жиберди, — деди күни менен дым үндемей турған Узақ, - ертең сәскеде мектепке келсин деп атыр. Төртинши классты питкергенлерге қаладағы мектепти көрсетип қайтады екен.

— Сизлер муғаллимге айтың, — деди елти, — Ибрайым мектепке бараман дегенше, туұрылап кетсе Шымбайға жетеди. Айланып жүргенше, Жармыш жаптың «Орыс жол»дағы көпиринде күтип турады.

Тәрнекти кемирип жеп алған балалар, болады шеше, айтамыз деди де, басқа үйлерге қарап кетти.

— Лепес, — деди олардың изинен, — елти шешем, кимнің баласысан деп сорағанға алды менен әкеңиздің атын айтың деп жиберди, ден әке-шешенізге.

— Болады елти шеше, болады...

Ханбийби, күни менен үлкен қара қазанның астына өзи от жағып, үлкен ағаш қалақ пенен тары қуұырды. Мәден азанда ерте туып ярым батпаннан көбирек тарыны қазан толы суұға атландырып жиберип еди. Ибрайымды оятып, азғана жүрек жалғады да, екеулеп от жағып, қазанды қайнатты.

— Апа, қалған отынды майдалап кеттик. Тары қуұырыуға жетеди, бизлер кете беремиз.

Балалар үйден дизилисип шығып, ешекке мингести. Ибрайым артта отырса да собырайып, ийеги Мәденнің төбесине тийип тур. Усылайынша үйден бирге шығып кеткен хәр сапары Ханбийби олардың излерин атанақ етип кесип, ошаққа дуз таслайды. Откен жылғы орақта дайысының ауылына талап ислеп кеткен Мәден, қол хақысына бир серке жетеклеп келгенде, мойнақлылардан көргенин ислеген еди. Теңиз бойындағы қарақалпақлар ұсындай қуұанышлы, көз тийгендей уақыя болса, қозға үлкен балықтың қырғышын таслайды екен.

— Адамлар үйиңнен еки бала шығып турғанын да көре алмайды. Мың қәтле шүкир, Аллаһ! Күш-қуұатынды аямасаң, талап ислеуға арсынбайман. Жеткергениңе шүкир, Мәденжаным

қолыма илинип қалды. Жасын азғана асырып, келин түсіріп жиберсем де болады.

Ол гүбірленип, тап биреуге айтып беріп атырғандай, нақма-нақ сөйленип атырғанын сезіп, дөгерегине қарады. Хешким жоқ еді, және дауам етті: — Сөзинди өлшеп, атқан адымынды сыртыңнан санап туратуғын заманға тап болдық. Бурынлары ул бала он екисінде, қыз бала тоғыз жасында бөлағатқа жетеди дейтуғын еді. Бизің Мәденнің жасында бир-еки балалы да болды. Хәзир он сегізге толмаса, айыплы ететуғын қусайды. Кудайға шүкир, еле келинге қарап турған күним жоқ, балам да бойын жазып жүриңкиресин...

Ол шийдекти жайып жиберіп, қазанда қайнап турған тарыны соған төге баслады. Демде сууы сорығады. Енди қазанды кептиріп, тарыны қууырыуға таярлайды. Ғыжлап турған томардың үстине жалпылдақ отынды жағып, демде қууырып алады. Оннан кейін кели түйисиуға Сәтулланың қызын шақырады. Кәрийма тири болғанда, хешкимнің кереги де жоқ еді. Анасы Бийбиажар өлгенли кеселге шатылған қыз узақ аұырды, сонша күтімге тәуір болмады. Тәуиплердің айтыуына қарағанда «жиңишке» деген аұырыу екен. Шымбайға апарып, орыс дуктырларға да көрсетти. Олар да туберкулез деген кесел деди. Қарақалпақшасы жаңағы тәуиплердің айтқаны екен. Бул кесел күннен-күнге азып, жиңишкеріп бара береді екен. Ата-баба «хутта жут» дейді ғой. Қысқы азық таұсылып, бәхәрги көкке жете алмай, хут, яғный февраль айларына келгенде «жууан жинишкеріп, жиңишке үзиледи» екен-дә, нағыз жут болады екен. Әкесинің жылынан көп өтпей, он гүлинен бир гүли ашылмаған жас қыз, қыршын кетти. «Ұәй, жарықлығым-ай, бойын бир жазып, жигит-желең менен бир сөйлесіп, хайитта бойын көтеріп бир шықпай-ақ әрманлы кеттиң-ау. Анаң: — Сен мениң қызымды саклай алмадың ғой, деп гинә тақпасын. Бир адам наұқасты қаратса қараттым, күтсе күттим. Меннен ырза болағөриң, қәдирданларым. Қәнекей, усы ўақытта қасымда болғанында, ақ жууып, ақ тарап узатқан болар едим. Сен де Әзиймаға усап, балаларынды жетеклеп келип турғанында көплик етермеди».

Ханбийби тарыны қууырып, бойраның үстине төселген шалшаға жая баслады. Тандыр ошақтағы жалпылдақ отын бирден лаұлап, бетин шырпыйын деп қалады. Қалың шашының арасынан жумалаған тер көзине қуйылады. Басындағы бир тартымның ушы менен сыпырыудан қолы босамайды. Еле де

шүкир, карап турған адам жоқ. Тәжибай баққалдың хаялы буның елтилигине, динине бериклиги хәм тегинликте сөйлей бермей-туғынына исенди ме, тарысын үйине берип жиберипти. Бундайда адам жаллайтуғынлар өзиниң үйинде ислетип, урлап қоймасын деп тез-тез шығып карап турады. Қайтарда қалтасын тексерип жиберетуғынлар да бар. Бир сапары, Үбби сумның үйине барып, тары қайнатты. Кемпири сүмендеп келип, тиси жоқ қызыл ийек аўзына бир атым насыбай қурлым тары салып жиберип, «шийки бопты» деп назырқанғаны жүдә батып, енди қайтып сөк салыўға бармаспан деп ант еткен еди. Тап соны еситкендей, баққалдың хаялы тарысын буның үйине әкеп таслаған соң, наилаж алып қалды.

Кели-келсапты әкелип, синдисин жәрдемге шақырып, сөк езилмеў ушын келиниң түбине тақия салып, куўырылған тарыны түйиўге енди кирискен ўақта, балалардың изине ерип кеткен ақ күшик тилин салақлатып пайда болды. Соның арасында, ешекке отынды бастырып артқан балалары да көринди.

— Апа, отының тары куўырыўға жетти ме? — деди Ибрайым.

— Аман келдиниз бе, шырағым? Отын жетти ғой, жетпеген жерине қораның басындағы бояннан бир-еки баў қостым. Отынды түсириң де келиң, қуман пақырлап қайнап тур, шай ишип болып жыйнап тасларсыз.

Бала, бала деп ет-баўырын үзип жүрген ана дәслепки түйилген тарының қаўығын кепшик пенен суўырып, енди ақлап түйиўге киристи. Еси-дәрти, маңлай тери менен алатуғын қол хәкы есабынан бир кеса сөкти шаршап келген балаларына жегизиў еди...

Ол, сәскеде жолға шықты. Лардың бойынан, Лар деймиз-аў, бул аўыл кашшан-ақ Ларабат болып толысып кеткен, Шымбайдың қаласына шығатуғын үлкен арба жол бар. Бирақ, оннан пияда жүриў қыйын. Арба излериниң қазғанақларына май топырақ толып турады. Ешекдилер менен пиядалар Жармыш жаптың бойындағы соқпаққа түсип, туўрылап кетеди.

Күн еле қыза қойған жоқ. Соқпақтың еки бойындағы жантақлар адамның бел буўарынан келеди. Шаңқай түстиң мыс қайнаған ыссысында кесирткелер, жиңишке жыланлар жантақтың басына шығып турады. Жақынлаған ўақтында жерге түсип, тым-ғайып болады. Мәден үйретип қойыпты, түсте жүрсең, қолыңа қызыл жыңғылдың узын солқылдақ шыбығын ал. Жантақ басында жылан көрсең шыбық пенен шөплерди сабалап, яки

жерге бир-еки урып жиберейің керек. Сонда жылан үркеди. Соқпақтың орпаң топырақлы жерлерінен азан менен кесіп өткен ізлери жатыр, олардың жууан-жиңишкелигине қарап, қандай жылан екенін шамалайсаң.

Ибрайым, Жармыш жаптың жағасына көтерілген уақта изінен ешекпін киятырған адам жетті. Бул, қоңсы ауылдағы Әлімбай тоңмойын деген кісі еді. Қалаға қатнап істейді. Жұмысы адамлардан пұл жыйнауға ұсаған ба, әйтеуір, үйлерге келіп, қораларды тексеріп жүреді.

— Сеннен бұрынғылар атлы жүретуғын еді, ешек мініп мына жұмыстың абырайын төктің ғой, — деп хәзіллескен екен Үсен паңқылдақ, — ямаса олардан кішілеуімісін?

— Асықпа, еле саған кішкентіні көрсетемен, — депті ашыуланып.

Ибрайым, соқпақтың шетіне шығып сөлемлесті. Жүзі сур адам шығар деп ойлайтуғын еді. Олай емес, әп-әнедей, жаймашууақ сарасып атыр.

— Қалаға баратырсаң ба?

— Ауа, мұғаллим қалаға барып оқытуғын мектебімізді көрсетіп қайтажақ.

— Хау, сен еле төртіншіні питірдің бе? Болады, болады, оқыуынды дауам ет. Мәдендей болып қалып қойма.

Әжағасының атын айтқанда бір түрлі болып кетті. «Бұлар бәрін билип жүреді екен-ау» деп ойлады.

— Мәден бул күнде не істеп атыр?

— Аتكөнек болып, пұрғын арба айдайжақ.

«Балалы үйдің ұрлығы жатпайды» деген, бул гәпті Мәден Ибрайымнан басқа хешкімге айтқан жоқ еді. Хүкімет, жұмыс істемегенлерді «жатып ішер, харам тамақ» деп жер аударып атыр. Ағасына зыяны тийіп жүре ме деп, қорыққанынан айтып жиберді.

— Төрткүлге, тракторшылықтың оқыуына кетпеді ме?

«Бұны да биледи екен-ау», деп Ибрайымның қорқынышы және күшейді. Мәден: «ауылдан шығып кетсем болар, Төрткүлге, оннан жоқарыға болса да барып оқып қайтайын», деген екен. Колхоз баслығы Қаллибек ағасы:

— Саған болмайды, — депті, — оның оқыуын питкерген адам тракторға биротала үйленеді. Күні-түні қасынан бір адым кетпейсін. Ауылма-ауыл, керек болса, қоңсы колхозларда жүріп жер сүресін. Тракторды бір заман тоқтатып тұруға болмайды,

былай-былай жибермейди. Трактор тозғанша мойнында болады. Сениң оған төзимің жетпейди, — деген кусайды.

— Тракторшылыққа алмапты, бармайтуғын болды, — деп дауыслады.

— Айт, қарап жүрмесін, анаңызға жәрдемлесің. Бийпайда болмаң, — деди де, пәтлирек жүріп кетти.

Артта қалып жүрисін сәл пәсейткен Ибрайым өзінше хайран болды. Жаман деген адамың усындай болып әп-әнедей сөйлеседи, ал ағайин деп жүргенлеріңнен гейде ақырет еситесең. Ол кешеден бери Ешбай ағасынан еситкенлери менен мына кисинің сөйлескенлерин салыстырды. «Адамның сыртынан тон пишпең» деп Төлеген муғаллимнің айтқаны рас екен-ау. Ол Жармыштың көпирине келип, «Орыс жол»дан артқа қарады. Узақтан топарласып киятырған жоралары көринди.

* * *

Шымбайда оқытуғын мектебинің аты Киров екен. Үлкен ақ жай. Кегейли каналының бәлент паяпылынан өтип келеди екенсең. Алдында турсаң, кеселеп узынына салынған, ортадағы есиктің еки қапталы қатара терезелер. Балалардың аузылары аңқайып қарап тур.

Оларды сыртта қалдырып, муғаллим кирип кетти. Көп өтпей, бир жигит буларды ишке баслап барды. Дәлизи дым узын екен, еки тәрәпке созылып кеткен. Балаларды киргизген өжиреде еки-үш адам отыр. Булар сәлем берип, ғаз-қатар турды. Ортада отырған үлкен киси оларға бирим-бирим қарап шықты. Балалар жапаңаяқларынан уялдыма, бир аяғының үстин екиншиси менен жасырғандай болады.

Хәммесинен бойшаң хәм ересеклеу болған соң, биринши болып Нуратдинди сауалға тутты.

— Оқыуға қалмай қатнайсаң ба?

Үлкен киси оның бастан аяғына және қарап қойды.

— Қатнайман.

— Жатып оқыйсаң ба, я қатнап па?

Ол не дерин билмей қалды. Соң Төлеген муғаллимге қарады.

— Ата-анасы менен ойласып көремен, — деди муғаллим.

— Үлкейгенде ким боласаң?

— Муғаллим боламан, — деп бирден жууап қайтарды.

Усылайынша бир шеттен сорау басланды. Балалар бундайға таяр емес еди. Нуратдинге уқсатып жууап берип киятыр. «Пақыр-

бай ағадай батрачком боламан десем бе екен? — деп ойлады Ибрайым, - оннан колхоз баслық болған жақсы емес пе? Қой, өйдесем үстимнен күлип жүрер, тағы». Оның еси-дәрті шайыр болыу еди. Бірақ, шайырлықтың оқыуы қай жерде, не деп аталады, анық билмейтуғын болған соң, қалай айтады? Усындай ойлар менен ғарқ болып тұрғанда, бұған да нәубет келип қалған екен.

— Балам әкеңнің аты ким? — деген сорауға «селк» етип, өзине келди.

— Юсупов Ибрайым.

— Жасың нешеде?

— Билмеймен, ағам мени «барыс» жылы тууылды, деп айтып кеткен.

Ол киcи «барыс, барыс» деп гүбирленип, есаплап атыр еди, Төлеген муғаллим өзи жууап берип:

— 1926-жылы тууылған болады. Мектепке сегиз жасында келип еди, хәзир он үшке қарап кетти, — деди.

— Қәне айт, сен не қыласаң? Жатақханада жатып оқыйсаң ба, катнайсаң ба? Үлкейгенде ким болмақшысаң, бир шетинен айта бер, балам.

Ибрайым хә дегенде сөйлей қоймады. Орнына және муғаллими жууап берди:

— Мениң бул балам үлкейгенде шайыр болады. Төлеген муғаллим бул гәплерди исенимли айтып, төрдеги кисиге карады.- Дийуалы газийттиң редакторы, жақсылап сүүрет салады. Мына жоралары буның жазған қосықларын ядлап жүреді.

— Оқыуы қалай?

— Жақсы оқыйды. Мектептеги, мениң үйимдеги бирқатар китапларды оқып тауысты. Хәзир усы жерден шыққаннан кейин районлық китапханаға апараман.

— Болады балам, бесинши классқа келген күниңнен баслап дийуалы газийттиң редакторы боласаң.

Ибрайым қызарып, төменге карады. Оның қыялы тағы узақларға шауып кетти. «Танымайтуғын жерде қалай газийт шығараман. Қасыма Розым менен Қабылды аламан. Газийтке неге мени жаманлайсаң деп урыспақшы болғанларға Нуратдин менен Омар бар». Қыялында қашшан-ақ оқыуды баслап, газийт шығаруға кирисип кетти...

Булардың класынан Шымбайға сегизи келип оқыйтуғын болды. Алтауы усы жерде, «Өрдеги ауыл»дан еки қыз бар. Ауыл-

дағы мектепке Қурбанияз ийшанның Базаргүл деген қызы муғаллим болып келип еди. Екеуін сол арқалы алдырып, әкелип кететуғын болды.

Төлеген муғаллим буларды ертип сыртқа шықты да, күнге карады. Еле түс бола қойған жоқ еди. Балалар оның изине ерип, тез-тез Кегейли каналына қарай жүріп кетти. Аяқ көпирден өтип, бир жайға келди. Оның алдына қағып қойған тахтайдағы «Крупская атындағы районлық кітапхана» деген жазыуды бәри жабырласып оқыды. Иши кең өжире. Еки қапталында текшеленген көп кітаптар тур. Муғаллим кітапханашы татар хаял менен таныс екен, сәлемлесип, сорасып атыр.

— Балалар, кітапхана деген усы. Танзила апаңыз сизлердин ата-жөниңизди жазып қояды. Келип кітап алып турасыз, оқып, таза ушлап, үкелериңизге жырттырмай, айтқан уақтында әкелип тапсырасыз.

Балалар «тапсырасыз» дегенге хайран болды. Олар биротала берип жибереди, деп ойлаған еди. Муғаллим хәммесин баслап, кітап турған жерге қарай алып кирди. Дәслебинде өзи хәр кітапты бир ушлап, атларын оқып орнына қойды, тағы басқасын көрди. Балалар да көргенин иследи. өзлери оқый алатуғын кітапты таңлап алыу керек екенін түсинди. Кітаптар онша көп емес еди. Араб әлипбесинде жазылған кітаптардың бәрін өртеп, қарақалпақ тилинде латынша жазылған кітаптар жаңа шығып атырған уақыт. Орысша, татарша, өзбекше хәм қазақша кітаптар бар екен. Ибрайым қарақалпақша кітаптардан еки-үшеуін таңлап кітапханашыға келип еди, хәр балаға еки кітаптан артық бермейди екен. Төлеген муғаллим оның қолындағы ертеп, қосық кітапшаларға сол уақытта ен жайып атырған «Дийқан жаслар мектеплери» ушын шығарылған оқыу кітабын қосты. Оның ишинде фольклор, дәстанлар хәм әдебий шығармалардан үзиндилер бар еди. Жоралары өзлерине кітап таңлаған жоқ. Соны корип турған муғаллим Ибрайымның қолындағы кітаптарды солардың атына бөлип жазып, қайтарып өзине ушлапты. Балалардың бундай көп кітапты биринши көриулері еди. Гүзде оқыуға келгенде кітап алып оқыймыз, десип шықты. Ал, Ибрайым алған төрт кітабын тез оқып болып, әкелип тапсырыуы керек еди. Қалған кітаптарды сонда алып кетемен, деп ойлап қойды.

Муғаллим буларды базар жайдың қапталындағы ешек шарбаққа әкелди. Шайханасы бар екен. Сыпаға шығып отырды.

Алдыларына адамға бир кеспеден куўырылған балык, үш шөрек, үлкен қара қазанда бир шети бүлкілдеп қайнап турған суудан еки шайнек шай демлеп әкелди.

— Отта қайнап турған куманнан демлемеди-ғо, — деди Розымбай.

— Куманда қайнап турғаны қымбат, — деди Төлеген муғаллим. — Хәзир оның ийелери келеди. Шайды усы жерге келип ишетуғын нәшебентлери бар. Бизлер жалаңаяк жүрген соң, усыған пуллары жетсе де болар, деп берип атыр, - деп олардың аяқларына қарады.

Балалар буған исенди дә, бирақ күлерин де, күлмесин де билмеди.

— Муғаллим, жалаңаяк бизлер ғой, — деди Ибрайым, сизге қайтадан демлетейик. — Оның сөзин туўры түсинип, Нуратдин турмақшы болып еди, «қой, керек емес» деген ишара менен тоқтатты.

Шайханадан турып баратырып, ишкен-жегенлери ушын муғаллим тийин-тебенин төлеп кетти. Оған оқыўшылары қысынған да, оны ойлаған да жоқ. Өзи солай болатуғын шығар дегендей, күлип-ойнап жолға шықты. Енди, мына шыжғырған ыссыда бир сааттай жол жүриўлери керек. Ол, балалардың ядына кирип-шығып атырған жоқ. Шаңқай түсте жүрип, писип қалған. Муғаллим не қылар екен? Балалардың өзлерин жиберип, қалада саялап қалама? Қалмайды. Ол бағана районлық билимлендириў бөлиmine кирип шықты. Қолтығында бир буўат газийт. Мектепке тийисли болыўы керек, бәрин жыйнап қойған. Арасында «Мийнет әдебияты» деген журнал да бар. Ибрайым бул журналды муғаллимнің қолында бурында да көрип еди. Мынаў тазадан шыққаны қусайды. «Мийнеткеш қарақалпак» деген газийтти бир-еки мәртебе сорап алып оқыды. Мыналарды да сорап алып оқыйман, деп ойлап қойды.

Қаладан шығып болғаннан кейин Төлеген муғаллим узак гүрриң баслады. Балалар өз-ара сыбырласып, шыйкылдап күлискенлерин қойып, оның әтирапына топлана баслады.

— Мынаў, үлкен гүзар жол, — деп баслады өз сөзин, арқаға қарай кетсең Тахтакөпир, арғы жағы Қызыл Орда. Батысқа кетсең Арал теңизи, оның арғы жағы Орысият, кублаға қарай кетсең Хийўа, Ташкент, Мары, Иран — дүньяның қәлеген тәрепине жол бар. Хәзир бул жоллар әдеўир тынышланып, жол жүриў

арқайынласты. Мениң биринши муғаллимим буннан он жыллар бурын бизиң аўылға жетемен дегенше, усы жолда, басының үстінде әжел айбалтасы талай ойнап, «Таза күш» аўылындағы мектепке, таза оқыўға қарсы адамлар өзлериниң жаман нийетин иске асырмақшы болған...

Ол, басындағы шапкасын қолына алды, маңлай терин сыпырып, шеп қолтығындағы газийтлерди оң жағына алмастырмақшы болды. Ибрайым өзиниң китапларына қосып алыў ушын қолын созып еди, Нуратдин оннан бурын қақшып алды. Муғаллим енди сыбай-салтаң болып, еки қолын сермеп жүре баслады. «Орыс жол»дың оң жағына кесип өтип, Жармыш жаптың көпирине қарай туўрылады.

— Хәзир, мен көпирдиң астында саялап отыраман, сизлер шомылып аласыз. Гүрринди оннан кейин даўам етемиз.

Балалар куўанысып қоя берди. Хәммеси көпирдиң ығына өтти. Аўылда, аўлаққа шығып шомылғанда, мал гезекте жүргенде кеше ғана диз кийимсиз-ақ шомылып жүрген баллар, хәзир бир-бирине қарасты. Қудайым жарылқап, бәриниң ишки, келте ыштаны бар екен, изли-изинен шешине баслады. Елде, аўыздан-аўызға өтип жүрген, әпсанаўий бир ғәп бар еди. Өткен жыллардың биринде районнан келген ўәкил, аўыл кеңестиң ақсақалы Балтанияз деген киси менен егисликти көрип жүрип, Қаракөлге барыпты.

— Қәне, ақсақал, суўға түсип салқынлап алайық.

— Макул иним, макул, — депти Балтанияз.

Ўәкил шешинипти де, суўға түсип, шомыла баслапты. Қараса, аўыл кеңес баслығы зиңирейип еле жағада турыпты.

— Хаў ақсақал, ўәде қайда, түспейсиз бе?

— Иним, мен түспей-ақ қояйын.

— Сонда не, ўәкилдиң бир өзін шомылдырып, қызығына қарайжақсаң ба?

— Яғ-аў иним, кемпирим курғыр, азанда «пионер ыштанымды» кийғизбей жиберген екен, — депти.

Ол жыллары дизеге жетпейтуғын келте дизкийимди «пионер ыштан» деп атай баслаған екен. Әне, усы гәп аўылдан-аўылға, оннан районға тарқап кеткен. Ересек адамлар да бир-бирине «пионер ыштаның бар ма, шомылып алайық» дейтуғын болған.

Көпирдиң ығында ағыс пәтли еди. Басқалар түсип бола берсин, деп ойлады Ибрайым. Баяғыда, биринши классқа барған күни, Розымбай Нуратдинди таныстырып атырып: «Бесжаптың

ең терең жерине де шомыла алады», дегени ядына түсти. Соларды еслеп үлгермей-ақ, Нуратдин биринши түсип, суудың тереңлигин бойлап жүр. Изин ала хәммеси үйректей сүнгип кетти.

Төлеген Төремуратов сол дәуирдің пидайы муғаллимлеринен еди. «Билмейтуғын нәрсеси жоқ, деп ойлайтуғын еди Ибрайым, усы адамдай болыу ушын қайсы оқыуды питкеріу керек екен? Тыным таппайды, шаршауды билмес, айтқанын еки етпейди, Бундай басқа адам жоқ шығар». Сол күни балалардың бәрін мектепке баслап кетти, Ибрайым Ларға қарап төтелемей, қосылып келе берди.

— Бағанағы гүрринди дауам етейик, — деди ол, шомылыу питип, жолға түскеннен кейин. - Устазымның аты Ораз, Назарханның жигити екен. Төрткүлде муғаллимлер таярлайтуғын бир жыллық арнаулы курсты питкергеннен кейин Шымбайға жумысқа жиберген, 1925-жылдың декабрь айының ақырлары, күн боран, үргинли қар екен, түп дегенде түпиригин жерге түспейди. Партияның қатаң тапсырмасы, қалай болмасын Шымбай қаласына жетип, январьдан баслап жаңаша оқыуды баслауы керек. Төрткүлден Нөкис қорғанына дейин еки ат қосқан арбаға мингизип жиберген. Сол жылы Ташкент қаласында, араб әлипбесинде, қарақалпақ тилинде биринши рет «Егеделер сауаты», «Әлипбе», «Оқыу китабы» басылып шыққан. Соннан Шымбайға тийислисін қапқа салып арқалап қайтқан. Жүги жүдә ауыр болған соң, Нөкис қорғанындағы әскерий бөлимнің баслығына хат берген. Хатта, Шымбайдан көлик шақырып, муғаллимди баратуғын жерине жеткеріу керек деген партиялық ұазыйпа жүкленген екен. Муғаллимди алып қайтатуғын ат арбаны жиберіу - «Таза күш» жәбдиллескен артелине жасырын кирип алған Әмет байға тапсырылады. Ол, ауылдағы палуан жигит Қурбан қассапқа: — Кәпир муғаллим келсе хәммемизди хатлайды, қызларымызды бузады, қатынларымызды жолдан азғырып, бизлерге қарсы қояды. Мынау саған полат қанжар. Жолда киятырып муғаллимди өлтиресең. Ислеген хызметіңе еки сыйыр, бир ғунан аласаң. Бизлер оны сууға кетип өлдиге шығарамыз. Сени аман сақтап қаламыз, — деп үгитлейди. Ақкөңил Қурбан келисим берип, уәдеге шаппат урады...

Муғаллим, булардың бәрін жүдә анықтап, оқыушыларға түсиникли етип, уақыяларды керек жерінде тәсиршен мысаллар менен айтып берди. Балалар күннің ыссысын да, жолда жүрип киятырғанын да, әтирапта қалып баратырған нәрселерди де байқамай, берилип тыңлады.

...Жолда, гөне тамның ығында азғана ысынып алыу ушын тоқтап, екеуі шөпшек тергени, сонда Курбан қассап оны пышақлап өлтирмекши болғаны, отқа ысынып отырып сөйлескенлери, муғаллимнің Курбанға жаңа заман хаққында берген түсиниклери, жарлы-жақыбайларға көрсетилетуғын ғамхорлықтар, теңлик заман басланғаны хаққында, енди оқып билим алыу, әсиресе, Курбандай палуан, ақкөкирек, хадал жигитлер сауатын ашып, ел басқаруы керек екенлиги хаққында айтқанлары қассапты пикиринен қайтарып, бул муғаллим Әмет бай айтқандай емес, жақсы адам екенине, елди тап усындай азаматлар рауж таптыратуғынына көзи жетеди. Курбан жаман пикиринен қайтып, ауылға келген соң, Әмет байдың харам нийетлерин әшқара етеди. Буннан қорыққан бай, бир түнде елден шығып, қашып кеткени, оннан кейин де жасырынып жүрип, бузық нийетлерин иске асырғанлары, бурыннан табақласлары болған Қәлим пушық, Дәумурат бай, Есет гүрре, Қәлек мақсымлар менен жасырын тил бириктирип, складқа от берип, дән, мал урлау менен шуғылланғанлары, ең соңында Ораз муғаллимнің сүйген қызы Гүлжанды урлап кеткени, баяғы Курбан палуанның басшылығында бес жигит атқа минип, оларды излеп тапқаны, қызды үлкен қыйыншылық пенен қутқарып алғанын айтып берди.

Төлеген муғаллим, устазы Ораздың сол жыллары бала оқытып болып, «Таза күш» артели баслығы менен бирге жыйналыстар өткерип, партшөлкемнің жұмыстарын жүргизип, ясли шөлкемлестирип, клубтың жұмысына да басшылық етип, хәуескерлер дөгереклерин дүзип, оларға кишкене пьесалар тауып ямаса өзи жазып бергенлери, кеште ликбезде егеделердің сауатын ашыу, атыз басларында газийт оқып берип, жаңа заман талаплары бойынша ұаз айтқанлары, ауылдың қызлары ашық болып, «Муғаллим бала» деген қосық шығарғанлары, оған Әбдиүәлий гармоншы нама жазып, ел болып айтып жүргенлери хаққында да гүррин етти. Буларды еситкен балалар: «Хау, бизиң Төлеген муғаллим де тап усылардың бәрин ислеп жүр ғой» деп таңданысты. «Хәзир де колхоз баслықтары муғаллимсиз жыйналыс өткере алмайды. Қай ұақ көрсең, мәжилисти қайсы күни өткерейик, деп сорап жүргени. Дурыс та, деп ойлады Ибрайым, жыйналыс өткергеннен не пайда, онда айтылған сөзлерди жазып отыратугын бир адам болмаса? Бизиң муғаллим жазады да, шығып сөйлеп, хәммени тәртипке де шақырады. Колхоз баслық

оған ойласпай районға бир қағаз жибере алмайды. Батрачком да, районнан келген ўәкил де бәрха мектепке келип ойласып отырғаны. Төлеген муғаллим булардың бәрин устазы Ораз муғаллимнен көрген екен ғой. Демек, оның «Муғаллимим устазым» деген қосығы соған арналған. Сонда неге оның атын көрсетпей жазған? Мен Төлеген аға туұралы қосық жазсам атын айтпайман ба? Неге айтпайман, мен көрсетип жазаман. Мениң басқа муғаллимим жоқ, атын айтпасам да хәмме биледи. Бирақ, мен атын атап жазаман. Еле көп қосық арнайман. Хәмме ядлап, «Муғаллим бала» қосығындай етип айтып жүретуғын етемен».

* * *

Қала дегениң қызығынан гөре қорқынышы көп нәрсе қусайды. Асықпай араласаң, көретуғын зат көп. Ойын-зауық, түрли артистлер, Хийўадан келген дәруазлар, қосық оқытуғын шайырлар, қыссаханлар, қуўыршақлар ойыны, барсаң көрмегениңди көресең. Базар күнлери арбалардың шүйи-шүйине қағысады, ығысып жүрген адам. Аўқаттың не түри писип тур. Хәр базар өз алдына, керегинди излеп биринен шығып бирине барасаң. Ең жаман жери, аш-әптада, қаңғымай бала көп. Олар топ-топ болып жуўырысып жүреди. Қаланың баласы, жабанның баласы болып бөлинеди екен. Бир өзиң жүрсең, кел асық ойнайық, теңгең барма, деп изиңнен калмайды. Балық қуўырдаққа барсаң, бет-аўзы күйе-күйе болып балық қыршып, от жағып жүрген балалар жумыстан қолы тиймесе де, ўақыт таўып сени кемситеди, сөгеди, урысқақ қораздай бәри қызара бөртип қалады. Қазанның әтирапында көшениң буралқы ийтлери, соларға «бәс» деп қорқытады. Қаланың атаклы кисапырлары болады екен. Олар жақсы кийинип жүреди, көпшилик адамлар таныйды, танымағанлар атларын биледи, бирақ милийсалар танымайтуғындай болып жүреди екен. Кисапырлардың кишкенелери де бар. Олардың көбисин қалаға қатық, от сатыўға келгенде Мәден көрсеткен еди. Бир сапары, көшениң мүйешинде топланып, аннан-мыннан сөйлесип турған балалар буларға да кийликпекши болды. Сонда Мәден: — Мен Мараттың жорасыман, танымайсыз ба? — деди.

— Болды, болды, енди танып қоямыз, — деди.

— Марат деген ким? — деп сораған еди Ибрайым.

— Не жумысың бар, аман қалдың ба, болды. Оқыуға келгенде сени уласа, Мараттың жорасы Мәденнің үкесімен, деп айт, — деп үйреткен еді.

Сол сапары Мәден «қараңғы көшениң» ортарағындағы бір өжиреге үңілді. Ишінде жети-сегіз адам бар екен, арасында Ибраһым менен жаслас балалар да бар. Жайдың иші алабурқан түгін, олар терлеп-тепшип «хор-хор» тартып отырған екен. Мәден оларға қолын көтерип, басы менен сәлемлескендей болды да, есікті жапты. «Мен болмасам, кирежак қусайды, Марат солардың ишінде ме екен? Кирип жүргенин апам еситсе жылайды ғой», деп ойлап қойды. өзінен сораған менен бәрибір жөнін айтпайды...

Үйден шыққалы оның ойы усылар менен бәнт. Анау күнги кітаптарын тапсырып, басқасын алып қайтыуға киятыр. Ертип шыққан Лепесбай менен Узақлар қолларындағы шыбықтары менен жол бойынша қылышласып, алысқа кесек ылақтырып, гә қуысып озып кетеді, өзлерін өзлери ойнатып жүр. Күни менен кітапханашы апайдың аты ядына түспей киятыр еді, қалаға кирген жерде бирден «Танзила» дегенин билмей қалды, Ишинен қууанып кетти, енди умытып қалмау ушын қайта-қайта айтып келе берди.

— Бәрин қалдырмай оқыдың ба?

— Оқыдым, қосық кітаптан биразын ядладым.

— Молодец, жақсы бала екенсең.

— Мыналарды да ертип келдің бе?

— Екеуі де биринши классты питкерди. Олардың атына да кітап алсам болама?

— Болмаса да саған беремен.

Балалар кітап сайлауға кирисип кетти. Қасындағы екеуі хәриплеп, кітап атларын зорға қосып оқыйды. Қазақстанға қосылып турған жыллары көп қазақша кітаптар келип қалған екен. Лепес пенен Узақ қолларындағы кітаптардың қайсы тилде скенин де айыра алмайды. Ибраһым дәстан, қосық кітаптар изледі.

— Мә, мыналарды көр, — деп кітапханашы бир-екеуін услатты. «Қыз Жибек», «Қобланды», «Жас қайрат» деген қазақша кітаптар екен.

— Бизлер, баслауыш мектепти, Шымбайға қатнап қазақ тилинде оқыдық, — деген еді Төлеген муғаллим. - Ол уақытта хәзирги «Әлипбе», «Оқыу кітабы» жоқ еді. Муғаллимлеримиз

дәслепп қазақ, үшінши класста татар киси болды. Ол орысша косып оқытатуғын еди...

Ибрайым, Танзила апасының берген китапларын бирим-бирим ашып, хәр жеринен оқып көрди. Түсиниўге болатуғындай. Дәстанларды аўылға хәр жылы қыста келетуғын жыраўлардан үзип-жулып тыңлап жүр. «Қыз Жибек» дегени қосық пенен жазылған екен, ал «Жас қайрат» болса комсомоллар хаққында қусайды. «Бесинши классқа барғаннан кейин комсомолға өтесиз, хәммеңиз тепериш болып, класстағылардың алдында жүриң», деп тапсырған Төлеген муғаллим. Буны да оқып көрейин деп, қолындағыларға қосып алды.

Сол күни қасындағы еки баланы «аўызлыға алдырмай, қанатлыға қақтырмай» аман алып қайтты. Узақтың анасы Генже қатын баласына бир-еки тийин берип жиберген екен, китапханадан шығып, майлы пәтир алып жеди. Қайтарсын шаршап, көзлери бүрилип киятырған балаларды Ибрайым алдарқатып, оқыған китарларынан ертеклер, ядлаған қосықларын тақмақлап айтып келе берди.

Үйге келсе, Мәден буның жолына айдай қарап отыр екен.

— Жумысқа бармадың ба?

— Бардым,— деди Мәден, — сениң ушын сорап қайттым.

— Неге келдің, тынышлық па?

— Қурбанияз ийшанда оқыған дәптериң қайда? Излеп таппадым ғой.

— Оны жасырып қойыппан,— деди де, боғжаманың мүйешине қолын тығып алып берди.

— Усындай жерге де жасыра ма адам, тинтиў басланса алды менен аршаны, боғжаманы ашады-ғой. Усы болғаны ма?

— Ийшан ағам мына «Әптүйек»-ти де берип еди.

Мәден жыйнаўлы жүкти қулатты да, аршаның үстине минип, қараўидиң үзиги бир-бирине қабатласып жабылған жерге қолын шығанаққа дейин тығып, дәптер менен китапты жасырды, соң жүкти орнына жыйнады.

— Қурбанияз ағамды милициялар Шымбайға әкеткен,— деди Мәден, - не екенин билмеймиз. Егер баласы менен сени диний жол менен оқытқанын билсе, қамалып кетеди. Сол ушын сени шақырып сораса, оқығаным жоқ, арабша бир хәрипти де билмеймен деп қорықпай айтыўың керек, билдің бе?

Милиция дегенди еситиўден Ибрайымның аяқ-қолы калтырап қоя берди. Баяғы, Шымбайдағы иши қараңғы, тердің ийиси аңқып турған қамақханаға ағасының изинен барғаны көз

алдына келди. Курбанияз ийшанды да сол жерге апарғандай, оның да изинен баласы Ибрайым барып турғандай, айқуш-уйқыш көринислер пайда болды. Әдеуір уақыттан бери усындай. Ким не айтса, сол уақыяны көріп турғандай, ойына түрлі нәрсе келеди.

Өзи көп сөйлемейтуғын бала, бала деп те болмайды, бойы собырайып, әдеуір болып қалды. Әкесіз өскен балалар, үй-рууыгершилигине ерте араласып, қатарынан бурын ержетеди. Мәден деген әжағасы ержетпегенине де қоймайды, қулағынан тартса да ес ендиреди. Мына хабардан кейін биротала тилден қалды. Кешке шекем ана жерге барып отырды, мына жерге келип аяғын созып көрди, уйқысы қашып, бийтақат болды. Аўылда ийшан түе моллалар да зымғайып болып, Курбанияз ағаның бир өзи қалып еди. Күни-түни жумыс ислеп жүрсе де, ийшан болса қамай береді екен-аў. Сыпайы, жап-жақсы адам. Атызда ислегенде хешким менен сөйлеспейди екен, адамлар да оннан тартынып, жаман гәплер айтпайтуғын, сөгінбейтуғын болған, хаяллар «ийшан қайнаға бар екен ғой» деп, дәрхал бөлекленеди екен, хәмме сыйлайды.

Колхозға почташы болғанына еки-үш ай болып еди.

— Аўзын буўған өгиздей, еркин сөйлей алмай өлдик ғой, ийшан ағаның почташы болғаны жақсы болды,— депти Үсен паңқылдақ.

— Аўа, қудайыңыз беріп қалды, енди, мынаў жүрисиңиз, аўзыңыздан ақ ийт кирип, қара ийт шығып,— деген кусайды Турдыгүл жеңгей.

Ийшанды камаса, сонда бизлерди де тергейме? Расын айтпасаң урады дейди, онда не қыламан? Ағамның жатқан жерине мени де әкетеме? Ким еди, баягыда үйге келген биреў, Мәденге, балаларды қамайтуғын жери де бар деген еди. Сонда, мени де алып кетеме? Оның жүреги суўлап кетти. Бул хұкимет адамды аямай ма? Төлеген мұғаллимнің «ең әдил, ең ғамхор, ең еркин мәмлекет қурамыз, дүнья бизге таң қалады» дегени қайда? Ахун, ийшанның балалары оған жатпай ма? Бизлердің не гүнамыз бар? Ата-анамызды диншил еткен бизлер емес ғой, өзлеримиз жаңа мектепте оқып атырмыз. Еле хәмме қатары саўат ашып, үлкен жумысларда ислеймиз. Соны айтсам исенбей ме? Неге исенбейди, мен өтирик сөйлемеймен, хешкимди алдамайман, жаңа хұкиметти жақсы көремен. Оны мақтап қосық та жазаман, сонда мени неге қамайды?

Дүньяда жас адамның өзи билмейтуғын, ойлап түбине жете алмайтуғын қорқынышлы ўақыялардан, өзін түби жоқ туңғыйықа кетип баратырғандай сезиниўинен жаман нәрсе жоқ. Оның майысқан руўхы шыдамай сынып кетиўи, соннан ол өмирлик майып болып, келешекке үмити өшип қалыўы да мүмкин. Әсиресе, шайыр тәбиятлы адамлардың жүреги нәзик болып, сезимге тез берилип кетеди. Бундайда адамды тереңирек түсинетуғын, кейпинди аңлап, сени көлегейлеп, руўхый күш берип туратуғын бирден-бир адам анаң болады. Халқымыздың «аналы жетим — зор жетим» дегенинде де, бул түсимпаз, төзимли инсанның сени тегинликте жалғыз қалдырмай, жүрегинен от үзип, сени жылытатуғынын айтқан шығар. Ханбийби елти, барлық ғалма-ғалды қойып, аңлығаны баласы болды. Ана-бала ҳеш нәрсе болмағандай, ишки дебдиўлерин бири-биринен жасырғаны менен олардың жан сезимлери, жүрек дүрсили бирге соғып турар еди. Таң атқанлы бери екеўи де аўзыларына бир тислем нан салып, бир уртлам суў ишкен жоқ. Мәден ерте жумысқа кеткен ўақытта Ибрайым көзин жумғаны болмаса, ояў еди. Анасы оны сөзге айландырып көрмекши болды, бала жаздырылмады. Түстин алдында, Қурбанияз ийшан қайтып келипти, деген хабар тарқады. Ханбийби елти шала-пала кийинип жолға шықты...

Қурбанияз ийшан көп зорлыққа ушырап, ақыр соны почта тасыўшы болып ислеўге келисим берди. Мәдениятлы, оқымыслы адамға олпы-солпы жүрип, оңлы-шепли сөйлеп үйренип қалған амый адамлардың арасында жүриў де аңсат емес еди. «Неде болса, өзим менен өзим боламан ғой» деп, усы хызметке өтти. Район менен колхоздың ортасында жүреди. Почта келетуғын күн белгили, районнан хат әкелиў керек болса, биймезгил де кете береді. Дәслепки күнлери көзге түспейин деп ешекли қатнап еди, өзіндей почтальонлардың ат минип жүргенлери де бар екен, үйренісе келе атлы да кететуғын болды.

Кеше қалаға ерте барып қайтты. Үйине сәскелик шайға келген ўақытта изинен милийса келди. Тез, Шымбай ишки ислер бөлиmine жетиўи керек екен. Жаны аяғының ушына түсип кеткендей болды. «Көзге түсиўден қорқып-ақ жүр едим, усы жумысқа бармаўым керек еди», деп қатты өкинди. Үй-ишиниң жан-ийманы қалмады.

— Кийим-пийим алып жүрейин бе? — деп сорады келген милиционерден.

— «Жаманлықты алдыңа ал, жақсылық қайда барады» деген емес пе, — деди ол.

Мына гәптен кейин ийшанның биротала диңкеси курып кетти. Ол, енди үйге қайтып кирмекши болып еди:

— Мениң қолыма шақырыў ямаса иркийге қағаз берген жоқ. Қурал-жарақсыз, кисенсииз келдим. Соған қарағанда жүдә бир қорқынышлы болмаса керек, жүрин, солай кете берейик, — деди.

Қандай болғанда да, Шымбайға бараман дегенше, ийшанның ойына не келип, не қойғанын бир Алланың өзи биледи. Тек сүлдери жеткен болыўы керек.

Ишки ислердиң кеңсесине келсе, почта менен келген бир хаттан гүманланып, районлық байланыс бөлиминиң басшысы оларға берген екен. Хаттың сыртында арабша хәриплер менен жазылғанын оқып көрген хызметкер: «Бул Түркиядан келген, почтальонды шақырып анықлаў керек», депти. Қурбанияз ийшан оны оқып көрип, бул Түркия деген жазыў емес, хат ийеси еки жеринде ноқатты дурыс қоймаған десе, қайтама буннан гүманланған. Соның менен Шымбай қаласының ишинде арабша саўаты барлардың биразын жыйнаған. Олардың ишинде Баймағамбет молла деген киси алық шығып, Қурбанияз ийшандыкин дурысқа шығарған. Анықлап қараса, Түркия дегени Түркистан деген жазыў екен. Тағжаптың бойындағы қырықлардың аўылында Тәжим деген кисиниң елге араласқанына онлаган жыл болған. Оның хаялы Түркистанның Ийқон деген аўылынан, Хожа Ахмед Яссаўий медресесине жакын жерден екен. Жас уақтында әкеси менен талап ислеп кеткен Тәжим, сол жақта үйленип, бала-шағалы болып, әкеси өлгеннен кейин елге оралған. Хат соның хаялына тийисли екен. Усы нәрселердиң бәри анықланаман дегенше, Қурбанияз ийшан бир түн нәўбетши милицияның қасында отырып шыққан. Мәселениң анығына жетип, үйине келиўден сылқ етип қулаған. Усы гәплерди Ханбийби жеңгесине деми қысып, зорға айтып берген екен.

* * *

Азат аўылы кем-кем толысып, арқа-шығысы Мәнжиўлиге дейин бир колхоз болды. Елдиң толысыўына тийкарынан суў, қалаберсе басшылары себепкер болады. Арғы басы менен берги басын қосқанда ат шаптырым жерде, бурқасынлаған Тақжап, Жармыш жап, арқасында үлкен арна болып Бесжап ағып тур. Суўы мол, дийқаншылыққа қолайлы бундай жерди жақын әтираптан табыў қыйын. Усы үш жаптың узын бойына жағалап отырған еллердиң бәри де жаман емес, қудайға шүкиршилиги

көп. Билсе, Азат ауылыники өз алдына. Булар сол жаплардың сағасына жақын жайласқан. Халықтың тили менен айтқанда, ағаң мурап болғанша, жериң ой, сууың сағадан болсынның өзи.

Колхоздың атын Калинин деп қойған. Адамлар дәслебинде, бул адамның аты ма, жердің аты ма деп сорап жүрди. Кейин билсе, жолдас Сталиннің қасында отыратуғын ақылгөйи екен. Бизің таласымыз жоқ, сол кисинің аты да болады. Жолдас Сталиннің атын үлкен колхозларға қояды, деп оған өкпелеген адам болмады. Колхоз баслығы Қадиров Қаллибек те жақсы жигит шықты. Қәйткенде де, Төрткүлден, Шымбайдан келген көкаманларға («Алпамыс» дәстанындағы Тайшаханның Көка-маны) шыдам берип, керек жерінде халқын қорғап, ұәкиллерге де өламата талатпай киятыр. Жас болғаны менен кәтқудалыққа ерте ерискен жигит екен. Өйтпегенде, жоқарыдан ысқырысып келгенлер сени жутаман деп турады, соларға төтепки бериұ аңсат па? Жигиттің кемиси жоқ десе болады, әттең жүритип хат жазып, жүритип оқый алмайтуғын болған соң, жүзи төменшиклеұ. Алты айлық ликбезди питкерип, қағазға қол қойыұ, аты-жөнин жазғаны болмаса, келген хатты иркилмей оқыұ яки қағазға қарап ұаз айтыұға жоқ. Оның бахтына Пақырбайдың батрачком болып келиұи, Төлеген муғаллимнің искер жигит болып шыққанын айт. Хәзирше, араларында таласқандай, хәрким өзін көрсетип, көз алартқандай нәрсе сезилип атырған жоқ. Елдеги ауызбир-шилиқ, халықтың толысыұи да усы жигитлерге, көбинесе колхоз баслығына байланысly.

Жәреке Қалбай фермедеги маллардың нешеұи байлаұда, нешеұи өриске кетти, от-шөптің жағдайы қалай, бәрін көзден өткерип, жол бойындағы диңгекке шыққан ұақта, Мәнжиұли беттен киятырған ешекli адам көринди. Ол, ердің үстинде аманат, бир қапталға қыйсайған басы қара қурашын зорға көте-рип, нәзери төмен қарап киятыр. Қурашы менен үстиндеги түрк-пени шекпени болмағанда, ишип мәс болған биреұ ғой, десе боларлық. Қалбай оны енди таныды. Ауылдағы қалып турған, жасы сексенди куұсырған Елмурат молла екен. Дөңнен пәске түсип, алдына шықты.

— Ассалаұма әлейкум, Елмурат аға!

Ғарры «селк» ете қалды. Ешектің басын тартып, қуяш шеп қапталында болса да, үйреншикли әдет бойынша оң қолы менен көзін көлегейлеп қарады. Ол өзинің қаяқта екенін умытқан

болыуы керек, мына карауы «бул жерлерде де адам бола ма?» дегендей еди.

— Қалбайман, Елмурат аға, Жәрекениң баласы.

— Ұәлейкум ассалам, Қалбайжан. Көзи қурғыр жүдә төменлеп кетти, еле де Аллатаалам кулақтан айырмағанын айтабер. Қалай-саң балам, аман-сау жүрсең бе, келин-кепшик, үйке-шүйкелерин аман ба?

— Қудаға шүкир аға, қалай өзиниз тәндар барсыз ба?

— Әй балам, тәндар деп, енди тәндары қалды ма, ешекке биреу мингизип-түсиретуғын бир аұрыққа айландық ғой. Еле де усы ешек бийшара, хаслы хайуан болса да, көнликкиш, бир ғәрип мал, болмаса, бир өңкилесе түсип қалып турмыз ғой.

— Елмурат аға, көз тиймесин, усы жасыңызда соларға сын берип, бәрин түсинип, биреу мингизип жиберсе де, ешекти жолға салып киятырғаныңыз бахыт ғой. Қудайтала жас бергени менен мийинен алжастырып, жораңыз Едилбай қатты қыйналып атырғой. Өп-әнедей сөйлегени менен адамды танымайды, не жеп, не қойғанын билмейди, күн менен түнди айыра алмай қуры сүлдери отыр.

— Аұа, балам, ата-баба соның ушын да: - алжастырмағайсаң, төрден есикке қаратпағайсаң. Сәскеде билдирип, түсте илдіргейсең, деп тилеген ғой.

— Жүриң, анау фермениң кеңсеси алдындағы тораңғылдың саясына барайық. Бир шайнек шай алдырайын.

— Яқ, балам, азанғы салқын менен үйге жетип қалайын. Шай ишип отырғандай хызмет те болмады, кете берейин.

— Бир хызмет пенен шығып па едиңиз?

— Аұа, колхоздың кеңсесинен киятырман. Қаллибекти көрейин деп барып едим.

— Көрдиңиз бе?

— Көрдим, азан менен жұмысы қайнап, аұзы босамайды екен. Сонда да, рахмет оған, адамларды кейинге серпилдирип, мениң менен сөйлести.

Жәреке Қалбай, мына мойсәпидтиң айтажақ сөзи бар, оны хәзир кимгедур айтқысы келип турғанын сезді де, оның ешегин жетеклеп тораңғылдың астына апарды. Өзин сүйеп түсирди, сыпада бәрхә төсеули туратуғын гөнетозлау алашаны бир қағып төседі де, соған отырғызды. Ғарры «иззети-абырайға» қол көтерди. Сол жердеги атқосшысына бир шайнек шай әкел, деп ым қақты.

— Қалбайжан, сениң жумысың усы жерде ме?

— Фермедеги малларды санап, есабын алып, көріп жүретуғын жумыс ғой, меники.

— Бәрәкелла балам, мал көбеймей, ел ғұрғынласпайды. Жумысың жақсы екен.

— Елмурат аға, азан менен баслықты излеп барарлықтай хызмет болды ғой, шамасы?

— Аўа, неше күннен бери оқталып жүр едим. Үйине барайын десем тартындым. Соның менен келгеним еди.

Ғарры шөгирмесин қапталға қойып, ишиндеги тақыясын кийди. Белбеўин шешип, шапанының алдын ашты, ишки көйлегин бир желпип алды да, Қалбайға қарата сөз баслады.

— Өзин билесең, бизиң қолдағы бала да сениң изинди басып киятыр.

— Яқ, Елмурат аға, Генжемураттың меннен еки-үш жас үлкенлиги бар.

— Әне көрдиң бе, соннан кейин мен күймей ким күйеди? Нағыз ғыршылдаған жигиттиң жасы. Баяғыда, маған қусаған ғаррыдан биреў: — Балаң қалай? — деп сораса: — Бала, мийзан түйнек, — деген екен. Мийзанда түйнеклеген қаўын писпейди. Бизики де сондай, ийкемсиз, ақылы келтелеў болып шықты. Озиндей жигитлер бир жыл шөпкерлик ағашын, бир жыл аўрығын таярлап кишкене өжире салып питкерип атыр. Бизикинде ондай ой жоқ.

Ғарры ентиғип, «у-ф» деп демин дүзиўлеп, алдына қойған шайдан уртлап алды.

— Қаллибекке барып, иним, мен жасым жетип, дастығымнан өлсем деп едим, дедим.

— Хаў аға, сени бир армияға жиберейин деп атырған адам бар ма, несип еткен күни ол айтқаның да болар, — деп күлди.

— Күлгениң ғой, бөтен емес иним, бирақ мен дастығымнан емес, үстиме там кулап, соннан өлемен бе, деп қорқып отырман...

Ол соннан кейин барып, гәптиң рәмәўзин аңғарды. Күлкисин тыйып, жер шуқлап қалды.

— Бизиң Генжемураттың жағдайын билесең, он еки мүшеси пүтин болғаны менен ақылы жарым. Ол сениң барып кел, алып келиңе де жарамайды. Қыбырлаған жаны бар, нашарлардың арасында жүр. Ол жай салып, халық қатарына қосылады деген дәмем жоқ. Мени анаў кулайын деп турған жай басып өлтиргеннен кейин, өзи биротала далада қалады. Усы жүргенниң өзин-

де келиннің бир аяғы төркинінде, бир аяғы үйде, өлсем балаларын алып, Шақаманға биротала кетип қалады...

— Ал енди, гәптиң погеллесине келейик Елмурат аға, Қаллибек баслық не деди?

Ғарры өзін «ықлап» кетип баратырмағандай, уақыяны избеиз айтып атыргандай сезип отыр еди. Қалбайдың мына сөзінен кейін, гәпти қысқартыңқырау керек екенін сезді. Ким биледи, жумыстың адамы, асығып отыр ма?

— Мен Қаллибектің сөзіне дәслебинде хайран болдым, — деди ғарры, — көзімнің тирисінде еки өжире салып бер, мына баланы жайлы етип, артымнан тыныш кетейін, десем:

— Уай-бой, Елмурат аға, менің баслық деген атым болмаса, қолымда хеш нәрсем жоқ ғой, — дейди.

— Колхоз деген өзінің ғәрип-қәсерине жәрдем бермей ме?

— Жәрдемим сол, жай басласаң бир күн, ярым күн көмекши жиберейін, бастырыуға үйімнен бир-еки ағаш берейін, көликтен жәрдем берип турайын, — дейди.

— Оның менен питпейди ғой, Қаллибекжан-ау, баслық дегеннің өз алдына күши жоқ па? — десем, ол не дейди десе:

— Баслық деген Аллатааламның жердеги бир көлеңкелерінің бири. Өзің билесең, аға, қудайталам: «Менің алдыма салып айдап жүрген малым жоқ, биреуден алып бериуге бермен» деген. Бизики де сондай, хәркимге айтып қол-қабыстан басқа беретугын жәрдем жоқ, ондайға ғәрежет қаратылмаған, — дейди.

— Онда не қыласаң, ертең мен өлгенде кәбиримди бир пақса ылай менен қоршап та бере алмайсаң ба?

— Топырақтан тыс жүрсем, оны мойныма аламан, арқайын бола бер, — деди.

— Бурынғы заманда, Хийуа ханы, Николай патша дәуірінде ондай жәрдемлер бармеди? — деди Қалбай, сөзді тууарыуға әкеліп.

— Ол уақта да усындай шығар, бизлер жас едик, билмеймиз. Бирақ, ханның бир ауыз сөзі менен үлкен нәрселердің исленгенлерін еситтик.

— Қаллибек хан емес ғой, Елмурат аға.

— Ауа дә, балалар, өмирінше хан көрмеген адамбыз, бизге Қаллибекжан да хандай көриніп барғанымыз еди. Енди неде болса, маңнайымыздан көрермиз дә, жазда сыртта жатармыз-ау, отырған ылашығымыз қысқа жетсе болар еди.

Жөреке Қалбай ғаррыны бираз алдарқатып кеулин алды. Пахтаның бирлеуі менен домбықлауы питсин, соннан кейин Қаллибек аға менен ойласып, Генжемуратты қозғап, бир-еки жигиттің басын жәмлеп, жайыңның кеткен жерин оңлап, тирепберди берип, жазда оңлап берейик, дегенге әкелди. Ғаррыны тез жолға салып жиберип, өзи колхоз кеңсесине жетиуі керек. Түстің алдында жыйналыс болады деп хабарлады, ғаррыны асықтырып отырғаны да сол еди.

Түстеги жыйналыстың түби жақсылық екен. Жайпарахат басланып, кеуилли жуумақланды. Жыйналысқа колхоздың ири баслы басшылары шақырылған. Бригадлар толық емес, сайлап-сайлап айтқан болыуы керек. Анна ауылының төрт-бес жасы үлкенлери көринеди. Құрбанияз ийшанға ерип келген Мәден, оның почта сумкасын сыртта алып қалды, ишке кирмеди. Хәмме отырып болған уақта, алдында Төлеген муғаллим, кейнинде Қаллибек баслық пенен Пақырбай рабочком кирип келди.

Мәжилисти Төлеген ашты. Хәзирги жағдайларды түсиндирип, егистің питип шамаласқанын, арқайынлыққа берилген ауылдарда пахта егисиниң еле дауам етип атырғанын айтып, бир-еки звено басшыларының атларын атады, ауыл кеңес пенен өндириске, бирли-ярым бригадларға тийиспе етти.

— Елтезер қарағанның Кегейли өзегі тәрәпиндеги, Қаракөлдин күншығар бетиндеги ғауашалар төрт кулак болып, оларды бирлеу хәм домбықлау әллеқашан басланды. Еле шигитин жерге таслап болмағанлар, билмедим, гүзде не деп жууап береді, — деди ол отырғанларға.

Ол жыллары шигитти тракторға тиркелген сеялка менен егиу дегенниң аты-заты жоқ. Жүуери еккендей, жалпыламай сеуип егеди. Көгерип шыққаннан кейин бирлеп, домбықлап, арасынан қол менен қарық жарып шығатуғын еди.

— Бүгин биз бул жерге кемшилик айтысыуға жыйналып отырғанымыз жоқ, Хош хабар жеткерип, бир-биримизге көз айдын айтысыуға жыйналдық.

Ол, алдындағы қағазлардың арасынан биреуин излеп, қолына алды. Отырғанлардың қызығыушылығы және де күшейип, муғаллимниң аузын аңлып отыр.

— Пақырбай достымыз усы елдин жигити. Қуйын ауылға да, анна ауылға да тендей. Тек ол емес, улыуа халқымыздың Кеңес хукимети тәрбиялап өсирген, нағыз коммунист, хәммеге тендей перзенти. Оған үлкен исеним билдирилген, «Қызкеткен»

арнасының усы арқа районларға суў беретугын басқармасына баслық болып кетип атыр.

Төлеген қолындағы қағазды оқып көрмекши болғандай үңилди де:

— Нөкистеги баслығы орыс адам екен, бұйрықты орысша жазыпты, — деди.

Алдыңғы қатарда отырғанлар «оң болсын иним, кәдемин қутлы болсын», десип атыр. Хәммеге кеуилли шырай енип, бири-бири менен куўжыңласып, бир нәрселер деседи.

— Онда баяғы Дәулет пушықтың хәмели болды ғой, — деп дауыслады артта отырған Камал қырық деген бригадир.

Хәмме оған жалт қарасып: — Аўа, аўа, бул үлкен жұмыс, Дәулет пушық Әмиүдәрьяның арқасын сораған ғой, — десе, және биреу: — Бахтың болсын иним, бәринен бурын бизлер оңып қалған екенбиз. Енди көллеримиз ғарқалләзий, барлық ғаз, үйрек бизде болады екен...

Бул, кеңес хұкимети қурыламан дегенше де суўдың дауы, өнимли жерге, суў жолларының еки бойына талас, руў менен руў, хәтте ата менен бала ортасында да болып келген. Сонлықтан да, суўға бийлик ететугын хәмелдар жүдә абырайлы болған. ХХ әсирдин басларында патша хұкиметиниң Әмиүдәрья бөлиминдеги Шымбай приставы Иванов, сол ўақыттағы сайлаўда ғәрежети жетпей, болыслыққа өтпей қалған Дәулет Алламберген улын Кегейли арнасының Арық ақсақалы лаўазымына бекип қайтыў ушын Төрткүлге жибереди. Бул жұмысқа да өтпей, биротала абырайы төгилсин деп жүргенде, Төрткүл музаппат хәкиминиң Кегейли каналына Арық ақсақалы деп мөр басылған бұйрық хәм тез күнде Кегейли арнасын қаздырыў бойынша жарлық та алып келеди. Әне, соннан кейин, бурын буны кемситип жүрген Иният болыс, Ерман, Қәлмен ақсақалларға үш жүз, бес жүз белдар қазыўшы әкелиў бойынша салық салады. Үлкен ғайрат хәм жаўызлық пенен каналды қаздырады. Ол адам кара пуқараға жайлы болып, тек байлардан, болыслардан өш алатугын болған. Соның ушын да, қарапайым халық оны «пушық» емес, Дәулет ақсақал деп атаған. Ол өлгенде халық арасында:

Дәулет кетти Кегейлини жағалап,
Торы аттың төрт аяғын тағалап,
Тоғыз болыс жылаўында ағалап,
Дүньядан әрманда өткен Дәулетсең,

— деген қосық тараған. Елге суу жеткерип турған үлкен арналардың қазыуына хәммени жәмлеп, болыс, байларға хұкимин жүргизиу ұсындай үлкен тулғалардың ғана қолынан келетуғынына жоқары баха берген...

Ауыл адамларының қууанышы орынлы еді. Қарақалпақтың тең жартысының суу жолларын ауылыңнан шыққан бир азаматың сорап турса, қууанбай бола ма? Небиреулер ағасының жапқа мурап болғанын көтере алмай талтанлайды. Ата-бабамыз халық болып бириккенли берли барлық жәнжел я қыздың, я суу менен жердің үстинен болып киятыр. Соның ушын, бул анау-мынау емес, өмирлик нәрсе.

Жыйналыста Пақырбайға сөз берилди.

— Ел басшыларының маған болған исенимин ақлауым керек, — деди ол. Енди партия қайда жумсаса, соған барлық күшимди жумсап ислеймен. Сизлер менен ауыллас болып, бирге ислеп көп хұрмет таптым. өзим де усы елдің хызметине қолымнан келгенше күш-жигеримди жумсадым. Төлеген муғаллим менен көп ғана сиясий мапазлар өткердик, колхозда «Қызыл отау» аштық, қыз-жигитлердің, әсиресе, хаяллардың сауатын ашыу, олардан теперишлер, белсендилер таярладық, теңликке еристирдик.

— Мен, колхоздың баслығы жолдас Қадиров хаққында айрық-ша тоқтамақшыман, — деди ол, — жүдә бир әдил, қолы-жолы таза адам. Азғана қызбалығы бар, бирақ қайтымы тез. Хеш кимге кек сақламайды. Колхоздың хәр бир адамы ушын жан күйдиреди. Ким кимди хақтан жандырып, ямаса көз-көреки жаманлық етсе шыдамай дәрхал барып араласады. Хәммени өзиниң жақынындай көреді. Бизлер колхоз арбасын тең тарттық, бир-биреуден гүманланыу ямаса қызғаныу деген нәрсе сезилмеди, ауызбир-шиликли болдық. Сизлер, ели-халық бундай адамның қәдириң билиулериниз керек...

Ол, отырғанларға өзиниң жыллы сөзлерин айтып, көрисип турыуға, келип турыуға ўәде етип, отырды. Оның сөзин Төлеген муғаллим дауам етип, Қаллибек баслық хаққындағы жақсы сөзлерди толықтырды. Усы ел тәрбиялаған, өзиниң бел баласы екенін, ол да елиниң усы хызметине ылайықлы болыу ушын күни-түни жан күйдирип жүргенин айта келе, папкасынан және бир қағаз шығарды.

— Мениң быйылғы төртинши класымда жақсы оқыған балалар көп болды. Бурынғыларына онша кеулим толған жоқ еди,

быйылғыларын көріп, ендигиден былай билим алыўға куштар, зейинли балалардың көбейетуғынына исенимим күшейди. Жакын жыллар ишинде аўылымыздан шайырлар, жазыўшылар, бақсы-жыраў, артистлер де шығып қалса тәәжип емес.

Ол қолындағы қағазға қарап турып: — Мынаў Юсупов Ибрайым деген оқыўшының қосықлары. Ол бир-еки жылдан бери усындай қосықлар жазып маған көрсетеди, олардың ишинде аўылға, бәхәрге, муғаллимге арналған қосықлары бар. Солардың биринде колхозымыз табысына арнап жазылған мына бир-еки шуўмақты оқып берейин:

Мине, бүгин турмысымыз абадан,
Абаданлық бурқып ақты сағадан,
Соңғы жылы Ларабадтың бойынан
Үш жүз гектар бозды аштық жаңадан.

Ағартыў ислери хәўиж алмақта,
Жасыў-ғарры китапқа көз салмақта.
Кешки ликбез көпке қәлем услатып,
Саўатлылар саны өсип бармақта.

Складлар дөнге, маллар қораға,
Толғаннан соң кемтаршылық бола ма,
Бир жүз отыз өткен жылғы пахтамыз,
Мақтасаңыз Қадировты мақтаңыз...

Қосық оқылып болған соң, Пақырбай өзи баслап хәммеге қол шаппатлатты.

— Әне Қаллибек, енди өзимизден шайыр да шығады. Бул аўыл еле дүньяға танылып, сени көклерге көтереди.

Адамлар «әўмийин, әўмийин» десип атыр.

— Хәй, Төлеген, қосықты баланың өзи жазған ба, ямаса сеннен қосымтасы бар ма? — деди Камал қырық.

— Қосымтасы жоқ, өзиники. Аўылдағы айырым адамлардың минез-қулқын тәрийплеп жазғанлары да бар, Оларды хәзирше айтпаң деп қойыпты.

— Олай болса, түпәләм, балаға көз тиймесин.

— Ибрайым ең әўеле мениң шәкиртим, — деди Пақырбай, паданың изинде жүрип көп қосық үйреткенмен, дурыс па Төлеген?

— Мектепке дейин Пақырбайдан үйренип, бираз қосық ядлап келди, устазлығы рәс.

— Бәрибир, дурыс жолға салып, тәрбиялаған өзін.

Қурбанияз ийшан: «Ибрайымға қудайым әрұактай бир нәрсе берген, мениң де оннан үмитим күшли» демекши еди, оның мусылманша оқытып атырғанын шамалап жүргенлер биротала исенип қалар деп, үндемеді.

Жыйналыс тарқағаннан кейин Қаллибек баслық Жәреке Қалбай менен Мәденди бир шетке шақырып алды.

— Мениң мал фермеге қосып қойған қой-жанлығымды билесең-ғой, — деди Қалбайға.

— Билемен, баслық аға.

— Билсең, хәзир Мәден менен барып, солардың ишинен орташалау бир серкени Ханбийби кишеме апарып берің. Ибрайымның колхозды мақтап жазған қосығына Қаллибек ағам сауға жиберди, дең...

* * *

Ибрайым түн ярымына дейин уйқыламады. Көз алдына түрлі уақыялар, тилине шийрин сөзлер, тенеулер, ядлаған қосықларын-дағы уйқасықлы қатарлар келе берди. Күндизги уақыя, айтылған гәплер кеулин көтерип, йоштырып жиберген еди, соның еле изи үзилмей, дауам етип атыр.

Жәреке Қалбай менен Мәден бақырауық сары серкени ешектің алдына бөктерип әкелди. Буны көрген Ханбийби елти аң-таңы шығып турды да:

— Хаў, кәйин бала, ахун атанды түсинде көрдің бе? — деди Қалбайдың сәлемин алып болып.

- Түсимизде көрсек те, көрмесек те зыяратқа келип туратуғын ретимиз бар, кише. Айыплымыз, куда кәлесе арнап келемен.

Елти хәзил тарийқасында айтып еди, жас жигит оны дурысына түсинип, қысынған түр билдирди.

— Мына балаң бизден озды, — деди Мәден анасына Ибрайымды көрсетип. — Мен дайы журтымда еки ай ислеп бир серке әкелип едим, бул үйде жатып-ақ сени серкели етти, сонда меннен озбаған неси қалды?

Колхоз баслығы жиберген сауғанын мән-жайын еситкен Ханбийби көзине жас алды, жағасын қос қолы менен услап, шүкирлик билдирди, елти деген аты бар емес пе, соңынан қол жайып пәтиясын берди, «Шырағым, шырағым, өмириң узақ, несийбең мол болғай» деп, собырайып турған баласын қушақлап аймалады. Қалбайды ишке мирәт етти.

— Тәңір жарылқасын кише, мен кетиуім керек. Пақырбай ағаға арнап Әбдижәмил атамның үйінде дастурхан жайып қойыпты, солардың хызметінде боламан.

Елти тез ишке кирип шықты да, Қалбайдың қолына түйіншик усатты. «Келинге бер, атасының үйінен сарқыт болсын». Өне, соннан кейін Мәденнің тергеуі басланды.

— Апа, бизің туқымымызда бурын-соңлы шайыр болған ба?

— Әкеңнің ата-бабаларының арғы басы, қудай кеширсин, атларын айта берейін, түп бабаң Құлжаман, Әбий бийден баслап бери қарай шынжырма-шынжыр уламалар екен. Көпшилигинің ахунлық дәрежеси бар, ел сыйлаған адамлар болған. Мешит қурып, мектеп ашып, халықтың балаларын оқытқан. Бирақ, туқымымызда пәленкес шайыр болған дегенди еситпедім.

— Дайы тәрепимизде не?

— Бизиң туқымымызда да ондай бир, халықта ат шығарған адам болмаған.

— Сонда мына балаң қайдан шықты? — Бул гәп узақ созылды.

«Шайыр болыу ушын ата-бабаңда сондай биреу болыуы шәртпекен? Егер хеш шайыр шықпаған болса-ше?» Бул, жас жүрекке азғантай да болса гул-гула салды. «Жети атамыздың биреуінде болса болған шығар, оны көрген адам бар ма? Бурынғылар туқымында бар болғаны ушын шайыр болдымекен? Бирақ, бақсының баласы бақсы, жыраудың баласы жырау, темиршинің баласы темирши болғанларын еситип жүрмиз. Ауыл адамлары оларды «әкесинің кәсибин қууған» деп айтып отырады. Сонда мен ахун дәрежесіндеги билимпаз, «Қырық» тағы Жумабай деген бала малақайшы, Қурбан ағаның баласы қассап бола ма? Пақырбай аға әкесинің ким болғанын да билмейди, Қаллибек ағаның әкеси қауыншы, бағман болған, ол болса, мине көп жылдан бери колхоз баслық...

Төлеген ағадан сорап көремен, деп ойлап қойды. Ол да, шайырлық туқым қууалайды, десе не қыламан? Ол, өзіннің дым ғана шайыр болғысы келетуғынын байқап, сәл қысынайын деди.

— Хау, — деди жууап тапқандай болып, — хәмме шайырлардың да ата-бабасында, ким болса да биреуи шайырлықты баслаған-ғой. Бизиң туқымымызда мен баслап берсем болмай ма?

Өз ойынан өзи бурынғыдан бетер уялғандай болды да, бирден:

«Неге уяламан, басласам баслайғояман да!» деп кеўлин тиклеп алды.

Шайыр болыуың ушын көп оқыуың керек, дейди Төлеген аға. Мен тынбай оқып атырман, оқып атырман. Дүньяға шын жүрегіннен қызығып қарауың, адамлардың кейпин, ишиндегисин, не ойлап тұрғанын, тәбият сырларын түсиниуың керек. Соларды сулыу сөзлер менен қосыққа айландырыуың керек, көргенлеринди соның дәл өзи етип бир нәрселерге теңе. Мәселен, «қайшы кулақ қаназат» дегенде - жүйрик атты түсинемиз. Есиктің алдындағы жас талды «сәруи тал» десек көз алдымызда басқаша сәулеленеди, бәхәрдеги көгис майсалықты «кулпы дөнер сурдың түгиндей» десек қандай сулыу шығады, деп адамның он уйқылағанда түсине енбейтуғын көринислерди, уақыяларды айтып беретуғын еди.

Ол енди, өзінше теңеулер излей баслады. Адамларды бирқатар көз алдынан өткерип еди, жөнли хеш нәрсе аўзына келмеди. Тәбият, қусларды көрсе қалай болар екен? Буларды көргенде, ойлағанда шайырға буннан не керек өзи? Билмедим! Соның арасында, өткен жылғы дийуалы газетада шыққан «Бәхәр» деген қосығы ядына түсти.

Көк қууалап ешки, сыйыр, қозы-ылақ,
Қосық айтқан шопан дауысы қулдырап...

Бул сөзлер сол уақытта аўзына қалай келип қалды? «Көк қууалап» дегенди үйдеги ешки-ылақтан көріп жаздымбекен? Үйден көрмей-ақ, есимди билгенли белгили нәрсе ғой, ал онда:

Тоғай уу-шуу, көлде қыйқыу, гүйдә-гүү,

Сен бәхәрдің сазларына сал кулақ, - дегенмен. Бәхәрдің сестине, дауысына, хаўазына демей, «сазларына» дегенмен. Бәлким, муғаллимге сол ушын да унаған шығар. Мен бул қатарларды бир күн бурын ойластырып, сөзлерди қурастырып жүрген жоқпан. Жазаман деп едим, өзлери аўзыма дизилип келе қалды. Ал, хәзир не? Хәзир хеш нәрсе келип тұрған жоқ...

Ол, мына қараңғы қаплаган түн жарпында қосық жазыуға уақыя изледі. Аўа, уақыя керек, не хаққында қосық жазғысы келеді? Оны неге арнауы керек, хеш нәрсе ядына түспеди. Уақыя таппады. Ол хәзир уақыя деп атыр. Еле үлкейе келе «тема» деген сөзди үйренип алады да, анық шайыр болып кеткен соң бул сөзди нешше мың мәртебе қайталайды. Оны излеп, тапқаннан кейин де уйқасқа түсире алмай, түни менен дөңбекшип, гә столға

абынып отырып, қолындағы қәлемин шайнап отырады. Хәзирше оның жас жаны алдында күтип турған бундай дәретиўшилиқ азапларынан пүткиллей бийхабар еди...

Өткен күни китапханадан қайтқандағы ўақыя ядына түсти. Лепес пенен Узақты аўылының туўры жолына салып жиберип, өзи Ларабатқа қарай киятыр. Аўылға жақынлаған жерде бир өпепек пәслепп ушып келип, алдындағы соқпаққа қонды. Бул қусты көптен бери көрген жоқ еди. Ушырып жибермеў ушын жүрисин пәсейтти. Ол да соны сезгендей, әстен адымлап жүре баслады. Шымшықтың қос аяқлап секирип жүретуғынын биледи. Мына қустың адымлайтуғынын көрмеп еди. Төбесинде тажы бар, негедур басы денесине қарағанда үлкендей көринеди. Пәриниң нағысы неше түрли екен? — деп ойлады. Ақ, сары, қара, қызғыш түрлери анық көринип тур, тағы көгис дөнип те кетеди. Бүйтип нағыслап бояғаны неси екен? Аўылға келетуғын қуслардың ең сулыўы. Қарлығашты кийели, аўылға от кеткенде аўзы менен суў тасып сепкен, деп әпсана етеди. Бирақ, оған бояўды аяған ба, ақ пенен қарадан соққан. Ал, мына қусқа, бул не деген хұрмет? Соларды ойлап турғанда, жаңағы өпепек сүңгигиш балалардың басын суўдан зонқ етип шығарып, және сүңгип, және шығарып жүзгениндей, бир-еки бөлип ушты да, арманырақ барып қонды. Жақынлап барып және қарап тур еди, биреў артынан келип бөксесине теўип жибергени, соқпаққа оммақазан атып жығылды. Түрғелип артына қарап еди, адам дегени төрт аяқлы ҳайўан болып шықты.

Үйиниң қасындағы Еркебай деген баланың қошқар қозысы екен. Оны тап ийттей етип, бәрхә ертип жүреди. Кишкентайынан балалардың арасында жүрип, ойыншыл болып қалған. Балалар оны өшегистирип, еки қолын тиреп, дүгиседи. Жайылып жүрген жеринен келип, Ибрайымды дүккени екен. Ол ойнап, және кейнине бәсип, қайтадан дүгиспекши болып еди. Ибрайым қаймығып қалғанда өзиниң пәти менен дизерлеп жығылды. Соң, оның еки шақынан услап, былай-былай қайырып ойнады. Шақының ғыржықларын санап, маңлайынан сыйпады. Сонда, халық қосықлары жазылған китаптан ядлап алған:

Қошқар болар қозынын
Маңлай алды дөң келер,
Жигит болар жигиттиң
Етек-жеңи кең болар,

— деген қосық ядына түсти. Усы қосықты дәслепки оқыған күн-лери үстиндеги кийимине қарап, қандай жигит боламан деген-лери, сол күни кийип шыққан Мәденнің гөне кийими хақый-қаттан да кеп-кең, қолпылдап турғанын көріп, етек-жеңи кең дегени адам пейлинің кеңлиги, жақсы жигит болыуы керек дегенин түсинбей, кеп-кең жеңин услап көргенин еслеп, мыйығынан күлди.

Оның уйқы қашқан көзлери түннің қараңғы пердесин серпилдирип, күндизги уақыяларды көріп атыр еди. Мийи тоқтаусыз бир нәрселерди излейди. «Ауылымның кулдыраған соқпақлары, жайлауларды қурдай қаплаган маллары, кешки иңирде жуғырласқан шымшықлары» деген қатарлар дизилисип келе берди. Ол көп уақтан бери қаратал хаққында жазғысы келип жүргени ядына түсти. Көз ашып дүньяға қарағанлы турақлы көретуғыны усы қаратал. «Шақасына әткөншек байлап, сени шайқап отыратуғын едим», деген апасы. Қаяқтан шаршап келсең де, оның саясы жаныңа дәрман береді. Қапырық ыссыда да қаратал самал шақырады, өмиримиздің көби соның менен байланысly, деп ойлап қойды. Жас ойшыл өспиримнің кеуил саңлағы ашылғандай еди. Ол усыларды ойлап, көзи илинип кеткенин де билмей қалды.

* * *

Баслауыш мектепке биринши қатнаған соқпақ хәзир арба жолға айланды. Бул, биреудің изин биреу басып, кейни таусылмайтуғын әулад ушын гүзар болажақ. Ибрайым мектепке барған жылы: «әй, сылбырай бермей қаттырақ жүр», деп излерине ерткен питкериуши класстың баллары хәзир дәудей жигит болып кеткен. Ол уақытта балалардың бир қатарын гүзги пишен орақта жүрген жеринен услап әкелип, биринши классқа отырғызатуғын еди. Әне, солар төрт жылдың ишінде партаға сыймай, муғаллимге теңлесип қалды. Баслауыш мектепти питкерип шықса, сауатлы адамлар есапланып, көпшилиги хукиметтің кеңсе жумысына хаткер болып кетеди. Жақсы оқып, өзине исенгенлери баслауыш мектеп ямаса кешки ликбезде, бир қатарын алыс ауылларға жамбас муғаллим, яғный үйме-үй қонып шаруа, балықшылардың балаларын оқытатуғын етип жибереди.

Соңғы төрт-бес жылдан бери армияға алыспақ күшке минди. Жасың толса, алды-артыңа қаратпай алып кетеди. Дүньяның қайсы шекесине әкететуғыны нәмәлим, аман жүрсең бес жыл

дегенде қайтып келесен. Көп адамлар балаларын жибермеудің жолларын ізлейді, тил билмейтуғын бийтаньс елге кетиуден жигитлер де қорқып жүреді. «Бизің Мәден он алтыға шыққаннан баслап армияға кетемен дейди де турады, — деп ойлайды Ибрайым, — қорқыұ-сорқыұ деген жоқ, сирә».

Быйылға келип Ибрайымның өзи де, бирге оқыған жаслас жоралары да ержетип қалды. Кимиси үй руұзыгершилигине, кимиси колхоздың атыз жумысларына араласып кетти. Хожа-лықта неше адам болса, бәри жабыла жуұырғанның өзінде қарақан тамақты толтырыұ мүшкил болып қалды. Бурын-соңлы балашағаны асырап отырған үй қапталындағы қыйтаққа колхоздың жумысынан қашып-пушып ертели кеш қарайсан. Өмириң атызда, өлимнен тысқары адам күндиз үйинде жүре алмайды. Соның ушын ата-ана балаларын малға қарап, оның от-жемине жумсаұға мәжбүр.

Ибрайым да бой жағынан кемислиги жоқ, қатарының алды болып киятыр. Күндиз оны аұыл арасында көрген адам «мына биреұ собырайып неге бийпайда жүр», деп нәзер аударғандай болып қалды. Гейде Мәденге қосып, соңғы уақытлары өз алдына колхоз жумысына жегиле баслады. Аұыл баласына қай уақта да жазғы демалыс деген болмайды. Атызға баратырып, киятырып саратанның ыссысында хәрреге таланады, шашына шөп ерип, шалғайына ошаған жабысып келетуғын болды. Жаздың қак ортасында гүлин төккен жоңышқа писип баслайды. Колхоздың туқым планы аұыр. Оны орып-жыйнаұ уактында хешкимди аяп отырмайды. Орағынды алып шыға бересен. Тықырлап орыуың керек, адам жоңышқа атыздан жалаңаяқ жүретуғын болсын. Егер тикештей тикрейтип, шала орсан көретуғын азабың баска. Бул аұылда хәзирги хукимет орнамастан бурын, Әмет бай деген адам есигинде күнликшилик етип жүрген Аннакул деген жигитке жоңышқа орғызған. Түстен кейин келип көрсе, жигит жоңышқаны сәл жоқарырақ шалып орып отыр екен. Буны көрген байдың гәзеби келип, Аннакулды жоңышқа шала орылған жерге жалаңаш ети менен аұнатып, қамшы менен сабаған, деген аңыз бар. Бригадирлердің бәри усыны билип алған. Туқым жоңышқада биринши, екинши орақ деген болмайды. Орылмай көп турғаннан кейин ишинде хәррениң табактай уяларынан баслап, түрли жанлы жәниұардың мөканына айланады. Нағыз саратанның мыс қайнаған ыссысында бийдай орақ пенен усы екеұи майырып, талай адамлар төсек тартып қалады. Сонлықтан да халықта:

«Әй, кудайым, бир ауырыу бергейсең,
өлимнен жырак,
Бийдай орақтан бурынырақ»,

деген қосық бар. Усындай ауыр мийнетке шыдамай, арғы шетине көз жетпейтуғын бийдай атызларды бир ийнинен қол менен органдағы азаплардан дөреген нала қосығы. Бул, халықтың жалқаулығынан емес, мийнетти жеңиллестирип, адам баласы шыдағандай етип шөлкемлестиріуді әрман еткен дәрттен дөреген.

«Тоғайға от тийсе куушал да жанады, жас та жанады» дегендей, бәхәр ерте келип қазыу кешиксе, дәрья тасып жыққын пайда болса, сениң жасың менен ғаррына қарамай, хәммени күн-түни айдайтуғын уақытлар болып турады, бірақ олар мына еки орақтай емес.

Ибрайымды бүгін «Орыс жол»дың күнбатысындағы Сапаев Есбосынның звеносына жиберди. Ол жерде ғауаша тәрбиясы жүріп атыр, жоңышқа орақтан анағурлым жақсы. Бригадир дегениң-әм колхоздың ярым баслығы. Өз қарамағында «пууына нан писеди». Оларды тап бурыннан оқытып қойғандай, басшы болыудан ақыллы, билгир болып шыға келеди. Әсиресе, кимге не жумыс берерде кәтелеспейди. Хәркимнің уқыбына, шамасына, ким менен кимнің әмпийралығына қарап бөлистирип таслайды, хайран қаласаң. «Мениң қатарда турып жоңышқа ора алмайтуғынымды байқаған болыуы керек деп ойлады Ибрайым, ямаса Қәллибек ағам кишкене ахунзаданы көп қыйнай берме деп айтқан ба?! Неде болса, орақтан қутылғанына кууанып, звеноға жетип келди. Келсе, Елмурат молланың баласы Генжемурат ат қосқан окошка менен ғауашаға қарық жарыуды келистире алмай атырған екен. Бурынғы окошка айдап жүргенлер, суушылар, кулласы ебиндей қарыуы барларды ораққа салған. Бул енди, Генжемурат пенен екеулеп қарық жарыуы керек. Окошкаға қосылған атты тапқа салып үйреткен адамның бир өзи-ақ бул жумысты атқара береді. Аттың жылауын силкип, орнынан қозғайды. Өзи окошканың еки тутқасын беккем услап, пазнаны орташа тереңликте жерге батырып, былай-былай жибермей бир қәлипте услайды, ат тап бойлап жүре береді. Жәниуар колхоздың аты «күним өтсе болар» таклетте бир жүристе окошканы сүйреп отырады. Арғы шетке шыққаннан кейин бурып, жаңа тапқа салады. Буған қолдың күши, атты басқарыу тәжирийбеси керек. Генжемурат бурын бундай жумыс ислеменген. «Қапталында,

атты жетеклеп жүриў ушын Ибрайымды жибереин», деген-дегиси екен.

Енди Генжемурат атты басқарыўдан қутылып, алдындағы окошкаға беккем болыўы керек еди. Оның да тәсилин билмесең қыйын екен, пазнаны нуқып тереңге салып жиберсе, ат жәниўар ыңыранып қалады, ушқарырақ болса, пазна жер бетине шығып, жеңил көшкенде аттың туяғына барып қалады.

Күн әдеўир қызып, түсликке шығатуғын ўақыт шамаласқан еди. Атыздың арғы шетинде ғауашаны гә отап, гә домбықлап жүрген хаяллардың алды Бесжап бойындағы ғарры тутқа қарай жүре баслады. Ибрайымлар қарық жарып атырған атызды және үш айланса болайын деп тур. Түстен кейин «Тораңғыл қостың» аржағындағы атызға өтеди.

— Неде болса, усы қыйтақты болып кетейик, Генжемурат аға, — деп Ибрайым артына қарап еди, оның даўысынан ағасы селк етип, өзине келгендей сезилди оған. «Не бәле, қалғып киятырма», деп қойды ишинен.

— Мәйли, мәйли.

Генжемураттың даўысы уяң еситилди. Булар және бир айланып, енди соңғы қарыққа түскен еди, ат бирден пысқырынып, алдында киятырған Ибрайымның қапталына пәт пенен шығып кетти. Ол, не болғанынан түсинбесе де, аттың жылаўын қатты тартып тоқтатты. Жәниўар тоқтағаны менен бир жерде тура алмай, аяқтарын ғибиртиклеп басыў менен бола берди. Кейин билсе, ізде киятырған Генжемурат қалғып кетип, окошканың тутқасын жаздырып алған. Ол қапталға қарай қулаған. Тутқа бетиниң салмағы менен топырақтан көтерилген пазна артқы аяққа тийген де, шеп аяқтың туяқтан жоқарысын кесип кеткен. Аттың ыңыранып пысқырғаны сол екен.

Кәпелимде қыйын жағдай болып қалды. Жәниўардың шеп аяғының териси жалбырап, қан сорғалап атыр. Оны тез окошкадан жаздырып алып, атыз шетиндеги тораңғылдың көлеңкесине тартты, адамдай ыңырсыўы менен үш аяқлап жетекке ерди. Енди буның қанын тоқтататуғын адам керек. Ибрайым орақшылар түсленетуғын қосқа қарай қуйындай ушып кетти...

Бундай хабар аўыл арасына жылдырым тезлигинде тарайды. Бирсүден бирсү еситип, хәрким өзінше азғантай да қосып айтады. Бара-бара аттың кесилген аяғы «улғайып», бирсү дизеден төмени шорта кесилипти десе, басқасы аттың артқы жамбасы шорта сыныпты, тағы бирсү ат өлейин деп атырғанда зорға

пышаққа илиниптиге дейин барған қусайды. Буны еситкен Мәден атызға қарай жууырған.

Бул да ҳеш гәп, усы колхозға районлық суў хожалығынын баслығы ўәкил еди. Ол, колхоз мүлкине зыян келтиргенлерди заң хызметкерлерине тапсырып, шығынды өндирип алыў керек, депти. Ўақыяның шаңы аспанға шығып кетпестен бурын дәрхал жетип келген хожалық баслығы Қәллибек Қадиров, болған исти көзи менен көргеннен кейин жаны жай табайын деди. Бул ўақта, атызда жүрген естияр адамлар дәрхал бир жапырақ кийизди күйдирип, аттың аяғының жалбырап турған терисиниң астын тазалап, орнына қайтарып жаўып, кийиздин күли менен таңып таслаған екен. Кимдур атқа кеште берилетуғын жемин әкелип, дорба илдирген. Баслық келгенде ат төрт аяғында жем жеп тур еди.

— Атты аткөнекке апарып тапсырың, сизлердин мәселенизди басқарма мәжилисинде қараймыз, — деди баслық кетип баратырып, — асықтырмай, жетелеп барың, — деп қосып қойды.

Ол кетиўден участкалык милиционер жетип келди.

— Даўагер ким?

— Колхоздың аты ғой, даўагери жоқ, — деди жасы үлкен колхозшылардың биреўи.

— Колхоздыки дегени - ҳүкиметтики дегени, — деди милиционер, — бригадир қайда?

— Жоңышқа орақтың басында.

— Табелши ким?

— Жуппан Турсын.

— Тез шақырып келиң.

Ибрайым табельшикти излеп кетти. Ол — Нуратдин жорасының әжағасы еди. Негедур адамлар атына фамилиясын қосып, қосқанда да Жуппанов емес, Жуппан Турсын, деп айтады.

Милиционер аттың жарақатын, оның аяғын пазна кескен қарықты көрди. Қарыққа шөп суғып, тереңлигин өлшеген болды, гүбирленип жүрип бир нәрселерди қағазға түртти.

— Сизлер менен аўыл кеңестин кеңсесине барып сөйлесмиз, — деди де табельшик, Генжемурат, Ибрайым үшеўин ертип кетти.

Кеңсеге келгеннен кейин Жуппан Турсынның қолына қағаз-кәлем ұслатты.

— Бириншиден, болған ўақыя ҳаққында акт дүзесен, екыншиден, айыпкерлерди жазалаў ҳаққында ишки ислер мәкемесине арза жазасан.

Жуппан Турсынның көзі уясынан шығып кете жазлады.

— Хаў аға, мына Генжемурат деген жүрген бир жарымес, мына бала болса, өзимнің иним есабы, булардың үстинен қалай арза жазаман?

— Нешеге шықтың? — деди милиционер Ибрайымға.

— Он беске.

— Әне, колхоздың күш-көлигин жарымес адамға хәм жасы жетпеген балаға тапсырғаның ушын сен де жууап бересең. Келтирген зыяны ушын мынаны қамаймыз. Ал, мына баланың ата-анасына хәкимшилик шара қолланып, мектебине хат жазамыз...

Тап усы ўақытта колхоздың баслығы менен аўылкеңестің ақсақалы кирип келди. Еки айыпкерди сыртқа шығарып жиберип, өзли-өзи узақ сөйлести. Милиционерди районнан келген ўәкил жиберген екен, оның разышылығын алыпты. Басқарма мәжилисін шақырып, Генжемураттың бир айлық мийнет күнин колхоздың хожалықты жүргизиў бөлиimine өткеріўге келисипти. Ал, Ибрайым хәққында хешким иллә деп аўзын ашпаған. Оны қосса, жасы жетпеген мектеп оқыўшысын жумсағаны ушын басшылардың өзлерине де таяқтың бир ушы тийеди екен. Гүманшыл адамлар оны басқаша жорыды. Пақырбай рабочком халықтың бурынғы тили менен айтқанда «Қызкеткен» каналына «Арық ақсақал» (өзбекше «жап») болып кеткеннен кейин Мәденди Бесжаптың мурабына жәрдемшиликке өткерген еди. Районнан келген ўәкилдің гәпти ұлғайтпағанын соннан көрди...

Ханбийби елти кишкене баласының ержетип қалғанын әсте-ақырын мойынлай баслады. Баслаўыш мектепти питкергенли бери хәптеде, гейде күнара колхоз жумысына жегилип туратуғын болды. Дәслебинде буўыны қатайсын, писсин деген ой менен үндемей, артынан қарап қалатуғын еди, енди болса баланың бели қатпай атырып оны колхозшы етип жибермейме?, деп гүдиклене баслады. Ал, кешегі аттың майрылып қалған ўақыясынан кейин енди жибермеймен деген шешимге келип еди, жақында баласының ержеткенлигин билдиретуғын және бир ўақыя болып, қуўанғанынан көзине жас алды.

— Апа, жигитлер менен гештекке қосылажақпан, — деди анасына азанғы шай халқастан кейин.

Елти баласына жалт қарады. Оның гештекке қосылыўының өзи жаңалық болса да, анасын таңландырған нәрсе «жигитлер

менен» дегени еди. «Әй, Яратқан ийем, Ибрайым жанымды да жигит еткениңе мың қәтле шүкир», деп жағасын және бир мәрте қос қоллап услап қойды.

— Қызлар да бола ма?

Анасының бул күтилмеген сорауына бет-әлпетине енген қызғыш түр менен төмен қарап, үнсиз жууап берди. «Демек, болады екен, деп ойлады Ханбийби елти. — Болсын, мерекеде өзін услап-тутыу, әдеп-икрамлылық, басыңқылықты үйренеди». Соң, Ибрайымның буннан бир-еки жыл бурын, гөне журттағы машыншы кемпирдің ақлығын бесикке салғанда, халық дәстүрине қызығыушылығын байқаған еди. Мәресимди баслаушы Қанлыгүл деген хаялдың еркекше кийинип, жыңғыл сабауды ат қылып минип, қолындағы қамшыны таулап, бесикти айланыл шапқанлары, бәйгиден аты озып келген, гә ылақ ойында жеңип шыққан шабандоз болып, баланы бесикке бөлер алдында жинжыпырды кууып, бесиктиң өтирапын сабалап, айтымын айтып ойнағанларын көрип хайран болған екен.

Қаракөлдеги анна ауылдың берғи шетинде Ханбийби менен бири абысын-бири келин болып қатнасып отырған Дәме тақылдақ деген хаял бар. Соның ортаншы қызын айттырып, еки жигит келген. Дәстүр бойынша, бой жетип отырған қыз, айттырып келгенлерди көриу хәм өзін көрсетиу ушын қонақлардың алдына дастурхан жайып, шай әкелип қояды, узақтан келип қонатуғын түри болса, кешки қонақасын берип, төсек салып береді. Усындай кирип-шығыспада еки тәрәп пинхамы бирин-бири сынап та үлгереди.

Жигитлер шай ишип болған соң, Дәме тақылдақ олардан «жол болсын» сорапты.

— Айып көрмең шеше, бизде жигит, сизде қыз болғаннан кейин, халықтың дәстүри бойынша ортаншы қызыңызды айттырып келдик, — депти қонақлардың биреуи.

— Елде бар нәрсе ғой, әйтеуир, оның хеш айыбы жоқ, — депти хаял. — Сизлер де сорағанымды айып етпең, мениң қызымды қайсысыңызға айттырып келдіңіз?

— Мен аталас ағасы едим, қызыңызды мына иниме айттырып келдик, — депти жигит ағасы.

— Сен бир мурны зонғарғадай жигит екенсең. Бизге күйеу бола болмыштың мурны қайда, көринбейди ғой?

— Шеше, — депти сонда болажақ күйеу бала тилге келип, — мениң де мурным бар еди, бирақ, мына жигит ағамның мурнынан қорқып, бойын тасалап тур...

Жигиттиң усындай хәзиржуаплығына кеули толған қыз анасы разышылық берген екен, деген әңгиме ауыл арасына тарқап кеткен. Буны еситкен Ибрайым дәрхал қолына қағаз-қәлем алып жазып қойғанын еследи, анасы.

Ханбийби елтинің қуйын ауылда Әрепбай ақсақал деген руулас ағасы бар еди. Сол, идиралды перзентим деп, үлкен қызын елден ереклеу етип, үлкен шән-шәукет пенен узатты. Өзи ерик писиктиң уақты. Берги қанжығалы қыпшақта Әзийманың түскен жери, қудасының үйи бар. Ауыл бойынша ерик бақтың үлкени соларда. Түсликке қудамның үйине иркилип, Ибрайымды ерикке тойғызайын, арғы жағында тойхана жақын, қоныққа үлгерімен деп, баласын ерте шықты. Қудалар апақ-шапақ болып қалды. Баяғы, Ибрайым мектепке баратуғын жылы тууылған Хожаназар жүретуғын, шүлдир-шүлдир сөйлейтуғын да болған. Әкеси Мәмбетназардың аузынан түскендей. Әзийма үкесин сағынып қалған екен, кирип-шығып жүрип Ибрайымның бойларынан аймалай береді.

Кеште тойханаға барып қонды. Түнде үлкен гүжим әтирапына салы сабан төсеп, тойға келгенлерге құр дүзетилди. Ортада төрт жерде шом жағуылы. Гүжимнің түбиндегі ағаш сыпада бақсы менен той кәтқудалары отырды. Ешим бақсы дегенди Ибрайым өне сонда көрди.

— Бизиң ауылда Қайып қуйын деген жырау ағамыз бар, — деп айта беретуғын еди анасы, — «Едиге» дәстанын түни менен жырлағанда, таң ата қар жауып шығатуғын болған. Ал, Ешим бақсы болса, сын-сымбаты келискен, оғыры сулыу жигит. Барған жерінде оны бир көриу ушын қызлар қоршап алады. Қараөзектегі бир тойда ауыл қызлары талпынып-талпынып қарауиди аударып жиберген деседи...

Ибрайым сол сапары анасынан жигитке де сулыу деп айта туғынын биринши рет еситкен еди. Бүгингі тойда сол жырау менен бақсыны бир көриуге қуштар болып келди. Мине, Ешим бақсыны да көрди. Ол, орта бойлыдан сәл узынлау, қайың, үстибасына шубатылған шекпен емес, шап-шақ кийинген, еки жүзи гүл-гүл жанып, көзлери өзинен бурын күлетуғын, мынау құрда отырған, күни-түни далада жүрип, қолларының терисине дейин қарайып кеткен адамлар арасына өзге дүньядан келгендей бир ақ бозлақ жигит екен. Көзлери бир жерде туратуғын емес, гә сукланып, гә лаулап нәзери түскен жерди жаулап алатуғындай. Оны көргенде қызлар түе ғаррылар да «япырмай» дегенин

билмей қалады. Қосықты денесін шеп қапталына сәл аұытқытып, нәзери бәлент, шалқайыңқырап айтады екен. Ибрайым, оның айтқан қосықтарынан көре, аұылдың қызлары бақсыға қашан топылар екен деп, курдың хаял-қызлар отырған тәрәпине көбирек қарап қояды. Бирақ, өзиниң аұылы болған соң, қызларының көзлери тойып қалған ба, хешким оған тасланбады. «Бахытлы жигит!» деген ойға кетти ол. Бирақ, Ешим бақсы оның ойындағыдай адам емес. Жигитке қудайым бақсышылық хөнер берип, диянат бермеген еди. Жаслай жолыққан даңқ-абырайды көтере алмады. Ел аралап жүрип бираз қызларды жолдан шығарған. «Мен саған ашықпан деп бойын таслағанларына: «түнде суў бойындағы ақ талдың астына кел» деп, талай алдап кеткен. Ондай қызлар соңында елге сөз болып, өмиринше турмыс курмай отырып қалған. «Марапатты көтере алмай, лапызын да жок етти, өзи де үйленбей-ақ көз жумды», деседи аұыл адамлары елеге шекем. Бақсыдан перзент қалмады. Аұылда «Ешим ой» деген жер бар. Оның бул дүньяға келип кеткенинен тек усы естелик ғана қалған.

Ибрайым сол күни Қайып жыраўды да көремен деп күткен еди. Ол хәққында, баяғы мал бағып жүрген жыллары Пақырбай ағасынан да көп еситкен. «Қайып қуйын «Едиге» дөстанын кобызсыз айтатуғын еди», дегени ядында қалған. Бирақ, жыраў ол күни ортаға шықпады.

Ертеңине қызды сәскеден қалдырмай узатып жибериў керек екен. Жигиттиң аұылында да той әллеқашан басланып, хәмме жол қарап отырған қусайды. Гүлмыйықлы еки ат арба, колхоздың еки ат қосылған пурғын арбасының ишлери төсестирилип, дөгереклери пөпеклер менен қоршалған. Бардамлы адамлар ақыллы болама, ямаса халқымызда бурыннан бар дәстүрлер ме, Ибрайым усы ўақытқа дейин көрмеген, билмеген нәрселер көп болды. Қыздың төбесине желқомдай етип тутылған онеки қос үлкен орамалдың төрт тәрәпинен услаған қызлар, алдында жеңгелери, оны сыртқа алып шықты. Тәўир кийинген, бойлысынлы, хәммеси биргелки жигитлер қаяқтандур пайда болды. Ибрайым олардың келгенин байқамай қалды. Ғаз қатар дизилисип, отаўдың оң қапталындағы ата-аналардың қарсы тәрәпине келип турды. Узатылып атырған қызды әкеси Әрепбай ақсақалдың алдына әкелди. Ата-анасы маңдайынан сүйип хошласар ўақытта «қыз сынсыў» дәстүри басланды. Ибрайым узақлаўда еди, сөзлерин анық еситпеди. Қыз әкесин, ағаларын қушақлап,

қосық пенен сыңсып жылады, оны синдилери қосылып қуғатлады. Бұрын еситип жүрген қосықтарында:

Атамды нәйлейін дүньяға қызған,
Бахтымды нәйлейін жаманға сызған...

Ямаса:

Ата-анам қарамады жайыма,
Неке қыйған молла қалды қаныма,

— дегенге усаған қайғылы қатарлар көп еді. Мына қыздың сыңсыу қосығында ондай налыу, яки өкинишлер сезилмеді. Соған қарағанда, хәркімнің жағдайына қарап қосық шығарылатуғын құсайды. Дәстүр бойынша ата-анасы менен хошласып, тууылған үйінен биротала кетіп баратырғанына усындай исленсе де, қандай қыз болмасын усы жерде раслап жылайды.

Сыңсыу питиуден «хәўжар» басланды. Оны қыз жеңгелери менен синдилери баслаған болыуы керек, дауыслары әдеуір жерге еситилді. Ибрайым, «хәўжар» қосығының биразын ядтан биледи. Ибрайымның бир хайран қалған жери - бағанағы қарама-қарсы дизилисип турған күйеу бала тәрәпи «хәўжар»ды дауам етип, өз қосық қатарларында қыздың келин болып түсетуғын үйін, қәйін атасы менен енесін мақтап, олардың мийримли адамлар екени, келиншек қорықпай бара берсін, өз үйіндей болып кетеди, дегенге усаған мазмұндағы қосықтар айтты. Ибрайым бұл қосықтардың хеш бирін еситип көрмеген екен. Бұндай етип жууап қайтарылатуғыны хәкқында Төлеген муғаллим де айтқан жоқ еді.

«Хәўжар» питти. Күйеу бала тәрәпи келиншек топарын баслап безеули арбаларға қарай жүре баслады. Әне, усыннан баслап қыз жеңгелери хәр адымына бир қәдениң атын айтып, жигит ағасы менен саўдаласа баслады. — Мынау, усы елди құрап кеткен Сазан бабамыздан қалған көпир, ауылдың ең үлкен мүлки, көпир қәдемизди бересіз?

— Бұның қәдеси анау-мынау болмайды, қәйним, — деди жасы үлкенлеу бир хаял, — уллы бабамыздың қолы тийген.

Жигит ағасы қалталарын қарманып, пулын жортаға табалмай аттырған адам болып, әдеуір гүйменледі.

— Мә жеңге, мынау тап барлық қәдеңе де жетеди.

— Бай-бу-у, соншама саўлатыңа усы болғаны ма? Барлығы түуе, көпирдің ярым беллигине де жетпейди ғой, ўа-ха-ха!

Еки тәрәп макул күлисип алды, арттағы хаяллар бир нәрселерди айтып жабырласады. Жигит тәрәпинде де хәр қайсысы гәп қосып, ғауырлы күшли, биреу-биреуди зорға еситеди. Сонын арасында аўылдың жас жигит-желенлери хаяллар топарын күйеу бала тәрәпке қарай ийтереди. Күйеу тәрәпи де ширенип турып алады. Бир уақытлары араға кишкене балалар кирип кетти, олар да бир нәрселерди айтып дыбырласады.

— Аўылдың балаларына шабдырма қәдесин берип жиберин, болмаса адымыңызды аттырмайды.

— Хаў, шабдырма қәдени кеше келген уақта берип едик ғой.

— Булар кешеден бери шыдап жүре береме, бермесеңиз тағы шабдыражақ.

Тағы күлки гүў етип хәуиж алды.

— Тоқтаң, тоқтаң, — деди, еплеп жана онлаған адым атқан күйеу балларға, — мына пийрим Бийбипатманың хаялларға қалдырған мийрасы — тандыр деген жарықлық. Буның тусынан қәде бермей өте алмайсыз.

— Хаў женге, тандыр дегенди де жолдың бойына қура ма екен? Қой, буның орнын өзгертиң, — деди жигитлердің биреуи қууақыланып.

Күйеу бала топары азғана ырымын ислеп, және алға қарай күш пенен талпынды, хаял-қызлар да тиресип, олардың жүрисин шымшық адымға түсирип тур.

— Хаў кише, күйеуди неге ирикпейсең, мына бажбан атамның үйиниң тусынан қурыдан-қуры өтип кете бере ме?

— Кеше бул үйдиң алдында «кемпир өлди» қәдесин берип едик ғой. Кемпири түспегир тағы тирилип кеткен бе?...

Усылайынша бирин-бири ийтерисип, гә алға, гә артқа теңселискен аламан, «зәңги басар» қәдесине жетип келди. Бул жердеги ғауырлы да пәс болған жоқ. Қызды жеңгелеринен айырып, арбаға отырғызыудың өзи бир үлкен салтанат болды.

Тап базардағыдай, биреуи сатарман, биреуи аларман. Шын жүректен айтысып, дәлийллесип, сахнадағыдай хәр ким өз ролин жеткерип атқарады. Жигит топары өлдим азарда дәслепп қыз жеңгесин, соңынан келиншекти арбаға отырғызады. Қалғанлары тез-тез жайласып алып, алдында атлы жол баслаған жигит ағасы, аўылдан шығып кеткенше шырпынады екен...

Жаңа хукиметтиң талабы күшли, жумысы қаншама аўыр болғаны менен халық өзиниң салт-дәстүрлерин, үрп-әдетин дауам еттириуде жүдә бир айбынып атырған жоқ. Бәхәр келиуден

таңның атыуы, күннің батыуы пахта хәм басқа да дийқаншылықтан геүгимде үйине келе жығылса да, ғамлы кеуиллерин көтериүге де уақыт табады. Қандай болғанда да келин түсириү тойы кемінде еки күн, ал қыс мәусимине туура келсе, қолында азы-кем ғәрежети барлар ат шаптырып та берип атыр.

Ауылдың естияр жигит-қызлары қашан хайит байрамы келер екен деп күтип отырмайды. Хайит келгенде де баяғыдай қазан-ошақ қазылып, шүлен қазанда ауқатлар асылып, әткөншеклер қурылмайтуғын болды. Басқа нәрсеге көзин жумып қараса да, хукиметтен диний мәресимлер менен байрамларға кесгеллем рухсат жоқ. Айтқанды қылмағанларды аяп отырмайды. Хайит байрам жумыс күніне туура келсе, күндиз хайитлығынды да бере алмайсаң. Соның ушын қыста сирә, ал жаз айларында да «түн ғәриптики» дегендей, қас қарайғаннан кейин жаслардың ойын-бәзими болып туратуғын еди.

Отырыспақтың аты «Аға бий» деп аталады. Бурынлары «гештек» дейтуғын еди. Соңғы онлаған жылдан бери гештекти енди жигит болып киятырған өспиримлерге берип, «мурнына самал енген» жигитлер «Аға бий» ойынын өткеретуғын болды. Хәрбир бала, хәрбир қыз тезирек ержетиүге асығады. Еркін жүрип көзге түскиси, үлкен адамлардың исине араласқысы келеди. Сонлықтан да, гештекшилер «Аға бий»ге асығады. Олардың отырыс-турысын гүзетеди, үйренеди, хәуес етеди.

«Аға бий» ойынында Ибрайымға ең қызық көринетуғын жери — тәртип. Отырыспақ басланыудан хәммеси бир ауыздан мәжилистин аға бийин сайлайды. Аға бий өзине қазы хәм еки жасауылды белгилеп алады. Узын тауарды есип, дүрре ислеиди. Оның менен адамды дүррелегенде ауыртатуғын болыуы ушын сууға салып қояды. Мәжилис енди тек аға бий арқалы сөйлетуғын, отырып-туратуғын болады. Ким рухсатсыз сөйлесе, яки орнынан турып кетсе, аға бий тәртипти бузған адамға жаза белгилеуді қазыға тапсырады. Қазы жазаның не түрлерин ойлап табады. Биреулерге түн жарпында тамның басына шығып: «Малынды айда-хә-хә!» деп бақырыуды, биреулерге ийт болып үриуді, ал биреулерине қосық айтып бериуді (әлбетте, өмирінде қосық айтып көрмегенлерге) буйырады. Еки жасауыл жазаланған жигиттің еки ийнинде турып, жазаны орынлауын қадағалайды, мәжбүрлеп орынлатады. Қарап турса, бул жерде де сыртта хәрекет етип турған кеңес хукиметиндей, басқарылатуғын жәмәәт пайда болады. Бир адам орынсыз сөйлеп, рухсатсыз отырып тура

алмайды. Бир нәрсе айтқысы келсе аға бийден сорайды, оның рухсаты менен сөйлейди.

Қызлар тәрәпи де сондай, олар әуел бастан бір дизеге қонып отырады. Қызларға айтылажақ сөзлер де көбинесе жеңгеси арқалы өтеди. «Жеңге, Айгүл бийкешіңіздің бүгін кеуіл-хошлығы жоқ па, қабағы жаздырылмай отыр ғой?», «Бизиң бийкешлердің қабақтары жигитлердің сый-зийнетине қарап ашылады». «Хәзир «қант көпир» құрамыз, бәри жайнап-жаснап кетеди», усыған қусаған дәсме-дәс айтысыулар менен жигитлердің қызларға кесе айдауы басланады. Бунда, жигит кесаға еки уртлам ғана шай қуып, оның түбине, кеса усынған қолының алақанына бир шақмақ қант қойып, кесасын өзи қәлеп жүрген қызына қарата гөзеп услайды. Қыз да кесаның өзине арналып турғанын билип, әсте орнынан турады, дастурқанды айланып келип, ийилип, еки қоллап кесаны алады да, әсте артқа бәсип барып орнына отырады. Егер жигиттің усынған кесасына түсинбей басқа қыз келсе, жигит қолын тартып, кесаны бермейди. Онда жүдә қыйын жағдай болып қалады. Сол ушын олар алжаспауға хәрекет етеди. Ал енди, өзине кеса тутқан жигитти менсинбеген яки жақтырмаған қыз кеса алыуға келмей қалатуғын жағдайлар да болады. Бул да жигит ушын жүдә ауыр кешеди. Халық қосықларындағы:

Бир кеса шай создым, турып алмады,
Дәулетим қайттыма деп жаным қалмады,

— деген қатарлар усындай жағдайлардан келип шыққан.

Бул мәжилистің (оны көбинесе «мейлис» деп атайды) бастан-аяғы сынаспақтан, аңлыспақтан турады. Усы отырыспақ, көбинесе, кимнің ким екенін айырып таслайды. «Жақсы қызлар ҳайитта-тойда сайланар, жаман қызлар от басында ойланар», деген қосықлар усындайдан шыққан.

Ауылда хәмме бирин-бири биледи деген менен усындай мейлисте бурын еситпеген жаңа рәуиятлар, қызлардың жеңгелери менен бирге тоқыған жаңа жууап, жаңылтпаш, жумбақлары пайда болады. Жигитлердің де ана отырыспақтан ендигисине таярланып жүретуғынлары табылады. Биреулері дуўтарда жаңа саз үйренип келсе, екіншилери бурын айтылмаған қосықлар, ата-бабасынан қалған ушырма гәплер менен даналық сөзлер топлайды. Бурынғы сапарлары:

Қар жауғанда келме ярым из қалар,
Изди көріп ел арасы сөз болар,

— дегенге қусаған хәмме билетуғын қосықлар айтылған болса,
бул ретте ашық жигитлердің биреуі:

Қызыл гүл егібем дәни сеники,
Қызыклы өмирдің бәри сеники,
Қапа болып ақ жүзинди сарғайтпа,
Өлгенше өмирдің бәри сеники,

— деп намаға салып айтады. Хәмме силтидей тынып тыңлайды. Бул қосықты жигиттің кимге арнап турғанын қыздың өзи ғана емес, мейлисте отырғанлардың көбиси шамалап, көз астынан сол қызға қарап, оның қалай қабыл етип атырғанын «кабақ тәре-зисине» салып отырады. Енди қызлар беттен де қосық жаң-лайды:

Шымбайдың жоллары тастан да қатты,
Жиберген алмасы палдан да татлы,
Шекеси пөпекли, тумары қатты
Елинде бармекен бизиң яр атлы.
Бизиң ярдың минген аты омыраулы,
Қолында қамшысы, сабы қоңыраулы,
Хәр жерге барғанда аты сораулы,
Бес қалаға белли болған бизиң яр.

Ибрайым, аўылдағы усындай мейлислерде өспиримлер қата-рында хызмет етип жүрип: «Бизиң Мәден отырыспақта қәйтип отырады екен?», деп көп ойлайтуғын еди. Анасы, үкенди де ертип кет, саған жынтыуы жоқ, қайтарда ес болады», деп бир-еки рет айтты. Ол, бала ертетуғын адам ба, бир өзи кетеди. Бул аўылдың мейлисине бир рет қосылғанда, шатақласып шығып кеткен. Соннан бери ол қалаға жақын жердеги Қаракөл анналарының аўылы, ямаса қаладағы жораларының бас қоспасына қатнасады. Былайынша қарасаң, бул аўылға сырттан келген адамдай. Бесжап арнасына мураптың жәрдемшиси болғаннан кейин биротала қудайы берип қалды, кеңсеге барып қайтаман деп, қалаға шулғыйды да турады...

* * *

Мәден таң атар-атпастан жұмысқа кетти. Ибрайым оннан кейин де бир тыма уйқылап турды. Қара үйдің түрилген керегеси

хәм түнлигинен бир-бирине ушласып салқын самал есип тур. Күн арқан бойлы көтерілип қалыпты. Анасы сыйыр сауыуға, ямаса Ибрайымның уйқысын бузбай, малды падаға айдап кеткен болыуы керек. Күндеги әдеті бойынша әжағасы екеуиниң төсегин жыйнап атырса, өзиниң бас ушында жайылып жатырған шашақлы қол орамалды көрди. «Мәденнен түсип қалған, апам көрип, мениң бас ушыма қойып кеткен». Орамалды бүклеп, үйдиң үзиги айқастырылып тартылған жерине тығып қойды. «Буны куйындағы Қошқар қауыншының қызы тоқыған. Шетине «М. Т.» деп тоқып жазған. Жақыннан бери усы биреу пайда болды, кандай қыз екенин көриуим керек».

Колхоздың азы-кем көк еғис планы бар. Гүзде гешир-пияз, қауын-ғарбыз тапсырыуы керек. Қошқар деген кисиге Жармыш жаптың гөне аңғарында ара-тура суу алып туратуғын қайыр менен оның арқа тәрөпиндеги боз тақырды берип, қауын ектирди. Колхозға тапсыратуғынына тәрөзи басатуғын, көп түйнеклейтиуғын қауын түрлерин егеди де, соның менен план толтырады. Ал, қалған жерине қауынның бирнеше түрин, басқалар екпейтуғын секерпара менен жийде жапырақты көбирек егеди.

Қошқардың баласы жақында ғана ешекли еки қалта қауын әкелип кеткен еди. Көп жыллардан бери бундай иззетти көрмеген Ханбийби: «Ахун ағасының орнын еске алып жиберген үсир-кеүсени шығар», деп жорығаны менен соңынан сәл гүманланайын деди.

— Мына қауынлар сениң хәмелиңе келип тур ма? — деди Мәденге.

— Аўа апа, бизиң хызмет болыуы керек.

— Адамларды қысып, қорқытқаның ушын ба?

— Адамларға еткен жақсылығым ушын. Мен оның қауынларына пахтадан аўыстырып, мезгилинде суу берип турман...

Усы ғәплер есине түскен Ибрайым: «Хә, күйеу баласы бола-жақпан десе», деп мыйығынан күлип қойды. Бәхәрдиң күнлери болыуы керек:

— Жигитлер ашық қызларына арнап саған қосық жаздырып алады дейди, сол рас па? — деп сораған еди Мәден.

Ибрайым мыйығынан күлип, төмен қарады.

— Саған да жазып берейин бе?

— Маған қосықтың кереғи жоқ, қудайдың берген тили бар емес пе?

«Әне, бул усындай адам, жасқалап отырмай, дәлиден туұры хабарды айтып отыра береді». Дөгерігі сарғыш шашақ пенен жийекленген бағанағы қызғыш орамал ядынан шықпады. Усындайда ойлары алға қарай шауып кететуғын әдеті бар. Қыялында дәрхал Мәденди үйлендирип таслады. Олар келиншегі менен қайсы өжиреде, булар анасы екеуі қайсы жерде жатады? Келиншек ерте турып от жағып, қос қоллап мысқуман менен суу куйып атырған, сорпа кесада торақ суу әкелип берип атырған... Соның арасында бет ашар ядына түсіп кетті. Әжағасының тойында иниси бет ашар айтпас болар, айтымлардың бәрін бет ашаршы балаға өзим жазып беремен, деп ойлап қойды.

Бүгін кеште өзі де гештекке барыуы керек. Зайратдин мақсымның баласы Нажимнің үйінде болады. Ол өзі жалғыз бала, әке-шешеси үшеуғанасы турады. Күндиз үйінде бир өзі қалып мал-қалына, үйдің иши-сыртына қарайды. Үйлери минтаздай, дөгерігінде тис шуклағандай шөп табалмайсаң. Дәлизинен кирер жердегі мүйешке дигирман курып қойыпты. Қырантаудың тасынан исленген, жебир деп мақтайды адамлар. Қызлар дигирман тартыуға келеді. Нажим жүдө кууақы, хәзилкеш бала. Дигирманды жортаға ауыр тартатуғын етип қояды. Келген жас қызлардың күши жетпей турады.

— Қолдасып, тартысайын ба? — дейди оларға.

Қызлар уялып, қайтып кетпекши болады, ямаса тағы бир достын шақырады. Соң, күлип, дигирманды жеңиллетип береді. Гейде «тартқышы сынып қалды» деп жасырады, кулласы ауылдың қызлары да бул үйге келип үйренип қалған. Бирақ, бүгінгі гештекке қызларды шақырмады. Өзлеринің де биринши өткеріуі еді. Бәринің де ойларында бар болғаны менен биреу-биреуінен уялды. Еле жаслау-ау булар, бетлери ашылмаған. «Қыз шақырыу басланса Әлиймаға мирәт етемен», деп ойлап қойды Ибрайым.

«Ауылда қалған менен биз де қарқ емеспиз...» дегендей, Мәденге күлип жүріп, өзинің де «иши майлы» еді. Елге бир гөззал қыздың араласқанына үш-төрт жыл болды. Ауылдағы Хәкимнияз малақайшы хаялы өлгеннен кейін, Қазақдәрья беттен биреуге үйленді. Хаялдың бурынғы күйеуінен қалған Өлийма деген қызы еріп келді. Сол хәзир көзге түсіп, жүриси назлы, көзи сулыу, бетинің оң алмасындағы күлдирғиши жаныңды алатуғын қыз болып киятыр. Ауылдағы «сағал» жигитлер де сукланып қарай баслады. Ибрайым да «еле жаспанғо»ны умытып,

сол аўылға қарай жүргиси, соны көргиси, алдынан шығып қалғысы келеди де туратуғын болды. өзиниң ойынша Әлийма да буған өзгеше нәзер менен қарайтуғындай. Қыздың азғана тәкаб-бырлығы да бар. Сулыў қызлардың бәри де сондай, өйтпесе, ким көринген сүйкене береді. Деген менен Ибрайымды көрсе жуўасып қалады. Оған сөзин өткере алмай, нәзерине илине алмағанлар, «ершен қыз Әлийма» деп ат қойыпты. Көреалмаса қәйтеді, енди. Ал Ибрайым болса, қыялы бөлинип, оны басқа көзлерден қызғанып, арнаў деймиз бе, ашықлық деймиз бе, өз дәртин баянлап қосық жазатуғын болды...

Биринши ғештек ебиндей болып өтті. Ермекбай деген хошхаўаз баладан басқа хешким ашылыспады. «Бүйтип отыра берсек, тек аўқат жеп қайтыўға келгендей боламыз, — деди Ибрайым жораларына, — ендигисине таярланып келейик». «Қызларды қоспаймыз ба?», «Қызлар сениң жайдақ әңгимеңе келе ме, отырыспақты қыздырыў керек». «Қыздыратуғын сен ғой, — деди балалар Ибрайымға, — күни-түни кітап оқыйсаң, қосық жазасаң...».

Көлдеги қурбақалардың «ўарқ еттик, шарқ еттик, жаздың өткенин де билмей қалыппыз» дегениндей, «мийзан тымырық»тан кейин гүзги самал есетуғын, мектепке баратуғын ўақыт та болып қалыпты. Баслаўыш мектепти питкерген ўақытта балалардың хәммеси «ал-ха Шымбайға қатнаймыз», десип атыр еди, бүгинлиги көбисин хожалық машқаласының ийрими тартып, шаңарақтың күш-көлигине айланып қалды.

Ұйдың мал-халы, оты менен суўын қоя берип, орылған гүнжини гүдишеклеў, ғешир қопарыў менен жүўериниң басын қайырыўға жарап кеткен балаларын ата-аналары оқыўға жибергиси келмей қалды. Ал, Ибрайым болса, мектепке баратуғын күнди тап Әлийманың жолына қарағандай күтип жүр.

Енди жол узак, аўылдан Шымбайдың берги шетине дейин бир саатқа шамаласта барсаң, Кегейлиниң арғы жағындағы мектепке дейин де сол ғурлым бар. Бирге барып-қайтатуғын жолдас керек. Айтыўларына қарағанда, айрылмас дослары Нуратдин, Омар, Розымбайлар еле айнымаған, Шымбайға қатнаймыз деп шулғысып жүрипти. «Жарлы жаманар да қуўанар» дегендей, бар кийимлерин үплеп-сүплеп қойған қусайды. Соның арасында мектептен хабар келди, Төлеген муғаллим хәммесин жыйнап, 31-август күни Шымбайдағы Киров атындағы мектепке апарып, оқыитуғын классларын көрсетип, дизимнен өткерип қайтады екен.

Анна ауылы Қаракөл менен Бесжаптың ортасында тығыз болғаны менен төрт бөлек. Хәр қайсысының аралары жап-салмалар, егислик жерлер менен бөлінгенликтен, ауыл ишиндеги кишкене ауылларға айланған. Хәр қайсысының Шымбай жолға шығатуғын өз алдына соқпағы менен арба жолы бар. Балалар сол күни Жармыш жаптың көпиринде топланды. Үш-төрт айдан бери бир-бири менен көреспеген, бәрінде өзгерис бар. Бойлары өсип, ириленип, кимиси сақал-муртын қыратуғын болып кеткен. Әсиресе, қызларды айтпайсаң ба, бойжетип, тап узатылатуғындай болып қалыпты, балалардың үстинен қарайды. Бәриниң де минезлери өзгерип, азғантай салмақ басқан.

Төлеген Төремуратов деген бир тынбайтуғын адам. Ол солай тууылған, жаз ба, қыс па бәрибир, күни-түни муғаллим, басқа талабы жоқ. Дәрхал балаларды этирапына топлап, жол бойынша гүрринди баслады. Айтыуына қарағанда, хукимет жаслардың оқыуына, сауатсызлықты сапластырыуға қатты күш салатуғын қусайды. Быйыл, яғный 1939/40-оқыу жылының аяғына дейин латыншадан орыс имласына өтип болады екен. Сизлер енди тек орысша хәриплер менен оқыйсыз. Газеталар да, оқыулық китап-лар да енди солайынша басылып шығады, дегеннен баслады.

— Сизлерге талай рет айтқанман, бизлер дәслепп Қзақстанға қарайтуғын едик, оннан кейин Орысиятқа, яғный Россияға қарадық, ал хәзир болса, 1936-жылдан баслап Өзбекстан Республикасының курамындамыз. Ертең муғаллимлериңиз сорағанда усылайынша айтып бериң. Төремуратов сизлерди оқытпапты ғой деп жүрмесин. Мениң абырайымды төкпең!

Ол балаларға: — Түсиндиңиз бе, умытып қалмайсыз ба, я тағы қайталайын ба? — деп бирим-бирим қарап шықты.

— Қарақалпақ әдебияты сабағының китабы не деп аталады? — деп сорау таслады. Хәмме тым-тырыс.

— «Оқыу китабы» емес пе, муғаллим? — деди Ибрайым исенимсизлеу.

— Хәй, бәрәкалла. «Оқыу китабы» деп аталады. Бул сабак биринши мәртебе 1935-жылы енгизилди. Онда қарақалпақ жазыушыларының жазғанлары, ауызеки әдебиат үлгилери бар. Ишиндеги қосықларды ядлап жүриу керек...

Балалар Шымбай пахта заводына жетемен дегенше көп жаңалықлар еситти. Муғаллимниң айтыуына қарағанда, енди хәмме жерде мектеплер жети жыллық болатуғын қусайды. Төрт-күлде 10 жыллық мектеп ашылыпты. Мойнақ деген қалада жети

жыллықты биринши питкерип шыкканлар байрамлапты. Өткен оқыў жылында Шымбай муғаллимлер институтын биринши питкериўшилер жети, он жыллық мектеплерге жиберилген, олардың бир қатары буларға да сабақ берип қалыўы мүмкин.

Усындай пияда гүррин менен мектепке де жетип келди. Оқыўшылар топланып қалған, балаларын әкелип турған ата-аналар қара шор. Булар да бир қапталдан келип қосылды. Ибрайымның биринши байқағаны - мектептің маңлай алдында үш-төрт жерде қызыл борлатқа жазылған шақырықлар бар екен. Бәри латын хәриплерде. Кимиси жүритип, кимиси хәриплеп ишлеринен оқып атыр. «Пионер - жарлының досты», «Жаўынгер комсомол дружинасына ағза бол!», «Саўатсызлық - совет хұкиметиниң душпаны». Жабырласып бәри оқып атырғаны менен мәнисине толық түсинип атырған жоқ. Оқысақ билип кетемиз, деп үмитленеди. Бирақ, пионер менен комсомолдың ким екенин бәри биледи. Барыўдан комсомолға өтип алың, деп Төлеген муғаллим мийлерине қуйып қойыпты.

* * *

Бесинши аўыл балаларының қатнап оқый баслағанына да бир айға шамаласып қалды. Олар жолға да, қалаға да үйренисип атыр. Бул мектептің оқыўы басқаша екен. Оқыйтуғын сабақ, оқытатуғын муғаллим де көп. Оқыўшылар быған-жыған. «Базарда көп киси бар, ким менен кимниң иси бар, хәрким танығанына сәлем береді» деген тап усы жерде. Аўылда, кимсең Нуратдин болғаның менен бул жерде көзге түсиўиң, танылыўиң қыйын.

Мектептің алдындағы баяғы шақырықлар орыс имласында қайта жазылып, биреўлериниң сөзлери өзгерипти. «Пионер - жарлының досты» дегенниң қасына «Зүрөөт ушын гүрестин белсенди қатнасыўшысы», деп қосқан. Пионер усндай болғанда комсомолға не турыс, демек көп узамай пахта теримге шығады, деген сөз.

Ибрайымлардың класс басшысы маңлай алдында шашы жоқ, орта жастан өткен татар киси екен. Күнде, күнара хәммени жыйнап ўаз айтады. Кегейли районының жаслары «Бир жылда бир комсомол 40 адамның саўатын ашады» деген уран таслапты. Бурынғы «Еркин Қарақалпақ» газетасы хәзир «Қызыл Қарақалпақстан» болып өзгерген. Ибрайымлар да демалыс күнлери саўатсызларға усы газетадан мақалалар оқып бериўлери керек екен.

— Бурын ликбезде еркеклер үш ай ғана оқып, қағазға еплеп атын жазып беретугын еди. Хәзир он ай оқыйды. Хәмме хат оқып, жазыуы керек, — деди муғаллим, — сизлер де үйлеринизде ата-анаңызға, қоңсы-қоба, ағайинлериңизге үйретиуиңиз керек.

Муғаллим татаршаға қарақалпақша менен орысшаны араластырып сөйлейди екен, әстенлеу сөйлесе түсиниуге болады. Бул да, Төлеген муғаллимге усап шайырлығы бар қусайды, татарлардың Ғабдолла Тоқай деген шайыры бар екен, соның қосықтарын оқып береді. Гейде:

Нақ Қазан арқасында
Бир аўыл бар Қырлай деген,
Жыр десе адамы түе,
Таўығы жырлайды екен,

— деп басланатуғын узақ қосықты оқып кетеді. Биреўине түсинсең, биреўине түсинбейсең. (Бул, Ғабдолла Тоқайдың «Шурәлә» деген поэмасының басланыуы еди, Ибрайым оны соң билип алды).

Муғаллимнің аты Асхат, адамлар оны Асхат абзый дейди екен. Асхад Минуллин улы деу керек, бирақ жүдә қыйын болған соң, олар баяғысына барып, Асхат муғаллим деуге келисип алды. Буның да әдеті Төлегенге қусап: «ыр язың («қосық жазың» дегени), ыр язың», дей береді екен. Ол қашшан-ақ Ибрайымды билип алды. Мектеп директоры айтқан қусайды, дийуалы газетаға редактор етип сайлады.

Минуллин муғаллим де усы кәсиптиң пидайысы, керек болса мектепте қонып қалатуғын, «үйине бийпайда» адам екен. Оның басқа классларда да сабақтары көп, мектепте түрлі дөгереклер шөлкемлестиріп, шайырлар, баксы-жыраулар менен ушырасыулар өткеріп, тынбай жүргени. Үлкен класслардағы усындай мәжилислерге Ибрайымды да шақыртатуғын болды. Ол ендиги сапарларында «Сизлерди де келсин деп атыр» деп, жораларын да алып шығады, себеби кеште аўылға қайтыуы бар...

Аўылда жүөерилердің алды баслап, ерте егилген атызларда пахта ашылып атыр. Колхоз үлкен сауашқа таярлық көрип атырғандай, пахта кептиретугын өжирелери менен жаятуғын майданшаларды топан сыбау менен сыбап, сазлап қойыпты. Бүгин-ертең мектептер жабылып, уәкиллер қамшы былғап үймеуі аралайтуғын, емизиули хаяллар да балаларының аяғынан

керегеге байлап, сыртынан тәмби басып, атызға шығатуғын ўақыт шамаласып тур.

Ибрайым бүгин уйқылаңқырап қалған екен, балалардың изи-нен Кегейли арнасының аяқ көпиринде жетип алды. Мектепке келсе, барлық оқыўшылар сыртта топланып тур. Муғаллимлер шырпылдасып кирип-шығады, балаларын санайды. Бир ўақытта мектеп директоры, қасында еки милиция, мойнына қарғы таққан ишшилер (хәмелдарларды солай атаған) менен иштен шығып келди. Жыйналыс басланды. Түнде қаланың балалары менен жатақханада жатып оқып атырған оқыўшылар арасында үлкен төбелес болған. Жатақхананың бир бөлегинде Медрабфактың медсестралыққа оқып атырған қызлары жатады. Соларға келген қаланың тәртипсиз балалары жатақханаға кирген-шыққан балаларды урып азаплайды. Бул жағдай тез-тез болып турады екен. Буған шыдамаған оқыўшылар ойласып, күндиз жатақ жайларына тас жыйнап, ҳәр қайсысы кеспелтек таяқты бас ушына қойып жататуғын болған. Сырттан таяқ жеп келген балалардың биреўи айнаны ашып, тас ылақтырған. Қалалылардың биреўи маңлайына тийген тастан хуўшын жойтып қулаған. Соннан олар да айналарға тас ылақтыра баслағаннан кейин, оқыўшылар көтерилип кетип, сыртқа шыққан. Милиция келемен дегенше еки тәрәптен де жаракатланғанлар болып, онлаған адам емлеўханаға түскен. Жыйналыстың мәниси усы екен. Ол тарқағаннан кейин де бир-еки баланы милицияханаға алып кетти. Солардың биреўи булардың Аллаханов Хожанбай деген жорасы болып шықты. Ол жыллары кийими жуқа, аяғына кийетуғын онды нәрсеси жоқ бала еки үйдиң биринен табылады. Хожанбай да қатнаўға жағдайы көтермей, жатақханаға орналасқан еди. Тергеў ўақтында кимдур тасты усы бала ылақтырды, деген қусайды. Соннан оның милицияға қатнаўы басланды. Тексерип көрсе, олар жататуғын өжирениң айнасы ашылмайды екен. Қасындағылардың бәри солай гүўалық берген. Күндиз бәриниң әкелип қойған таслары қосылып жатқан, қулласы мойнына қойылған айыпты бийкарлағанға дейин еки күн иркиўханада отырып шықты. Соң, оқыўға келмей қалып еди, үйине және милиция барып алып қайтты. Енди жетиншини питкермегенше оқымаўға ҳақы жоқ екен, балаларға қосылып қатнай баслады. Көп узамай мектепти пахта теримге тарқатып, Хожанбай ол жерде де қадағалаўда болды...

Тек Шымбайдың қаласында ма, я барлық жерде де усындай-да, сол жылы бір қырғын келе қалды. Қарақалпақстан хукуметиниң баслығы Қасым Әуезов, «Әлипбе», «Оқыў китабы»н жазған Сейфулғабит Мажитов деген шайыр атылыпты. Жасында жетим қалып, байлардың қойын бағып азап көрген Избасар Фазылов деген жигит кеңес хукуметиниң тәрбиясы менен шайыр болған. Гәзийттиң редакторы болып, өзиниң өткен дәуирде көрген азап-ақыретлери туўралы «Қара кой» деген қосық жазған. Оны мектеплерде ядлататуғын еди. Әне, усы шайыр да «халық душпаны» болып шыққан. Шымбайдағы көп ғана ахун, ийшанларға қосып оны да қамап жиберген. Айтыўларына қарағанда, соңғы жыллары «халық душпанлары» көбейип кеткен. Адамлар оны билмей, бирге араласып, қатнасып жүре берген екен. Енди мектеплерде хәр бир пионер, хәрбир комсомол қырағылықты асырып, биреў-биреўди аңлып, гүман туўдырған адам болса, дәрхал хукуметке хабарлаўы керек. Хукумет жақында жаңа қәўли қабыл еткен. Мектеп жасындағы бала жети жыллықты питкериўи шәрт екен, егер оқыўдан өзи бас тартса, ямаса ата-анасы қарсылық көрсетсе, бул да жынаят болады, хукумет қатаң шара көретуғын болған. Өткен жылдан бери Шымбайдан жүзден аслам адам қамалған. Арасында муғаллим, үлкен хәмелдарлар, «Қызыл Қарақалпақстан» газетасынан Жоллыбек Рахметуллаев, «Совет муғаллими» газетасының басшысы, шымбайлы Хожан Абдиқаликов, әсиресе халық Ораз Ерманов деген адамды көп айтады. Ол усы елдиң теңлик алып, өз алдына халық болыўына күш салған адам екен.

Сейфулғабит Мажитов деген шайырдың жазған:

Хәй, жолдаслар биз бундамыз,
Қосылайық оқыўға кел,
Бар билимди оқып, уғып
Кеўилге әбден тоқыўға кел,

— деген қосығы жақынға дейин усы мектеп дәлизинде үлкен хәриплер менен жазыўлы екен. Оның патша хукумети кулатылғаннан кейин жаңа заман қурыў ушын жазған:

Уйқылаған ел көркейе алмас,
Жетилген елдей бола алмас,
Еркинликте пай ала алмас
Ел болса надан, қарақалпақ.

Ханлар дәуиринде саған,
Жетпеди сан қарақалпақ,
Сан деген не, болған жоқ па,
Өз үйиң зиндан қарақалпақ,

— деген қосығын Төлеген муғаллим тақмақ етип айтатуғын еди. Оны Ибрайым көп уақыттан бери ядтан биледи. «Оқыў китабы»ның сыртында усы кисиниң атын көргенде «Шайырлар усындай китапларды да жазады екен-аў», деп таңланған еди. Оның ойынша, ең ақыллы адамлар китап жазады, сонда неге оны атыў жазасына буйырған? Шайыр халық душпаны болыўы мүмкин бе?

Шайыр болсаң, алдында көретуғын қыйыншылықтың көп болатуғынын пахта териминен кейин, мектепке келиўден көре баслады. Оны азан менен директордың ханасына шақырды. Ийнинде пагоны бар еки адам отырған екен. Биреўи ҳаял киси, жасы толмағанларды тергейтуғын хызметте екен. Ибрайымнан, жақыннан бери қандай қосықлар жазғанын сорады. Дәптерин алдырып, жазыўларын көрди. Әкеси Юсуп ахунның «халық душпаны» болғаны ушын ҳүкиметке өкпеси бары-жоғын, оның өлими ҳаққында қосық жазған-жазбағанын қайта-қайта ежелеп, дәслепки сорағанларын умытқан адамдай болып, қайта-қайта алжастырып, гә алдастырып узақ сорады.

— Ҳәзир үйинди барып тексертейик пе, я өзин жазған қосық-ларыңның бәрин әкелип бересең бе?

Ҳаялдың нәзери жүдә өткир екен. Адамды тесип баратыр. Буған өтирик айтсаң дәрхал билип алатуғындай. Олай дейин десе, бирден жуўасып, қайырқом бола қалады. Адамды түрли жолға салады екен.

— Қашан әкелип берейин? — деди Ибрайым.

— Ертең азанға дейин, — деди ҳаял. Қасындағы адам көзиниң астынан қарап отырғаны болмаса, сөз қоспады.

Ибрайым классқа қайтып келсе, Нуратдин, Қабыл, Розымбай, Бектурсын, Хожанбайлар орынларында жоқ. Оларды да шақырып кеткен. Ол басының қатты қысып аўырып турғанын сезді. Негедур аяқлары қалтырап турғандай, туўрылап жүрейин десе қапталға аўытқып кете береді, партаға сүйенип еди, қолы да қалтырап турған екен. Басын услаўы менен отырып қалды. Күни менен гә классқа, гә директорға қатнап турған Асхат муғаллим келди. Балалардың бәри қорқып қалған, ҳешкимде үн жоқ. Муғаллим, Ибрайымның маңлайын услап көрип еди, муздай тер

шығып тур екен. Әстен түргелтип алып кетти. Оны бир жерге апарып жатқызған еди, көп ұақта өзине келди. Қараса, бағанағы жоралары да зиңирейисип тур екен. Олар Ибрайымды түргелтип, аұылға қайтыұ ушын жолға шықты.

Жолда үнсизликти биринши болып Нуратдин бузды.

— Қандай қосық жазып едиң?

Ибрайым оның сораұына түсинбеген түр билдирип, жораларына бирим-бирим қарап шықты.

— Сен, совет хұкимети ахун, уламаларды жазықсыз қамап атыр. Булар бурынғы ханның жөллатларынан да бетер, деп қосық жазған қусайсаң. Соны қайсысыңызға оқып берди, ким көрди? — деп бизлерди бөлек-бөлек шақырып сорады.

Ибрайым күни мененги тергеұдың мәнисине енди түсинди. Оған бул хакқында хеш нәрсе айтқан жоқ еди.

— Сизлерден еситип, себебин енди билип отырман, — деди ол хайраны шығып, мен ондай қосық жазбадым.

— Тап сени жазды деп, анық айтқан жоқ, — деди Қабыл, - биреұ усы тақылетте жазылған қосықты жоқары жақларға жиберген, мениң ойымша соны излеп атыр. Меннен: «жораларыңның ишинде «халық душпаны»ның жақынларынан тағы ким бар, олар қосық жаза ма? — деп сорады.

Буны еситкен Ибрайымның кулағы шыңылдап, және еки шекеси солқылдап кетти.

— Тек бизлер емес, — деди Розымбай, — мектепте қосық жазатуғын муғаллим бар ма, оқыұшы бар ма - бəрин шақырып атыр.

Булар усылайынша ғаұырласыұы менен Жармыш жаптың көпирине келген ұақта, басына тартқан шалғышының үстине желбегей жамылған орамалының еки ушы менен кең көйлегиниң шалғайы артқа желбиреп, қатты-қатты жүрип киятырған Ханбийби елти көринди. Оның мына келиси тегин емес екенин байқаған балалар, аңырайысыұы менен қаққан қазықтай турып қалды. Анасының шеп қапталына қысып, таұарға ораұлы гүзе услап киятырғанын көрип: «Бүгин қатық сатыұға баратуғын күни емес еди ғой», деп таңланып қарады. Елти буларға жақынлаұдан: «Барсыз ба, шырақларым?» деп сүренледи, ентигип. Тап усы ұақытта Ибрайымның тағы еки аяғынан димары кетип, қыйсайып отыра қалды. Анасы қолындағы затын биреұге услата сала, баласының басынан кушақлады.

— Тағы не таптық, не сорымыз қайнап қалағойды екен? Гүнамыз не екен бизлердің? Әкеміздің ахун болғаны жазығымыз ба? — деп еңкилдеп жылай бастады. Бул ұақытта Ибрайым да шыдай алмай, көзине ерк берген еди. Соншама билимли, бийхазар инсан болған әкеси жазықсыздан-жазықсыз қамалып, түрмеде өлген болса, оның баласын қаршадай басынан тергеуге салса, адамның жүрегі қалай шыдай береді, қанша мықлы болсаң да, бундайда еркін өзіңнен кетеді. Ибрайым сәл өзіне келип орнынан түргелді де:

— Апа, кимнен еситтин, ким жеткерди бул гәплерди? — деди қолынан ушлап.

— Үйге милиса келди. Сениң дәптерлеринди, жазыуларыңның бәрін көріп кетти.

Ол «ұх-х» деп демин алды да, көйлегін желпинип, басындағы орамалдың ушы менен көз жасларын сыпырды.

— Сени қамап таслаған шығар деп диңкем қурып кетти ғой, қулыным, буғурлым шүкир екенмен, құдайыма мың кәтле шүкир...

Елти алып келген қатығын сол жерде балаларға бөлистирип ишкизди. Қайта-қайта «ұх-х» тартып, бәринің бетинен аймалап, «Қудайым несийбеңизди бергей, бахтыңызды бергей» деп қайта-қайта айта берди. Усы көпір хәркимнің өз соқпағына түсіп тарқасатуғын жери еди, Ханбийби баласын алдына салып, ауылға қайтты.

Милиция келип кеткенин еситип Мәден үйіне қарай қуйындай ушқан екен. Сыртқы ергенектен кире сала «апа, Ибрайым» деп бақырды. Ибрайым айыбы бар кисидей, үнсиз отыра берди, анасы алдына шықты. Ол ишке кирмей турып болған ұақыяның бәрін сорастырып алды. Соң, Ибрайымның қасына келип, бир заман дым индемей отырды да, инисине кийликти.

— Сен усы шайырлық деген бәлени қайдан таптың? Халық қатары жөниңе жүре берсең болмай ма?

— Қой, олай деме балам. Қудайталам шынтлап берген болса қәйтесен?

— Бергенде не, мойнына күшен етип илдирип пе?

Хешким үн қатпады. Сәл өтип, Мәден де басылайын деди.

— Шайырдың баслығы қайда болады? — деди және Ибрайымға қарап, — сөйле, тилиң бар ма?

— Аспанда, — деди Ибрайым шынты менен.

— Онда пайдасы жоқ екен. Айлық беретугын, усындайда қол жабатуғын мәкемеси болмаса. Сонда не, шақырған жерге барып бийпул қосық оқып қайта бересең бе? Оған көлик қайда, жол кирей қайда?

Ибрайым әжағасына мысқыллағандай етип күлімсиреп қарады.

— Оннанда бақсы, я жырау болғаның жақсы емес пе? Қалтаң пулсыз болмайды.

— Оған дауыс керек ғой.

— Онда, дым таппасаң қыссахан бол. Курдан пул жыйнап береді. Қалендер бала қыссаханлық еткен. Үйленбей, жаслай өлип кетсе де, адамлар еле еслейді. Ким көринген Қалендер қыссаханның шәкиртимен деп жүргени...

Ата-анасы бір болғаны менен екеуі екі дүнья еди. «Бир анадан ала да тууылады, ғула да тууылады» дегени усы шығар. Мәденге буларды майдалап түсіндіргеніннің пайдасы жоқ. Ол, барма-бар, жоқпа-жоқтың адамы. «Жақсы сөз — жанға азық», «алтын алма, дуға ал» деген сөзлеринди мойынламайды. Құдиретің болса, маған хәзир көрсет, болмаса ондай несийелеріңнің керегі жоқ дейді, деп ойлады Ибрайым. Бул хеш нәрсеге де исенбейді. Бир сапары Шымбайдың қаласында лолы хаяллар қоршап алып, пал ашамыз деген.

— Хеш бәлени де билмейсиз, айтатуғыныңыз өтирик, — депти оларға.

— Хәй бала, абайла, өмирінде қорқынышлы бир нәрсе болайын деп тур.

— Жүдә қорқынышлы ма? — депти күлип.

— Мынау өзи дени сау адам ба? Басына сондай қәуіп дөнип тұрғанда күледі ғой.

— Яқшы, айт қәне, қандай қәуіп екен?

— Айтаман, пулынды шығар, — деп алақанын жайған екен, Мәден оған қурттай бир нәрсе салған қусайды.

— Хәй бала, сениң палың жүдә қорқынышлы, бундай пулға ашылмайды, тағы төртеуін саласаң.

— Мә, және биреуін саламан, ашсаң ашқаның, ашпасаң күни мененги жыйғанларынды да тартып алып кетемен.

Хаяллар аң-таң болып турыпты да, Мәденнің алақанын сыйпап, бир сызықларына қарап: - Сени жақында бир байдың қызы сатып алажақ. Сен оны қәлемейсең, сулыу емес...

Жаңа он алты жасын толтырған балаға солай деген соң, Мәден де:

— Хаў, мениң үйимде қатыным бар ғой, — депти қас қақпай.

— Әне, соның ушын да қорқынышлы, байдың қызы сенин хаялыңа бес жылға ишип-жеуіңе, кийим-кеншегіңе жеткендей ғәрежет беремен, үйіңе қайт, бәрибир сени жақында қуып жибереди, депти.

Палкердің сөзине ишек-силеси қатқанша күлген Мәден, оның пул қысымлап турған қолын қайырып, берген пулын қайтып алыпты да жолға түсе берипти. Лолы хаяллар арқасына дүмпишлеп, дауысы жеткенше тапқан ғарғысын айтып қала берипти. Бул, усындай бир өзгеше адам...

* * *

Хүкімет жылдан-жылға күшке минип, халықтың қорқынышы асып бара берди. Қайсы нәрсе парыз, қайсысы сүннет екенін айырыу қыйынласты. Тоғайдағы аң, суудағы балық, көлдегі пішеннің баяғы турысы, бирақ солардың биреуін атып, я орып алсаң дәрхал ийеси шығады, сени жазалы қылады. Колхозда «жалқау» деген ат тағылса, оннан қутылып кетиуге болады. Ал, «жатып ишер, харам тамақ»қа илинсең сууық Сибирьге кете бересен.

Мектептегі оқыу да сондай, себепсиз қалсаң үйіңе жасауыл жетип келетуғын болды. Бирақ, бул хүкіметтің тәбиятқа күши еле жетпей атыр. Быйылғы қыс жағдайсыз қатты келди. Алды жер жарылған сууық пенен басланып, кейни қарлы үргинге айланды. «Той тонлыники, хайт атлыники» дегендей, қыстың өз алдына талаплары бар.

— Бүгин күннің райы қалай? — деп сорағанға халқымызда:

— Самал «алақаншықтан», — деп жууап берсе, демек самал арқа шығыстан екен, күн жүдә сууық болады, деп түсиниледи. Еки күннен бери қар аралас үргин, «алақаншықтан» ескен соң оңғылық болама? Ауылда хәрекет тынып қалған есабы. Оқыуға барыуға, улыума сыртқа шығыу ушын қалың кийим керек. Усы жоқшылықтың дәртинен Бесінши ауылдан мектепке қатнайтуғын бала шамалы болып қалды. Кийимнің қай-қайсысы да табылып атырған жоқ, соның ишінде ең қыйыны аяқ кийим. Қыста кийетуғын етиктің қыйсық табан, дүзиу табан хәм бәйкеми етик деген үш түри бар. Дүзиу табаннан басқасы хром-

нан тигиледи, ол хәммеге табыла бермейди. Ал, дүзиў табан дегени қолдағы малдың терисинен тигилген, ултаны ағаш шеге менен қағылады. Суўға тийсе былбырап қалады, шешсең созылып кетеди. Пешке қойып кептирсең шанаштай қақайып, ағаш шегелери қақрап қалады. Жаўын-шашын күнлери кийип шыға алмайсаң. Етикшилер бир аяктикин үлкен, екіншисин кишилеў етип тигеди. Сондай ырымы бар, екеўин тең етсе өзиниң, яки кийген адамның әкеси өледимиш. Кишкенеси аяқты ғайзап жүргизбейди. Жасы қайтқан, намаз оқыйтуғын адамлар геўиш-мәси кийеди. Ол енди сәл тәўирлеў, геўиши шеримнен болғаны менен мәсиси телетиннен тигиледи. Басыңа «үш қулақ» деп аталатуғын қулақшын, үстиңе пахта салып сырылған гүпи менен шалбарың болмаса, мына суўық анаў-мынаў кийимди кийим екен демейди.

Қыс түскенли Ибрайымның бир өзи қатнайтуғын күнлери көбейип кетти. Бойы Мәден менен теңлескенли соның гөне-қопсысын өзиники менен қабатластырып кийеди де, жолға шыға береді. Анасының барлық үмити усы баласында, оқый берсе ел сорайтуғын адам болатуғындай көринеди де турады. Қалай болмасын мектепке «атландырып» жибереді. Мына үргин басланғанлы берги азанда бир гүзе қатығын арқалап, баласы менен бирге жолға шығып жүрди. Кегейли каналының көпирине дейин апарады. Соң өзиниң қатық сататуғын ямаса баяғы Қарый машиншының үйинде отырып турады. Күн аўа баласын пахта заводтың алдында күтип алады. Қыста тез қараңғы түсіп қалады. «Орыс жол» менен аўыл ортасындағы бүк тоғайда түлкі, сағаллар көп, жақыннан бери мына қалың қарда аўылға ашырқаған қасқырлар араласты, деген гәплер де шығып атыр.

Бүгин Ибрайымның бир өзи кетти. Анасының табы болмады. Қайнаған қара суўға торақ еритип ишти, терлеў ушын оранып жатты. Түстен кейинге қарай сәл бойы жеңил тартып еді, қалың кийинип баласының алдына шығып кетти. Заводтың алды сырдаңдай дала, азғана жылынып алыў ушын қараўылханаға кирди. Неше күннен бери буларға да таныс болып қалған. Баланды бир-еки күн жибермей турсаң-о, десип атыр олар да. Ибрайым күндегиден кешлеў келди.

— Азанда тоңып қалмадың ба, балам?

— Тоңбадым, үйден шығыўдан Караматдин ағаға жолықтым. Атына мингестирип, паяпыл көпирге дейин әкелип кетти.

— Тағы ушырасқан екенсеңғой, — деди анасы.

— Ауа, және анау күнгидей қолыма пул услатты. Енди көрсем жасырынаман...

Караматдин Изекеев бул ўақытлары районлық ишки ислер бөлимининң баслығы ма, я орынбасары ма, жүдә бир омыраўлы жигит. Өзине кудайым келбетти де, саўатты да берген. Ескише саўаты күшли, орыс тилин жақсы билетуғын басшылардың бири. Ол ауылға түнлетип келип, ерте шығып кетеди. Қыстың ызғырығы басланғанлы азанда оқыўға баратырған Ибрайымның изинен жетип, еки-үш рет атына мингестирип әкетип, түсирген ўақытта қолына азғана пул услатады.

Сол күни үйине қас қарайғанда қуўысты. Жумыстан келген Мәден булардың кешиккенинен ҳаўлығып жолға шығып кеткен екен. Хәр күни қайтарсын «алақаншық»тың самалы қарсы алдынан. Үйге келгенде сөйлеўге тили гүрмелмей қалады.

— Күн жылығанша оқыўға бармайсаң, — деди Мәден ашыўланып.

— Ертең дийўалы газетаны илдириўимиз керек...

Мектепте Ибрайымның аты дийўалы газета арқалы тарқала баслады. Пахтаға кетер алдындағы биринши санында Аббаз Дабылов деген шайырдың:

Сөйлегенде туўрылап айт сөзинди,
Жақсы нийет иске жибер көзинди,
Оқыў ушын беринң улыў-қызынды,
Ықлас пенен жол танысын, жолдаслар,

— деген қосығы менен басланған газетада Юсупов Ибрайымның «Жаңа кәдем, жаңа дослар» деген мақаласы берилди. Онда быйылғы бесинши классты бир көлге, ал районның төрт тәрәпинен келип оқып атырғанларды усы көлдинң тумлы-тусынан қуйып турған жылғаларға теңеп, оқыўға келиўден бири-бири менен досласып кеткен балалар ҳаққында да хабарлап, кейнин дослық ҳаққындағы үш топ қосық пенен жуўмақлаған еди. Ендиги газетаны мектеп бойынша шығарасыз, «урысқақ қоразлар» менен жалқаўлар ҳаққында көбирек жазың, депти директор. «Енди сен үлкейип кеттиң» деп күлди Асхат муғаллим. Бирақ, бул үлкейгени көпке созылмады. Газетада атлары аталған қаланың балалары пахта заводтың артында булардың алдынан шығып, дәслең қызларға тийисти. Соң булардың намысына тийетуғын гәплер айтты. Ишинде жүдә ары келип жүрген биреўи:

Ибрайым, қулағыңа сыбырлайын,
Әке-шешен не деп кетти?
Арпа тақан же деп кетти,
Ишин аұырса, өл деп кетти,

— деп халық аузындағы қосықты айтып мысқыллады. Нуратдиннің қызларды қызғыштай қорып жүретуғын әдеті бар. Розымбай да қызба, бір көтерілсе тоқтатыу қыйын, усы жерде бир тыма төбелесип алатуғын рети келип еди, Ибрайым хәр қайсысына бир жууырып арашалады. Мектеп бойынша дийуалы газетаның редакторы деген-әм басшыларға бир адым жақын адам болады. Балалар сояғынан да айбынды ма, «еле көресен», «сенде көресен» менен аман тарқасты.

Өзинен бир класс жоқары оқытуғын қалалы баланың айтқан қосығын бурыннан еситип жүргеннен кейин, оншама батпады, сонда да түн жарпына дейин:

Кулағыма сыбырлап, сен бир мениң жеңгембисен,
Сөйлесенде дыбырлап, мени сирә жеңгенбисен.
Тақан тапсаң өзин де, өгиздей жалмап жерсен,
Суу бермесем шақалып, өлип бир тирилерсен,

— деп басланатуғын қосық қатарларын ойластырып қойды, азан-да мектепке жетемен дегенше көлеми әдеуир болды. Бирак, бул қосық қалалыларға жетип баралмады. «Халық душпаны»ның баласын дийуалы газетаға редактор етип қойыпты деген арза заң орынларына барып түскен екен, газетаның жаңа жылға арналған санынан кейин класс басшысы Минуллин шақырып: «сени уақытша босатып турамыз» деди, көзин қысып...

* * *

Елмурат молла сексеннен әдеуир өтип қайтыс болды. Жаназаға, бул бир теберик ғарры еди деп, халық жапырыла келди. Ларабадтың иймамы Жамал молла ылғый уламаларды топлап, қоныққа Юсуп ахунның үйине жиберип турды. Алды сөскеде келген мақсымларға хызмет еткен Ибрайым от жағып, куманды куманға қоспай, шай демлеп атыр. Қудай жарылқап, араларында нәшебентлери жоқ екен, барлары да ахун, ийшанлардан тартынды ма, көкнар сүзетуғын сапыйынын шығармады. Төрде устазы Курбанияз ийшан үшінши болып отыр, оның жоқарысындағы

сийни салы келискен екеуі үлкен уламалар болыуы керек, хәммеси солардың аузын бағып сөйлейди.

Диний адамлар отырған жерде ийман-инсаптан баслап, Қураны кәрим сүрелери, бейиш мийуалары менен ақырет азап-лары хаққында сөз болатуғын еди, бул сапары әңгимениң бәри халықтың тарийхына байланыслы болды. Отырғанлардан биреуі: — Едиге батырдың дәуиринде қарақалпақтардың бәрін маңғыт деп атаған екен. Сонда, маңғыттың үлкен руу болғаны ғой, дәстанды тыңлап отырсаң да қарақалпақ дегенди көп есите бермейсең, — деп салды.

Соннан гәп хәуиж алып кетти.

— Ол бир, Едигеге жаранғысы келгенлердің тапқаны шығар, маңғыт деген де қәдимги он төрт урыудың бири. Қайсы дәуирде, қайсы руудан атақлы бий, батыр шықса, солардың заманы өткенше, руудың аты шығып турған.

— Аұа дә, — деди және биреуі, — «Қоблан»ды тыңласаң қыпшақтан үлкен адам жоқ. Қолдаулының атын Ерназар алакөз шығарып кетти. Хәр руудың да мақтаныш еткендей адамы табылады.

Күни менен төрдеги уламалардың қасы-қабағын бағып, сөзге араласпай, сыпайы буйығып отырған Курбанияз ийшан гәп баслады.

— Руулардан шыққан болыс-бийлер менен батырлардың себебинен халық бөлинип, көп зыян көрген.

Ол хәммениң дыққатын аударуы ушын азғана тоқтап алды.

— Олар өз рууларына айрықша дыққат бөлип, басқалардан жоқары қойып, қалған руулардың бәрін қосып алып, өзлерине бағынышлы етпекши бола берген ғой. Басқа руулардың да бир уақытлары тап сондай батырлары, бийлери болған. Оларда да өзлерине ылайықлы мақтаныш, теңликке таласлық бар. Әне, усындайдан ала ауызлық пайда болып, руулар бөлинип-бөлинип, халық азайып бара берген. Және биреулері шығып бәриниң басын қураған, қурағанда да қамшының күши менен зорлап қосып алған. Ауызбиршилик пенен өз-ара татыуласып бирге жүргенлери ғана бүгинги халықты сақтап қалған...

Хәмме негедур силтидей тынып қалды. Қонақтарға еки қайтарадан шайнекти айландырып, қолы сәл сауаланған Ибрайым пештиң артында арқайын отыр еди, оның да мына гәптен қулағы ербеңлеп, уйқысы ашылып кеткендей болды. Әдеуір үнсизликтен кейин, төрде екинши отырған, сийреклеу

узын сақалы сайрам-сайрам болып өзине жүдә жарасықлы, ақ көйлегиниң дөнгелек жағасы негедур қызыл, сары менен еки катара жийекленген киси сөз баслады. Ол Елмурат молланың Ахунбабадан келген жақын иниси екен.

— Қурбанияз жан жүдә бир дурыс айтты, — деди хәрбир сөзин салмақлап. — Руўға бөлинип, беклик жарыстырыў соң пайда болған нәрсе. Хаслына келгенде бәримиздиң әке-шешемиз бир адам. Тарийхымызды Майқы бий бабамыздан баслайтуғын болсақ, оның Сейилхан, Жайылхан, Темирхан, Алаш деген төрт улы болған. Бизге шекем жетип келген тарийх бойынша Сейилханнан — түркпен, Жайылханнан — қарақалпақ, Темирханнан — өзбек, Алаштан — қазақ туўылған деп жүритиледи. Ал, Жайылханның улы қарақалпақ батырдың алты перзенти, яғный: қоңырат, мүйтен, қытай, қыпшақ, кенегес, маңғыт дүньяға келген. Қоңырат, мүйтен — туңғышы, соның ишинде қоңыраттың өзи қырықтан аслам руўды бириктиреди, қарақалпақлардың тең жартысына шамалас үлкен бир тармағы. Маңғыт пенен қыпшақтан расында да батырлар көбирек шыққан. Қытай, кенегес болса билимге, илимге мейилли, өнер-кәсипке ықласлы болғаны ушын шебер усталар, кәсип ийелери көп болған. Жаңағы, Қурбанияз жанның айтқанындай, қарап отырсаң қарақалпақ руўлары ғана емес, усы әтираптағы өзбек, түркпен, қазақ, қарақалпақларың да бир атадан тарқаған. Усы руў дегенди ойлап таппағанда, хәмме бир мәмлекет курап, бүгингиден де жақын болып отырған болар еди...

Мына гәплерди жан-тәни менен уйып тыңлап отырған жас өспирим жигит, өзиниң қаяқта отырғанын да умытып кетти. Уламаның жүдә түсиникли, хәр сөзин сәдде-сәдде етип айтқан гәплери қулағына қуйылып, көз алдына басқа бир дүньяны әкелди. Ол енди қыялына аспанда ушып жүр, жерде бөлек-бөлек жайласқан еллер, бәри бир-бирине уқсас адамлар, урыс-қағыссыз, жайпарахат жасап, өз күн көриси, гумарашылығы менен жүрген халықты көз алдына келтирди. Қарап турса, шегара жоқ, бай-жарлы жоқ, даў-жәнжел жоқ, не деген рәхәт. Қәне енди, усыларды тамашалап, ашық аспанда, көлеңкенди жерде жүздирип, ушып жүре берсең, уша берсең, суўлар да, таўлар да иркиниш жасамаса, адамлар сени көрип, күлимсиреп қол былғап қалаберсе, сен шаршаўды билмей, қараған сайын кеўлиң тасып, хәмме жәмлесип ислеп атырған, бирге қосық айтып, ойын-заўық қурып атырған адамлар қасына келип қонсаң, булақ суўына қанып, және ушыўды даўам ете берсең...

— Хәй, от жаққыш, уйқылап қалдың ба? — деген дауыстан шоршынып, өзине келген Ибрайым қысынғанынан ушып турды. Қараса, сырттан келген хабаршы екен. Намазға шығатуғын уақыт болыпты. Тәхәрет алатуғынларға тез суу таярлап беріу керек.

Адамның өмири қызық деймиз-ау, былайынша қарағанда, хәр күни азанда турып, мал қорадан айланыу, мектепке апаратуғын гүзар, қоңсы ауылдың орпаң арба жолы, пахта атызға кеселеп салынған соқпақ, күндеги шөп-шар, жол бойындағы бир қапталы геуек, муңайып турған ғарры тал, пиллеге жан беріу ушын хәр бәхәрде тоқалақланып қалатуғын ғаз қатар тут ағашлары, қулласы, күнде-күнде усы көринислер, сол адамлар. Көкирегінде зердеси жоқ адам ушын не деген жалығарлы. Ал, адамлардың бир парасы усы биргелки өмирден де жаңалықларды сезинип, көкиреги ояу, көзи сергек жүреді. Кешеги қонықта халықтың кишкене тарийхынан еситкен үзиндилери пүткил ой-өрисин ийелеп алғандай. «Бул әңгимелер қайсы китапта жазылған екен, оны қашан тауып оқыр екенмен? Рууға бөлиниушиликти ким ойлап тапқан, қашан пайда болған? Бизің ауылларда да руу-руу болып жайласқан. Тек қоңсы ауыл ғана «Алламурат ауыл» деп аталады, қалғанының бәри руу атлары: анна, қуйын, қырық, мәнжиули, қыпшақ, аралбай, қаңлы... уай-бой, сирә изи жоқ. Хәммеси бир ел, бир халық, жеме-жемеге келгенде бәрибир бүйири тартып турады.

— Рууға бөлінгеннің неси жаман? — дейді Әлмураттың ағасы Ешбай, - рууын билмесе, ханалас адамлар да билмей, қыз алысып отыра береді. Қанның тазалығына жақсы, халық айнымайды, он еки мүшеси пүтин болады. Баяғыда бизің бир ағаларымыз рууын сорамай, бир қызды алып қашқан. Ата-анасы сорастырып қараса, ерте жыллары «Шийши ауыл»ға көшип кеткен аталас адамлардың қызы екен. Ауыл кәтқудалары қасына жасы үлкенлерди қосып, қызды аман-есен тапсырып қайтқан...

Не деген менен Ибрайымның кеулине үлкен ғұлғула түсті. Халықтың тарийхын билип алыуы керек. Ертең райоңдағы Танзила апасының китапханасына барады. Бирак, ол жерде де бул көрмеген китап шамалы. Араб әлипбесиндегилерин жоқ етип жиберген, латынша китаптар жаңа көбейе баслағанда, орыс имласына өтип кетти, қосылып атырғаны жоқ. Быйыл, аманлық болса алтыншыны питкереди, ендиги бир үмити жоқарғы класста. «Жетиншинің тарийхында бар шығар-ау, оны мектеп үйретпесе, ким үйретеді?»

Хақыйқатында да, класстан классқа өткен сайын билетуғыны көбейип атыр. Бул, муғаллимге де пайлы екен. Қарақалпақ тили хәм әдебиятынан оқытатуғын Сабыр муғалимдей етип оқытса, билмейтуғын нәрсең болмас еди. Китаптан сабақ өтип турып, оннан да қәте табады-аў. «Мына жеринде алжасып кеткен, түбирине барып жетпеген, негизинде былай болыўы керек» деп, ежелеп үйретеди. Жетинши классқа тарийхтан да оқытатуғын қусайды, сонда бәрин билип алатуғын шығарман, деп ойлап қойды.

Шымбайдың тарийхына Асхат муғаллим шебер. Оның әкелерин 1900-жыллары дилмашлыққа Оренбургтан шақыртқан екен. Соннан бери жергиликли халық пенен араласып кеткен.

— Шымбай деген, әхмийети бойынша Төрткүлден кейинги скинши кала, — дейди ол, — буннан кейин Шорахан, Қоңырат, Хожели болып есапланады. Буның аймағы жүдә кең, Әмиүдәрьяның оң жағалауында Қаратаудан баслап, Тахтакөпир, Қазакдәрья, Бозатаў, Қырантаудан тап Мойнаққа шекем усы районға қарайтуғын еди. Бес-алты жылдан бери бир бөлеги Кегейли районы болып бөлинип шықты, — деп баслайды хәр сапары.

Бул өзи, Шымбайды жан-тәни менен жақсы көретуғын адам екен: — Бурынғы музапат хәкимлигиниң кеңсесин билесиз бе, батыс тәрәпи хәммеге белгили «тар көше», мен сол жерлерде ойнап өстим. Бала ўақтымызда «тахта бәнт» дүканларға бирим-бирим кирип-шығып ойнайтуғын едик. Сизлер «тахта бәнт» дегенди билесиз бе? Билмейсиз, көп адам билмейди. Бизлер туўылған жыллары көшениң еки бойына қатара дүканлар салынып, оның көшеге қараған тәрәпине қарағай тахтайлардан үлкен жарма қапылар қурылған. Күндиз кең етип ашып, саўда ислейтуғын еди. Көше жүдә тар, тек бир арба гана жүретуғындай, жазда дүканшылар көшениң үстин ший менен бастырып, көлеңке етип қояды. Адамлар дүкан көреді, көрмегени саялап отыратуғын еди...

Асхат муғаллим хәр хәпте сайын өткеретуғын тәрбия сабағында не ҳаққында сөз етсе де, кейни Шымбайдың тарийхына айланып кетеди. Усы қаланы тап өз қолы менен жаратқандай қызып, сүйсинип сөйлейди. Оның айтыўына қарағанда, қаланың анық Шымбай деп атала баслаганына еки жүз жылдай болып қалған. Оннан бурын Сәтемир ханның қаласы, соңынан Шахтемир деп аталған қусайды. Ол жағын еле хешким анық билмейди, дейди ол. Бирақ, сол ўақытта елди Едиге басқарған.

«Едиге» дәстанындағы Сәтемир усы Шымбай ма, ямаса Сәтемирдің атын усы жерге қойған ба, оны да анық билмейди... Булардың бәрін қулағына қуып алған Ибрайым, устазы Құрбанияз ийшаннан анығын сорауға оқталып, ретін табалмай, қәдимги үйреншикли Төлеген мұғаллимнен сораған еди.

— Қарақалпақлардың Едил, Жайықты таслап Түркістанға екінши рет көшердеги ең соңғы бийи Ормамбет Едигенин әулады. Едигенинң баласы Нуратдин, оның баласы Оққас, Оққастын баласы Муұса, Сейтек, шайх Маман. Ормамбет бий солардың биреуиниң баласы екен. Еле китаплардан тауып оқыйсаң, — деген еди Ибрайымға, — бул туұралы халықтың аўзында көп рәуиятлар менен толғаулар сақланған. Айтыуларына қарағанда, Ормамбет бий өлгенде орнына қалар ул перзенти болмаған. Халық, енди бизди басқаратуғын адам жоқ деп, руұ-руұға, кәуимге бөлинип тум-тусқа көше баслаған. Бийдин үш қызының ең кишкенеси Сарша айым халықтың алдына шығып, «бөлингенди бөри жер» деген, көшпең, бөлинбең деп зинҳарлаған, бирақ көпшилиги тыңламаған.

Едил елдің есиги,
Жайық үйдин жапсары,
Жайлы кеңес салмадың.
Шыңғыстан қалған жас қала,
Хасылдан қалған жас бала,
Нашардың ақылын алмадың,
Қәдириmdi билмедін,

— деп өзиниң өкпе-гийнесин айтқан бул толғаудың изи көп. Ол былай басланады:

Балпақ-балпақ басқан күн,
Тулпар минип тасқан күн,
Жорға минип йошқан күн,
Байы менен жарлы тең,
Бай улынан асқан күн.

Буннан кейин Ормамбет бийдин өлими менен басланған қыйыншылықларды сүўретлейди.

Ормамбет бий өлгенде,
Онсан ноғай бүлгенде,
Ул қалмады, қыз қалды,
Себил ноғай қозғалды.

...Туў жығылып тубалап,
Ақыл айтар адам жоқ,
Алты руў ноғайың,
Арсар болып турған күн.

Қарақалпақлардың ноғайлы дәуириндегі тарихы және қосықтарын Пақырбай ағасы менен Төлеген мұғаллим жарыспаққа айтысады. Пақырбай ағаники түсиникли, ол мәрдикарда Кавказдағы ноғайлылар арасында екі жыл болған, ал Төлеген мұғаллим булардың бәрін қаяктан биледи? Жасы Пақырбай ағадан киши, оқыған жери мынау турған Төрткүл, я әкеси илимли адам ба екен? Ибрайым усыларды ойлағанда өзінде бир исенимсизлик пайда болады. Мен қалайынша солардай болар екенмен? Ойлап-ойлап хәзирше хеш нәрсенің дәрегін болжай алмайды. Ең тийкарғы жер Шымбайдағы районлық китапхана емес пе? Екі-үш жылдан бери ондағы китаптардың бәрін қолына алып көрди. Қазақстанға карап турған уақытта келип қалған китаптар арасында ондайлары жоқ. Жас көкирек көп нәрсени күсей баслаған, бәріне үлгериўге, бәрін билиўге асығар еди...

Бизің динимизде «жазмыш» деген үгит бар. Биреўдің қосылған хаялы қолайсыз шығып, дәулеті жүриспесе: «сол хаялға үйленбегенде өмири буншелли қорлықлы болмас еди» деймиз, ямаса биреў сапарда жүргенде, бахытсыз хәдийсеге ушырап, қазаланса: «үйінде отыра бергенде хеш бәле жоқ еди», деймиз. Ал, динимизде болса, адамның өмири, оның қалай жасап, қанша жасауы туўылғанында пешанасына жазылған болады, оның атын «жазмыш» дейди, «жазмыштан озмыш жоқ». Сенің пешанаңа солайынша жазылған, оны алдап, ямаса қашып кутыла алмайсан, делинеди.

Сол айтқандай, Яратқан ийемиздің өзи жас Ибрайымды есин билгеннен баслап бир уллы жолға салып киятырғандай. Бир жақтағы қуйын аўылында ата-анасынан жетим қалған Пақырбайдың мәрдикарға барыуы, оннан шығып булардың аўылында падашылық етип, оған Ибрайымның дусласыуы, оқыўға баратуғын уақта Төлеген мұғаллимге дус келиуі, мине енди Шымбайға келген уақта Асхат Минуллиннің тап болыуы, булардың бәри жас өспирим жигиттің жазмышында бар болғаны шығар. Алдыңғы екеуі буның дүнья хәдийселери менен өтмишине кулағын ербеңдетип, көзин ашып жиберген еди. Асхат мұғаллим енди жаңа мазмун менен толықтырып атырғандай.

Хийуа ханлығын жаулап алған орыс патшалығы кеңес хукимети орнатыламан дегенше, бул аймақларда өзиниң басқыншылық сиясатын жүргизиў ушын басқарыўдың болыс, ақсақаллық түрлерин, халыққа суў бөлистириў бойынша «арық (жап-салма) ақсақаллық» лаўазымларын енгизип, халықтың диний үрп-әдетлерин есапқа алып, әсте-ақырын орысластыра баслаған еди. Солай етип, Төрткүлден кейин, 1900-жыллардан баслап Шымбайда да орыс мектеби пайда болды. Қысқа ўақыттың ишинде жергиликли халық пенен қатнасты беккем-лейтуғын дилмашлық таярлаў курслары ашылды. Патша хукиметиниң басқарыў жумысларына орысияттан көплеген кәнигели ис жүргизиўши адамлар, олардың бала-шағаларына хызмет ететуғын, балаларын оқытатуғын, хожалығын жүргизетуғын, бул жерлерде саўда-сатықты раўажландырып, байлық топлайтуғын искер адамлары менен қара пуқара исшилери келди. Олар хәр түрли миллеттен еди. Мине, усындай толып атырған себеплер менен Шымбайда қысқа ўақыттың ишинде орыс, татар, армян, уйғыр, қазақлардың кишкене кәўимлери пайда болды. ХХ әсир басланаман дегенше май ислеп шығаратуғын, пахта тазалайтуғын заводлар, ағайинли Ванюшинлердиң көн (тери) ислейтуғын заводы иске түсти. қалада жоңышқа туқым тазалайтуғын завод пайда болыўы менен Шымбай сыртқа жоңышқа туқым сататуғын ел болып, дүньяға таныла баслады.

Қысқа ўақыттың ишинде санаат хәм үлкен саўда-сатықтың орайына айланды. Тумлы-тустан саўдагерлердиң келиўи менен Россияның Оренбург қаласы арқалы Баку хәм басқа ири орайлар, Қокан, Ташкент, Самарқанд, Бухара, Хийуа қалалары менен барыс-келислер күшейди. Саўдагерлер қалада қатара «тахта бәнт» дүканлар қурып, кәрўан сарайлар пайда болды. Ендиликте қалаға алыстан кәрўан тартып келгенлерге жатақ жай, түйе, атларына шарбақлар салынып, аўқатланатуғын орынлар көбейди. Шаржаў қаласы арқалы параход келди. XVIII әсирде пайда болған, халықта «Кесе жол» деген ат пенен белгили Қаратерен - Тахтакөпир - Шымбай - Айымбет ийшан - Ахунбаба - Зайыр - Арал теңизи арқалы қазақ далаларын Россияға байланыстырған кәрўан жолы да ислеп турды. Саўда-сатық ислери кубласы Иран, арқасы Астрахань қалалары менен тутасты.

Жас өспирим жигитлик дәўирин баслап атырған Ибрайым мынаў сыйқырлы дүньяға қызығыўшылық пенен қарай баслаған жыллары, өтмиши усындай, бүгингиси де түрли ўақыяларға толы

Шымбайға келип араласқан еди. Ол, мергенлер, дузақшылар, қақпан қуратуғын, қус пенен аң аўлайтуғынларды аўылда көрген. «Қәлпе»лер, яғный жыртқыш қусларды аң аўлаўға үйрететуғынларды көрмесе де еситкен еди. Енди мынаў үлкен қалаға келип, бұрын еситип, бирақ көрмеген ерши, жонашы, үйши, көнши, тоншыларды көрди. Базарда адамлардың көз алдында әпиұайы мыстан адам ҳайран қаларлық тағыншақлар ислеп отырған зергерлердің дүканлары алдында қарап туратуғын болды. Дөңгелеклери бәлент небир гүлмыйықлы арбалар, жигирма бес, жигирма жети, ҳәтте отыз еки дигирли шығырларды соғатуғын устаханалар бар екенин билди.

Шымбайда кеңес ҳүкиметинен бұрын көп ғана ойын-заўық, түрли тамашалар қойылатуғын орынлар болған. Хийўадан дәрўазшылар, қуўыршақ театрлары, масқарапазлар тез-тез келип турған. Халық олардың қоятуғын ойынларының, өзлериниң атларын да ядлап, ендиги келиўлерин күтип жүрген. Қала әтирапындағы үлкен колхозларда хәўескер театрлар пайда болып, отызыншы жыллары Пирнияз Жуманиязов деген артист ойын-заўықлар шөлкемлестирген. Район халқы Хорезмнен келип туратуғын Сабыр дәрўазшы, қуўыршақ ойнайтуғын Мәтнияз, Хожанияз гармоншыларды, Балтақул масқарапаз, Ешмат масқарапазларды жақсы билген. Масқарапазлар тамашаға жыйланған халықтың талабына қарап өзбекше, қарақалпақша, қазақша, түркпенше де сөйлей билген.

Атақлы Өмирбек лаққы Шымбайдың күншығысындағы Қаракөлдің бойында жасап өткен. Бұл елде лаққылық даўамшылары көп болған, былайынша қарағанда, Шымбай жуўабый шайырлар, шешенлер, басқышыл лаққылар, даўда бийлик, төрелик айтатуғын адамларға бай ел есапланған. Сол жылларға келип, халық аўзында Дөўлет лаққы, Турсынбек қайқы, Юсуп пушық, Тыным қыз бақсы, Халмурат шанащ, Құлым таз, Көпжүрсин лаққылардың атлары кеңнен таралған еди. Олар да халық аўызеки дөретиўшилигин байытып, халық қосықларын жаңартып, адамлардың кейпин көтерип, заманның аўырманшылығын уақытша болса да умыттырып, өмирге қуштарлық оятыўға хызмет етип келген.

Асхат муғаллим Ибрайымларды бесиншини питкерер алдында класы менен бир пьесаға алып барды. Орыс патшалығы жыллары Төрткүл хәм Шымбайдан татарша театр дөгереги шөлкемлестирилген еди. Оның репертуарында «Башмағым»,

«Ғалия Бану», «Қазан қызы» атлы спектакльлер болған. Балалардың бундайды биринши көриуі еди. Сол-сол екен, Ибрайым театр деген нәрсеге кулақ түріп жүретуғын болды. Кейинги жыллары Әбдираман Өтеповтың «Ашлық зары», «Бояўшы ўәкил», «900 грамм» шығармалары хәр жер-хәр жерде қойылатуғын еди. Асхат муғаллимнің сыбырлап айтыўына қарағанда, өткен жылы «халық душпанлары» атанып, атыў жазасына кеткен Қасым Әўезов пенен Сейфулғабит Мәжитовлардың да пьесалары қойылған екен. Хәзир олардың шығармалары түүе атларын да айтыў қадаған етилген.

Қарақалпақларда «Бозатаў»ды билмеген, оны намаға салып айтпаған адам қарақалпақ емес деген гәп бар. Бул ХІХ әсирдің ақырларында Күнхожа, Бердақ хәм Әжинияз шайырлардың қосықлары халыққа тарала баслағаннан кейин пайда болған. «Бозатаў» қосығын намаға салып айтыўдың хәр аймақта өзіншелікке ийе алты-жети түри бар деп жүритиледи. Қосық қатарларында да хәр аўылдың өзінше қосқанлары, өзгешелікleri бар. Әжинияз шайырдың жазғанынан тысқары ма, ямаса хәзирги китапларға кирген вариантына қосылмай қалған ба, бир қатар жерлерде:

Бозатаўдың еки бойы қалынды,
Жолбарысы ақырып алды жанымды,
Қорыққанымнан жей алмадым нанымды,
Хош аман бол бизден қалдың Бозатаў,

— дегенге усаған қатарлары ушырасады. ХХ әсирдің отызыншы жылларына келип Шымбайда шайырлығы, қыссаханлығы хәм халықтың даў-жәнжелин шешиўдеги тапқырлығы менен ат шығарған Қазы Мәўликтің «Шымбай баязы» деп аталған, негизинде «Ғәззели Шымбай» қосығы «Бозатаў»дан кейинги улыўма халықлық қосыққа айланды. Оны да намасы менен айтады.

Хәй яранлар енди бир сөз баслайын,
Еситиңлер тәрийпини Шымбайдың,
Бәрше қыз-жаўанның ўақтың хошлайын,
Бир-бир баян етип елин Шымбайдың,

— деп басланатуғын, ески қаракалпақ тили хәм илимий сөзлер көбирек араласқан бул узақ қосықтың күнделикли турмысқа жақынлаў, түсиникли болған:

Аршан менен Кенегестің арасы,
Ат шаппаға қайым екен даласы,
Онда бардур, қыз-жигиттің сәресі,
Сүмбил шашлы қызлары бар Шымбайдың,

— дегенге усаған қатарларын әпиұайыластырып, жалпақ қарақалпақшалап айтатуғын еди.

Бул жылларға келип, Шымбайдың қосық дүньясы кеңейип, рәнбе-рән түске енген. Мектептерде, муғаллимлер институты хәм басқа да оқыў орынларында Аяпберген Муўсаев деген шайырдың «Биринши май», «Бола баслады» деген қосықлары оқылатуғын болды. Өзи Қоңырат бетте турады, қосықтарын Шымбайға оқыўға келген жигитлер алып келеди екен. «Мәтен шайырға» деген қосығы барлық жерге тез тарқалып кеткен. «Жаманлапсаң ашамайлы қыятты, түбимиз бир қарақалпақ емес пе?» деген қатарлары хәммениң кеўлинен шығып, руўға болиўшилерге қарсы урылған тоқпақтай болып хызмет етти. Ибрайым пьесаларға барып жүрип Байнияз Қайыпназаров, Жолдас Сейтназаров, Абдулла Ниетов деген жас шайырлар менен танысты. Олар «Соңғы селтең», «Жалқаўлар» хәм басқа да пьесаларда ойнайды екен. Тамашаның соңында жазған қосықтарынан оқыйды, халыққа әдеуір белгили бола баслаған екен. Сорасып қараса, олар да Тақжап бойының қаракөллі анналар ауылының жигитлери болып шықты. Ибрайымды өзлерине қосып алып, ендиги ушырасыўларға бирге барыўға ўәделести. Бирақ, оның әрманы Аббаз шайыр менен ушырасыў еди. Оның жазғанлары басқалардан айрықша, сөзлери жүдә ширели, қосық қатарлары әпиұайы көрингени менен уйқасы, теңеўлери Ибрайымды хайран қалдыратуғын еди. Оны көргиси келетуғынының жөнс бир себеби бар, буны Асхат муғаллим айтып берген. Ол жыллары қыссахан шайыр Қазы Мәўлик қалада китап дүкан аштырып, дүканында көбинесе өзи отырады екен. Бир күни дүканға жалаңаяқ, жалаңбас бир бала келип, сатып алыў ушын «Мундық-Зарлық» деген дәстанды таңлапты. Үсти басы жупыны, өн өлеси азғын, собырайған бойы болмаса еле жап-жас екен.

— Жасың нешеде, балам? — депти Қазы Мәўлик.

— Он үшке шықтым.

— Китапты кимге алып атырсаң?

— Өзим оқыў ушын.

Қазы Мәўлик балаға исенимсизлеў қарап турыпты да: — Көнс, мына жерин оқып бер! — депти. Бала шайырдың көрсеткен

жерин оқып берипти. Соннан сорастырып қараса, бала Тахта-көпирдеги «Қараой»дан келген. Тоғайда қодирен өскен кендирлерден шығарған сегіз түйдек қабығын әкеліп базарға сатқан, соның пулына усы кітапты алмақшы екен. Анасы екеуі ауыл аралап күнликшилик қылады екен. Мойнақ бетке кетіп бір таныс балықшысының шоланында іслеп қайтпақшы қусайды.

Қазы Мәулік баланы отырғызып, шай-суу беріп хәллендирипти, кетерінде және бір кітап қосып берген қусайды. Соннан баслап Аббаз тез-тез келіп тұрған, солай етіп Қазы Мәулік оған устазлық еткен дегенді айтып берген еді. Буннан екі жыл бұрын мектепке келгенинде оқыған қосығын уақта турып тыңлағаны бар, бірақ ол уақытта жаңағы рәуиятты есітпеген еді. Бұл уақыя қулағына тийгенлі бери бір көріуге, илажы болса қол алысып көрисиуге қуштар. «Жыртық көйлеклі, дауысы суұдай сыңғырлаған қара бала» деген қосық жазуы нийети де пайда болды. Расынан келгенде оның дауысы ғаздың ғаңқылдысындай жүдә жағымлы, ирилеудей еді, негедур бұл суудың сыңғырлысына теңегиси келе береді...

* * *

Дийқанлардың айтыуына қарағанда, бәхәр кешигип атыр. Хәр ауылдың тақыуа адамлары болады. Олар бәрін билип отырады. Ерте бәхәр жауын жауса: «бұл, кийиктің қуйрығын жууар» деген жауын, олар марттың ақырына таман бәри бір хәптениң ишінде тууып болады, соннан кейін жапқан жауын менен тазаланып алады», дейді. Жауза қашан басланып, «жүз» қашан киреди, мийзан қашан түсип, «бес қонақ» қашан келеді, есаппап жүреді. Тәбиятта күтилмеген жағдай пайда болса, хәмме соннан сораиды.

Бұл ауылда солардың көбисін билетуғын Толыбай деген дийқан бар. Анна ауылының «елтезер қараған»дағы еғислик жерлеринің әдеуір бөлегін «Толыбай жер» деп соның аты менен атайды. Әкеси Нурымбет ийшан бұрынғы орыс патшаның сорап тұрған заманында усы жерлерди алып, дийқаншылық еткен. «Амриханы пахта» егип, баскалардан анағұрлым көп зүрәәт алған. Сауда-сатықта да тийкарынан пахта менен байыған. Толыбай да әкесинен қалған жерди күтип, қайта-қайта төгинін беріп, еккен дақылы өрре туратуғын дийқан болды. Берілген планды зыяты менен орынлап тұрған соң, кеңес хұкимети жерін өзине

қалдырды. Район басшылары усы колхоздан мал семиртиў базасын шөлкемлестирип, Төреев Орынбайды баслық етип қойды. Усы мал ферме де «Толыбай жер»дің ишинде.

— Быйыл улыў жылы, — дейди Толыбай, — бәхәри кеш келип, қысы суўық болады.

— Хаў, жылан жылы емес пе? — дейди Ешбай, оған қарсыласып.

— Жылан тақ жылы келеди, быйыл 1940-жылы ғой, демек улыў жылы.

— Улыўы не, жыланы не, екеуи бир гөр, — дейди Үсен панкылдақ.

— Бир емес, улыў деген жайын, яғный адам жутатуғын балық.

Толыбайдың баласы Лепесбай әкесинен еситкен усындай гәплерди ағызбай-тамызбай Ибрайымға айтып келеди. Соңғы жыллары буған жүдә үйир болып қалды. Қаяққа жумсаса да шауып кетеди. Курттай қолы босаса Ибрайымды тауып алады. Тууысқан инисиндей бәрха қасында. Бүгин Толыбайдың үйинде бир нәрсе болажақ қусайды, бирақ, не екенин Лепесбай да анық билмейди. Мәден жумысынан ерте келип, туұры солардыкине кеткен. Негедур анасы бийтақат, ишке киреди, шығады, отырып берекети жоқ. Шыдамы таўсылған болыўы керек, Ибрайымды шақырды.

— Әстен, таса-таса менен Қолыбай (қәйниси болған соң Толыбайды усылай өзгертип айтады) ағаңның үй бетинен айлан, сырт бетинен бар. Даў-жәнжел болса, әжағаңның хәммеден бурын ортаға шығып кететуғынын билесең ғой. Қулағына сыбырлап айт, ортарақта бола берсин...

Адам бойлы жыңғыллықтың арасындағы соқпақ пенен киятырған Ибрайымның ақылы хайран, «не болажақ өзи, адамлар төрепке бөлинип төбелесежақ па? Ортада бола берсин, дегени не? Мәден мени тыңлай ма, ол бириншиликти кисиге берген күни өледі ғой». Усындай ойлар менен Толыбай ағасының үйине келемен дегенше ымырт түсип, қас қарайған еді. Үйдің алдында ертлеули, қантарып байланған ат тур. Үйден шыға шабатыуғын болса ғана атты усындай етип аўызға қантарып қояды. Баска кирип-шығып атырған адам, ғаўырлы сезилмейди. Жакынданқырап барып, айнадан карамақшы болып еді, биреу қолынан ұсап, жыңғыллыққа қарай тартып кетти. Қараса, бес-алты жигит жасырынып, малдас қурынып отыр екен.

— Сен неге келдің? Ол Мәденнің дауысын танып, қорқып кетти. — Қайт, бул жерде сенлик жумыс жоқ.

— Апам шақырып атыр, — деди аўзына баска сөз келмей.

— Мен саған неше рет айтаман, — деди ол, сыбырлап сөйлесе де жекиринип, — апам шақырып атыр, жармасын ишсин деп атыр, дегенди айтыўға енди уялмайсан ба? Өзиң де нәмнаған жигит болдың.

Уялғанда қандай, айтыўын айтып болып, өзи де қысынып кетти.

— Нәмнаған жигит болса, кетпей-ақ отыра берсин-дә, — деди отырғанлардың биреуі. Соның арасында гүрилдеп киятырған полуторка («полутонка»дан алынған) машинның даўысы еситилди. Хәммеси орынларынан ушып турды, караса, тек булар емес екен, үйдиң қыр дөгерегиндеги егисликтин арасынан аўыл адамлары қатара жүрип, үйге жақынлай баслады. Олардың биреуі жуўырып келип қаңтарыўлы атты жетелеп қашты. Машина да жақынлап қалған еди. Бир ўақытта иштен бир адам атлығып шықты. Қолында түтеси кесилген келте мылтығы бар. «Атым кайда, атымды әкелиң, болмаса бәриңизди атып таслайман», деп бакырды. Адамлар оны қоршап, жақынласа баслады. Соның арасында машинадан секирип түскен милиция хызметкерлери де қолларындағы мылтығын гөзеп, оған жақынлап келе берди. Адамлар менен араласып, еки-үшеуі оның артынан қапсыра кушақлап, жерге жықты. Таўықтай патырлатып тум-тусынан басып, қолына кисен салып таслады. Ол жулқынып, милиционерге күш бережақ емес, корқатуғын да түри жоқ. Оны машинаға қарай сүйрей баслады.

— Мени булар қамай алмайды. Қолы менен услап мойныма қоятуғын заты жоқ. Көп узамай шығып келемен...

Ол даўысының барынша адамларға қарата бакырып баратыр.

— Босанып келгеннен кейин бәриңизди атып таслайман, усы аўылда аннаның бир еркегин қоймайман, бәриңизди атаман! Аtpасам, Генжебай тақылдақ атым қурысын!

Ишки ислердиң төрт-бес хызметкери оны тап бир аўыр калтадай етип, төрт жағынан услаўы менен бортқа ылақтырды. Өзлери тез минип, машина жүрип кетти...

Бул, усы аўылдан шыққан Генжебай тақылдақ деген жигит еди. Өзлери төрт-бес ағайинли, бәри сайдаўылдай азаматлар. Арасынан усы биреуі кудайбийзар болып шықты. Елден шығынып кеткенине әдеўир ўақыт болды. Турақлы жасайтуғын жери жоқ, түни менен адам тонап, урлыққа түсип, жақын әтирапты бийзар қылған. Қоңсы аўылдың адамлары: «Хәй,

анналар, мына қутырған ийтиңизди байлау қолыңыздан келе ме, я келмей ме? Зеребемизди үйиріп болды ғой», деп келип те кеткен. Өзинің үш туысканы бар, бәрі палуан жігітлер. Олардың да күші жетпей, «бизлерге қараң жуғады» деп, ауылдан айдап салған. Ол соңғы уақытта үйлерге салық салатуғын болған. «Мен жатарда бараман, тауық сойып мазалы аўқат писиресең, кетерде бір хәптелик азық-түлигимди беріп жибересең, болмаса, балаларыңды, келинлерінди урлап кетемен», дейди екен. Гезек Толыбайдыкине келгенде ауыл адамлары биригіп, Шымбайдағы милицияға билдиреміз, олар келемен дегенше хәммемиз қоршап, услап турамыз, деп келискен.

Ауыл адамлары ауызбіршилик көрсетті, кими кеспелтек тапқ, кими белсап әкелип үйди қоршап турды, тақылдақты қашырмады, бірақ, кейні усындай болады деп хеш ким ойлаған жоқ еді. «Босанып келип, барлық аннаны атып кетемен», деди ғой. Бул хәмменің кеуліне ғұл-ғұла салды. Ертеңіне атызда усы гәп, адамлардың қолы жұмысқа бармай қалды. «Енді не қыламыз?». Бул үлкен уғайым болды. Олар, ақыр-аяғында және бір ауызбіршилик етиуге келисті. Районлық ишки ислер бөліміне ортадан он адам жиберді. «Генжебай тақылдақты қайтып келмейтуғын жерге тығып берсин, болмаса тыныш уйқылай алмаймыз», деп айтып жиберді. Барған жеріндегі басшылар: «Хаўлықпаң, тап сондай етемиз», депті. Обалына не керек, ўәделеринен шығып, ауыл адамлары ишинен шыққан «мерез»ден қутылағойды...

Машина кеткеннен кейін ауыл адамлары далада әдеуір тауырласып турды да, бәрі ишке кирди. Ибрайымның бір өзі ауылға қайтты. Еле куптан бола қойған жоқ еді, ай сүттей жарық дегенлери усы шығар. Шөп-шардың ушлары, алдындағы соқпақ ап-анық көринеди. Еки ауылдың ортасынан ағып турған жаптың бойына келди. Суўдың бети жарқырап, бирин-бири қуып баратырған толқынсақлар да анық көринеди. «Мен урлық қылған күни ай жарық болды» дегени усы шығар, деп ойлады ол, урылар бундай күнлери шықпайды дейтуғын еді, буның кокиреғи өсип кеткен болыуы керек. Неде болса, ел елшилигин етті...

Усындай ойлар менен жаптан өтетуғын паяпылға да келип қалған екен, суў шылпылдап, паяпылдан асырылып ағып тур. Бағана өткенде бундай емес еді. Бул күнлери суў жап-салмаға сыймай кетті. Нөкистин өринен саға алып, «Қызкеткен» каналы пүткеннен бери усындай, бурынғы азғана суўға мөлшерленген

жапларға сыймай, жыққын көбейди. Өткен жыллары аўылдың лапгөйлери, өзимиздің Пақырбай суўға баслық болғанлы, ғарқаллезий етип қойыпты, деп панқылдасты. Быйыл бәхәрде Пақырбайдың өзи келип: - «Қызкеткен» каналынан бурынғыдан төрт-бес есе көп суў келеди. Енди жап-салманы кеңейтип, тереңлетип, жаңа сағалар алып, суў жолын көбейтпесеңиз жыққыннан қутылмайсыз, деп айтып кеткен

Ибрайымның еси-дәрти - пайтахт Нөкис деген қалаға барып, Әмиүдәрья менен «Қызкеткен»ди өз көзим менен көрсем, қарап-қарап көзимди тойдырып, оннан кейин екеўине де арнап қосық жазсам деген әрманы бар. Артық Шамуратов деген шайырдың:

Гүмис суўын жылтырайды,
Бетің дир-дир қалтырайды,
Дөгерегин жарқырайды,
Көркемленип Әмиүдәрья.

Толқыныңнан толқын туўып,
Бири озып, бири қуўып,
Шыртылдатып жарға урып,
Ағып турсаң Әмиүдәрья,

— деген қосығын оқығанлы бери қыялы жүдә аўып жүр. Бирак, оған негедур «бетің дир-дир қалтырайды, дөгерегин жарқырайды» дегени унамайды. Ол дәрьяны бир әлип дәўдей, «Қызкеткен» каналын оның батыр баласындай көрип, халықты ушықыйыры жоқ қум басқынынан қутқарып турғандай етип көз алдына келтиреді. Ал, паяпылдың үстинен сызатланып ағып турған мына жаптағы суўлар аўылма-аўыл, үйме-үй кирип, хәммеге өмир бағыш етип жүрген тоқшылық ләшкериндей еди.

Ол аяқ кийимин қолына алып, көринер-көринбес болып турған паяпыл үстинен тобығына дейин суў кешип өтті. «Қапа болсаң ағын суўды жағала» дегени усы қусайды, деп ойлады ол, бағанағы қорқынышлар серпилип, дәрьяға қосық жазыў хаққында ойлап кеткеніме қара... Оның кеўли әдеўир сергекленген еди, бәрибир бағанағы тақылдақтың ашшы даўысы, сурбетлик пенен адамларға айтқан гәплери, сонша милицияны писент етпей, мени қамай алмайсыз деп шатқаяқлаулары және бир мәртебе көз алдына келди. Бир аўылда туўылып, бир миллеттің перзенти, хәттеки бир руўдың бир тийресинен бола турып, өзинің халқын, туўысқанларын тонайтуғынлар бола-туғынын қыялына келтирип те көрмеген еди. Бул не деген

сумлык... Ол усындай ойлар менен жолдагы аўылға араласқан уакта, берги шеттеги үйдиң қорасынан аңқырған ешектің лауысы қыялын бөліп жиберди. Аспанға қарап шамалап еди, кунтан намазының уактынан өтип баратырғандай көринди. Бағана, киятырғанда асығып, сол үйден бурыў соқпақ пенен туурылап өтип кеткен еди. Көремен деп мойнын бурғанда да оның көриниўи нәгүман еди. Хәзир енди сол үйдиң үстинен өгиўге мүмкиншилик бар деди де, оң тәрепке ықлап жүре бислады. Әлийма (хәмме сыртынан «ершен қыз» десе де, Ибрайым бул сөзди тилине алып көрген емес) ата-анасы менен үшеўғанасы турады. Хожанияз малақайшыға келгенли анасы көтермеди. Үйлердиң тусынан өтип баратырып, шүтик шыранын жактысы шығып турған қосқа, я өжиреге қарайды. Ол жыллары көпшилик үйде бир, асып кетсе еки шүтик шыра болғансон, хәмме, бир жерге тығылысып, шыра әтирапында отырады. Ибрайым, Әлийманың үйине жыңғыл қора тәрөпинен келип қарады. Шыра әтирапында еки адамның сүлдери көринеди. Арғы, еки бүкленип отырғаны Хожанияздың өзи, ол түни менен малақай тигеди. Үшинши адам қайда? Жатып қалды ма екен? Қыз бала ата-анасынан бурын қалай жатады? Жериниң аяғында гүжимдей болып, жыллап кеткен қара талы бар. Тап қораның ишин жағалап ағып турған салманың бойында. Малақайшының үлкен қызы булар менен қоңсы. Соның балалары күни менен сол талдың астында әткөншек тебеди. Аңшының из қууалағанындай, Ибрайым да қораны жағалап, солай қарап жүрди. Я, тоба! Я, қүдиретиннен! «Айдың онбеси қараңғы болса, онбеси жарық», дегени усы екен дә. Бир түнниң ишинде бағанағы жаўыздың айбарағынан кейин, мына көриниске қараң. Бәлентлеп өскен қара думан гәўмис теректиң астында, балалар ушатуғын әткөншектиң табалдырығында отырып, аяқларын сәллендетип, ағын суўға ойшаң қарап, әтираптағы тынбай шырылдап турған шегирткелердиң, уйқысырап еринип, әсте жуғырласып турған куслардың өлпең шүйиркелесиўлери, басқа бир теректиң шақасында ара-тура қыйғырып қоятуғын байыўлы сестине үйренисип қалған қулақлары төменге қарай тарқатылған шашлары астында көринбесе де, ай сәўлеси түсип турған жанағы, оның төменинде, майдалап жутынғанда билинер-билинбес хәрекетке келетуғын буғағы ай нурын қайтарып, жарқырап ғана тур-аў. Жигитлик хәсери мурнына ура баслаған жас өспиримниң тула бедени титиркенип кетти. Ол, қаттырақ жүрсе, дөң басында

пәрлерин жайып турған тауысты ушырып алатуғындай, селтеңсиз, әстен оның қарсысына келди. Енди ортада сыйдам қызыл жыңғылдан қыспаланған қора ғана бар еди. Әдеуір қарап турды. Қыз әткөншекте өзін тербетип, көйлегін дизесине дейін көтерип, аяқтарын ағын суға салды. Ибрайым оннан бетер титренди. Енди үндемей тура берсе, буннан да қолайсыз жағдай болып қалыуынан қорқып: - Әлийма, қоркпа, бул мен ғой, — деди. Қыз шоршынып, бирден турмақшы болғанда, әткөншек артқа тербенип кетип, еңбеклеп барып қәддин тикледі.

— Түн жарпында неғып жүрсең?

«Сени излеп келдим, сени көргим келеди де турады», дейіе тили бармады.

— Аўылды қорықлап жүрмен, — деди күлип.

— Астында атың, изинде ийтиң жоқ ғой.

Ибрайым сөз таппай тубалап қалды. Бул қыздың суғы басым, негедур өзинен естиярлау, Ибрайымға гейде озбырлық етип, отырыңқырап қалған қыздай, хәктемлеу сөйлейтуғын еди.

— Сени үркитип алмау ушын ийтимди бөктергиге талып, атымды сайға қаңтарып келдим, — деди әллен уақтан кейин.

— Әйтеуір, қамшы услаған қолларың талып қалыпты-ау.

Ол әстен сыңқылдап күлди. Бул күлки жигитке сарағанда ескен сәуір самалындай ләззет бағышлады.

Ибрайым, жаздың басларында Әлиймаға хат жазып, Қошқар қауыншы жиберген кишкене бир гүрбек пенен ғауаша отағында жүрген жерине Лепесбайдан берип жиберген еди. Хатты еки-үш күн дегенде гә өширип, гә көширип дегендей, ақырзаманлық пенен жазды. «Қызлар барлық уақытта жигитлерди сыртынан сағынып, оларды күтип, елдің хызметинде көп аұйрманлықты арқалап жүргенлерине хәм сүйсинип, хәм аяп қосықлар жазған», деген сөзлерден кейин, халық аўзында айтылатуғын, бирақ хәзирги қызлардың көпшилиги биле бермейтуғын:

Ақ теректи аралайды бойларың,
Ақ қағаздай шытырлайды тонларың,
Күни-түни ат үстинен түспейсең,
Аұырмай ма, қамшы услаған қолларың,

— деген қосықты қосып жазған еди. Усы қосық есине түссе, Әлийманың жигитлерге еле де мийрими келип, Ибрайымның өзи де солардың бири екенин түсинер деп жазды. Оның жаңағы қамшы услап шар-шапсаң ғой, деп тийиспе етип отырғаны сол.

Алдыларында ағын суў, ортада жыңғыл кора, төбеде куслардың жуғырлысы, этирапта бири-биринен озбақшы болып, бирин-бири жалғастырып, тынбай шырылдаған шегиртке сеслериниң гүўалығында еки жас жүрек бири-бирине талпынар, ўақыт, мезгил дегенлерди мойынлайжақ емес, қәнекей услайынша тура берсе, қәнекей еки орта қосылып кетип, бир-биреўге жақынласса, қәнекей қоллар қоллар менен табысса, бирақ бул бүгин орынланбайтуғын әрман екенин екеўи де сезер, усы турысында да бир-биреўиниң жүрек дүрсилин еситип турар еди.

— Ибрайым, жазған хатыңның жуўабын сорамадың ғой...

— Сөзинди қызғансаң да, көзин менен жуўап берип жүрсен ғой.

— Көзим не дейди?

— Хат жаза бер, жаза бер, дейди.

Қыз узақ ойға талды. Бир нәрсени айтқысы келеди, бирақ тили бармайды. «Бүгин айтыўым керек», және екиленеди. Ыақыт пұыр жатар болып баратыр. Енди көп тура бериўге болмайды.

— Ибрайым, мен сениң кеўлиңди жыға алмайман, — деди де жер шукланды.

— Мен де сеземен.

— Екеўимиздиң жасымыз тең ғой, Ибрайым.

— Оның не зыяны бар екен?

— Қыз бала деген ерте ержетеди, жигитти күтип жүре алмайды. Қыздың ерки де өзінде емес, билесең...

Этираптағы тәбият бирден тынып, хәммеси сес-семир болып қалды. Жас өспирим жигиттиң кулақ шекесине биреў алдырып жибергендей, хеш нәрсе еситилмеди. «Ершен қызды» Қазақдәрья беттеги бир дайысының баласына жаслай атастырған екен, солар сорап келипти, деген гәп рас болайын деди ме? Оны қалай сорайды? Екеўиниң де жасы жаңа он бестен өтип баратыр, сонда не, жаслай кете береме? Сорасам: «аўа, солай болатуғын кусайды» десе, мен бул жерден қалай жол таўып кетемен? Мениң оған арнап жазған қосықларым не болады? Мени шайырлыққа дус еткен мухаббатым не болады?

— Абайла, жығылып қалма! — деген қыздың сестинен өзине келди. — Кейни не болатуғынын билмеймен, Ибрайым, бирақ мен хешкимди де сендей етип жақсы көрмесем керек... Даўысы калтырап шықты, тынып қалды. Және сөз баслады. «Суў көрмей өтик шеше бермейик», алдымызда не барын көре берейик. Мениң усы аўылда сеннен басқа куўанышым жоқ...

Қыз шын жүректен айтып тұрғаны менен оның дауыс толқынында, ақыллы сөзлерінде жигит қандай да бір хөктемлик, өзіннен кишкене баланың басынан сыйпап турып сөйлегендей бір нәрсени сезер еди. Гәптин посгеллеси, мен турмысқа шығып кететуғын болсам да, усылайынша ушырасып тура беремиз, деген «кеуил алыспама», яки «ғамхорлықпа», соған усаған нәрсени түсинди. Бул, барлық сезимлерин жан-тәни менен биреуіге бағышлаған шайыр тәбиятлы жигитти қанаатландыра алмас еди. Сонлықтан да, аяғын сүйреп басып, әлленмирде үйине жеткен жас ойшыл, таң атқанша уйқылай алмады...

Қапталлары куурай менен дизбекленген шертек астында шалқор-тасына жатыр. Көзлери ашық болғаны менен хеш нәрсени көріп тұрған жоқ. Тек қыяллар күн менен түнди шабырыстырып, онша избе-излиги жоқ уақыяларды көз алдына әкелмекте еди. Соның арасында Пақырбай ағасына байланысly суу пери уақыясын еследи. Ауылға тарқап, бүгинлиги аңызға айланып кеткен уақыя былай болған деседи. Пақырбай падашы мыс қайнаған ыссыда малларды үйирип көлеңкеде жатырса, суудың шамбырлысын еситеди. Басын көтерип қараса, Кегейли арнасының айланба қайырында, узын шашлары сууға жайылып, жалғыз өзи шомылып атырған қызды көреди. Денеси поррықтай аппақ екен, гә сүнгип тереңнен шығады, гә жүзип жағаға келеди, өзи менен өзи мәс, сыңғырлап күлгени суу бетин қаплап, шамбырлатып жүзгенде ақ балтыры күнге шағылысып, шалқасына қалқығанда тана мүйиз көкиреги гә көринип, гә шүмип жүргенде падашыны көріп қалған қыз, шыңғырып өзин айдынға таслайды. Әллен уақта суу астынан шығып, еки қолы менен көкирегин басып «кийимлеримди әпер!» дейди. Пақырбайдың ауыл ғаррыларынан еситкени бар, суу пери көрсен, оннан қорқып қашыуға, айтқанын ислеуіге болмайды, қорықсаң үйге келгеннен кейин аузың қыйсайып кетеди. Солардың бәрин билетуғын болған соң, ол қыздың үстине қарай бойын атады, еситкенлерине әмел қылып, шашынан услап жағаға қарай сүйрейди, «сен бе, мени алдастыратуғын» деп, өтпес жерлерине шапалақ пенен алдырады. Қыз шырлап: «ағажан, мен суу пери емеспен, мына қуйын ауылдағы Аймереке сары қарынның қызыман» деп жылайды. Пақырбай дәслебинде онша кулақ аспаса да, әстен сер салып қараса, өзиниң руулас апалары Аймерекеге жүдә уқсайтуғынын байқайды, алды-артына нәзер салып қараса, суу перилик нышанлары көринбейди, қолтығының астында да қанатқа қусаған хеш

нәрсе сезилмейди, анык көзи жеткеннен кейин қызды жаздырып, алды-артына қарамай кетип қалады. Бирак, аўыл адамлары оны борттирип, Пақырбай қызды сүйреуи менен үйине әкелип, шашынан керегеге асып қойған екен, ертеңине адам сипетине (сүлдерине) биротала енгеннен кейин, оған үйленип алыпты, деп таркатқан...

Сыртта биреудің адым урып киятырғаны еситилди. Ибрайым шерттектің кирер есигинен аспанға қарап еди, оның төңкерилип тұрған жийеги анык көринди, демек таң ата баслаған екен. Мәден туўры ишкериге өтип кетти. «Бул қайсы суў периден айланған екен?», деп ойлады ол, - буның суў периси бул жерден узакта, қуйын аўылда, жигитлер менен соқта ойнап, сондағы перилердің сүүретлерин көрип киятыр... Бизің суў перимиз қызык болды ғой, астарлы гәплер менен, яқ астарлап емес, түсінген адамға «дәлиден туўры хабар» айтты да, бизге услатпайжак...».

* * *

Жас жүректі ерте қозғаған ески мухаббат, оған қарсы дәри таўып шаныштырсаң да, жаслық мәўсимин айланып өтпейтуғын жукпалы дәрт. Хайрансаң, бүгінге дейин дүньядан неше миллион шайыр өтти екен? Олардың мухаббат ийримине түспегени, мухаббат азапларын шекпегени бар ма? Қудайым инам еткен шайырлық оларды мухаббат делбесине айландырды ма, яки мухаббат шайырлыққа гириптар етти ме? Неде болса, екеуи де адамзаттың мәңгилик жолдасы қусайды. Бул, мухаббат дегенди жырлай-жырлай шайырлардың таўысатуғын ўақты болармекен? Егер, мухаббат таўсылмаса, оған өмиринше жыр арнап киятырған шайырлық сөз қашанға дейин табыла берер екен? Буны билетуғын адам жоқ.

Мухаббат шайырлықты қоздырады, шайырлық нышанын байқап-байқамай жүргенлер де булақтың көз ашқанындай, дүнья коринислерине көкирегин толтырып, кеўлине дәрт сала бастайды. Қолына кәлем алады, бурынғы тыныш өмирден айрылады. Хәмме үйин, дүзин, халық хызметин билип, үйреншикли соқпак пенен мәңгилик машинадай тынымсыз хәрекетте болады. Ол да солар менен тең адым атып, сол хызметлерди ислей береді, бирак оның мийи қосымша, қосымша деген не, өзи ушын ең тийкарғы мақсет, ойлар менен бәнт болады.

Хәдийселерди, нәзик кубылысларды сөз бенен сүүретлеүге хәүес оянады. Басқалар ушын күнделикли есапланған кубылыслар ишинен хәммеге көрине бермейтуғын гөззаллықты уғынады, ашықлар арасындағы қас-қабақ арқалы берилетуғын сезимлерди сүүретлеп, оның сырын паш етиүдей, оларды қағазға түсириүдей қәбилет оны жөніне қоймайды. Биреулердин дәртлерин, шегип атырған жәбриү-жапаларын, аұйрманлықтарын өзине ала баслайды, биреудин қайғысына оннан бурын камсығады, хөтте барлық қыйыншылықтарды бөлисиүге де таяр турады. Булардың бәрин қосық қатарлары арқалы паш етип, инсан қысыўметлерин жеңиллетип, шешиүши кәўли қабыл етпекши болады.

Шымбай, оның ойынша, усындай сезимлер оятатуғын, шайырлық йош уйысып турған уллы қала. Дүньяда бундай қалалар көп шығар, бирақ өзиниң сүйикли шәхәри олардың хеш қайсысынан кем емес. Жармыш жаптан өтип, қаланың берғи шетине кире беристеги мурнына аўқатлық заттай кирип, қоңыр қойыў ийиси бойыңды демде бийлеп алатуғын май заводы менен айбатлы бәлент морыдан буўдақлап түтин шығып турған пахта заводлары жаңа заманың жаршысындай күтип алады. Хәр сапары қалаға киргенде қызыл жийекли сары шекпенин желбегей салып, китап қолтықлаған Қазы Мәўлик шәхәр үстинде ушып жүргендей сезиледи, оған. Бул қалада нелер жоқ дейсең. Биреулер усы жаққа арнап жиберип турғандай, бир баксы кетсе, бир жыраў киятырған, шайырлар келди деп адамлар топланысып атырған, қалалық саўдасының тарқап баратырғанын умытып, белине қыпсап қойған тийин-тебенин дәруазшының етегине салып атырған базаршылар, Әбдираман Өтеповтың исин даўам етип, хаял-қыз артист табылмаған жерде басларына орамал тартып ойнап кете беретуғын жигитлер, татарша, қазақша, орысша хәүескерлер дөгереклери, салланысып, «Қызыл отаў»ға атланып баратырған қыз-жаўанлар, базардың қақ ортасындағы дингекке минип, жаңалықлар менен дағазаларды жәриялап турған саз даўыслы жаршылар, алдыңнан шыға ғойса желимдей жабысатуғын лолылар, көздин жаўын алатуғын жаўдыр-жуўдыр өңир моншақларды дизип, хаялларды естен тандыратуғын бакқаллар, қыссаханлықта умытылмастай ат қалдырған Қәлендер баланың май даўыслы шәкиртлери, қулласы хәр келгенинде усылардың хеш болмаса биреўине дус болып, әрўақ көтергендей ессиз-түссиз қайтады. Йошланады, дус келген нәрседен ненидур излейди, киси айтпаған теңеўлер тилине оралады. Усындай толғаныўлар хәм

тербенислер менен үйине келип қалғанын бир-ақ биледи. Оны есик алдында, жапырақтарының сылдырлысы емес-емес еситилип турған бәлент қара тал күтип алады.

Қара тал. Есин билгенли усы жерде, көз алдында, жылдан жылға көркейіп баратырған адамдай қәдірданы. Үй әтирапында, ағылда басқа да дараклар көп, бірақ қара талда хеш бир терек ағуладында жоқ бир қәсийет бар. Шаңқай түсте, әсиресе «мийзан тымырық»та, отлы хәуірден дем жетпей турғанда қара талдың астына кел. Хеш жерде елп еткен самалдан дәрек болмаса да, қаратал жапырақлары сытырлап, өлпең самал шақырып турады. Оның саясына келсең өкпең дәрхал хауаға толып, тынысын жөнлеседи, күн нурына канаты күйген шымшық қара талға қонып жаны қалады, бундай сыйқырды басқа хеш дарактан таба алмайсаң. Ол усыларды ойлап, қыял сүре баслады. Қәпелимде: «Суу бойында шайқатылған жаным қаратал» деген қатарлар туғылды. Жақсы шықты, өзи де қууанып кетип, және: «Суу бойында шайқатылған жаным қаратал» деп қайталады. Қайта-қайта қыялынан өткерди, дауамын изледи, ендиғи қатардың соңғы сөзи «қара тал»ға уйқас болыуы керек, қәне, қәне... тапты: «Маған мәлхам сен тымықта шақырған самал». Ол енди еки қатарды қосып оқыды:

Суу бойында шайқатылған жаным қара тал,
Маған мәлхам сен тымықта шақырған самал,
шақырған самал, шақырған самал... самал.

Ойлар алға ағытылды. Енди не деуі мүмкин? Жапырағын, бойы-кәўметин мақтасын ба? Тағы не? Соның арасында, анасының: «сениң киндик қаның усы талдың астына тамған, усы ел, усы мәканға тамған, сениң әткөншегинди усы тал шақасына байлап тербеткенмен. Сен, усы талға таң сәхәрде келип сайрап кететуғын бүлбил, тынбай жуғырласатуғын шымшықлардың сеслерин тыңлап өстиң», дегенлерин еследи... Өткөншек, ана алақанының дауамы, сени дәслепп алақанында, үлкейгениңнен кейин «үлкен алақан» - өткөншекте тербейди, мәпелейди, әлпешлейди...

«Анам саған байлап мениң өткөншегимди... өткөншекке, өткөншегим, өткөншегимди... Таптым! «Тербеткенде ырғалғансан хөйиіулеп сен де!». Болды:

Анам саған байлап мениң өткөншегимди,
Тербеткенде ырғалғансан хөйиіулеп сен де.

Жаман емес, жаман деген не, жақсы киятыр. Қәне Ибрайым шайыр және талпын, шақыр әруағынды, сыйын шайыр бабаларыңа!? Ғау, усы сениң шайырлықта сыйынатуғын бабаң ким өзи? Устазың бар ма? - Төлеген, Пақырбай? - Болғаны ма? - Аб-ба-аз, демекши еди, тили бармады. Мектептеги «Әдебият гүли» газетасының басшысы, Б.Сайып деген лақап пенен қосық жазатуғын Сайыпназар хәм әдебият муғаллими Сабырлардың жәрдемінде Аббаз шайыр менен бәхәрде бир ушырасқан еди. Сонда ол, буны сорауға тутты. Нелерди оқығанын, хәзир қайсы шайырлардың қосықларын оқып, ядлап жүргенлерин сорады. Берген жууапларының биразына кеули толды. Буның «астары менен тысын» ушлап көрмекши болғандай, соңғы қосықларын тыңлады. Күнхожа, Бердақ, Әжиниязлардан хабарлымысаң деген сорауына қанаатланарлы жууап бере алмады. Оның орнына Мақтымқулының «Тасты сындырар», «Сазына турмыс», «Мерекеде отырып-турысын көрин», «Боларсаң» қосықларын ядтан оқып берди. Жақында ғана китапханадан Абайдың қосық китабын алып, оқып атырғанын айтты. Оның:

Менсинбес едим наданды,
Ақылсыз деп қор тутып,
Дүзетпек болдым заманды,
Өзимди әбден зор тутып,

— деп басланатуғын қосығынан төрт-бес тобын оқыды. Курбанияз ийшанда оқып жүргенде, арабшада Суфы-Аллаяр, Науайы, Физули, Бедил китапларынан хабардар болғанын айтып берди.

Сабыр муғаллимнен Аббаз шайыр дәслебинде қыссахан болғанын, ол Қәлендер балаға ерип жүрип үйренгенин еситкен еди. Қәлендер бала жүдә жаслай қыссаханлық еткен екен. Қазы Мәуликтің қосықларын қағазға көширип айтып жүрген. Мәулик шайырдың халыққа тез танылыуына себепши болған. Оннан Аббаз шайыр үйренип, ең алғыр шәкиртлеринің бири бола баслаған. Қәлендер бала Хожанияз улы 1917-жылы яўмыт баспашыларының оғынан жигирма үш жасында шейит өледі. Халық оның азасына арнап:

Ғауаша паядан пая болар ма?
Басыңа телпегің сая болар ма?
Қашлары қыйылған Қәлендер бала,
Душпанның оғынан зая болар ма,

— деген қайғылы қосықлар жазған, жоқлаулар айтқан. Оннан кейін тап Қәлендердің жасындағы Аббазды көрген халық: «Қәлендерди берген аллам бизди қуры қол қалдырмаған екен, түпәләм», деп шүкіршилик еткен. Мине, сол Аббаз бүгінлиги халық сүйген атаклы шайырға айланды. Байрамларда, үлкен мәжилисlerde төрге шығарып, сөз береді. Шайыр да қуры қол келмей, хәр сапары жаңа қосықтары менен халықтың кеулинен шығады.

Аббаздың «Әрманым» деген қосығындағы:

Шайыр болып шықтым сауатсыз елден,
Не шықсын гүрмеуге келмеген тилден,
Қараңғы, қайғылы қапа кеуилден,
Табалмай көп жүрдим сөздің булағын,

— деген қатарларын Қураны кәрім сүрелериндей етип қысқа күнде қырық рет қайта-қайта тәкирарлайды. Бул қосықтың усындай неше топтан туратуғынын анық билмейді, еситкенлерін ғана ядлап айтып жүр. Сайыпназар шайырдың айтыуына қарағанда, Аббаз шайыр Дабыл улын Қарақалпақстан жазыушыларының басшысы Нәжим Дәуқараев 1939-жылы Төрткүлде үлкен жыйналыс ашып, СССР жазыушылар шөлкемине ағза еткен хәм оның «Қосықлар» деп аталатуғын кітабын шығарған. Ибраһымның ендиги еси-дәрті сол кітапты көріу. Шайырлық кітабы қандай болады, қандай қосықтары бар, бір көріп мийрін қандырса. Аббаз шайыр хақында көрген-билгенлері усылар ғана, соның ушын оны устазым деп санауға аузы бармады...

Ол еле, шайырлықта устаз деген тек бір адам болып қоймайтұғынын, көпти көріп, көпти еситип, көп оқып, хәр қайсысынан азы-көпли бір нәрселер жуғатуғынын, ол кем-кемнен толысып көлге айланып бара беретұғынын, солардың ишінде ойлауы, йошы, ақыл жууыртыуы өзіне көбірек уқсас, оқығанында яки еситкенінде басқалардан гөре көбірек руұхландыратұғын, сени белгили бір қәлипке салып, артық-кемисинди дүзетип, жол-жоба беретұғынын устаз дейтуғынынан бийхабар еді. Оған хәрбір еситкен жаңа нәрсеси таңсық, адамзат ой-өрисинің кеңлигин аңлататуғын, жаңа қыяллар пайда ететұғын сырлы дүнья болып көринер, және еликлеулер, және бір жаңа соқпаққа бурылғандай етип елитер еді.

Жақында Мәден оны Бесжаптың арқа тәрәпиндеги ағайиндеринің ауылына жумсады.

— Буйырса, бизлер де быйылғы кыста хром етик кийейик.

Ол Ибрайымның аяғын создырып, оның ултанына өзиникин өлшеп көрди, екеуі тең кийеди екен.

— Сен, Көпжүрсин етикшиге барып, екеуимизге буйыртпа бер, қол хақысына қалесе қой-жанлық, қалесе нақ пул беремиз...

Не деген менен аўылдың кишкене «арық ақсақалы» дә, ара-тура районға барып, айлық ис хақысына пул әкелетуғын болды, деп ойлап қойды Ибрайым. Күн аўа Нуратдинди таўып алды. Оның үйи Бесжаптың қубла жағасында, еки аўылдың жигитлери менен тендей қатнасады. Буның да солай қарап ушпаға қанаты жоқ екен.

— Анабир, Лепесбай деген қарақулағынды таслап кет, — деди Нуратдин. — Тоғызыншы аўылдағы бессарылардың қызлары орталық тарының орағына келип атыр екен, солардан да айланып, хармасын айтып қайтамыз...

Жигитлердің сол күнги қыдырыспасы сәтине түсти. Нашар көрсе қуўжыңлап, тартыныў дегенди билмейтуғын Нуратдин, Ибрайымды жүзлерин күн шалғаны менен көзлеринен өмирге қумарлық, ойын-дәлкек ушқынлары шашырап турған, биргелки бойжеткен қызлардың ортасына әкелип таслады. Тумлы-тусы жайнаған көз болып кетти. Олардың қарасларынан: «Хә-е-е, ахун атамыздың шайыр баласы усы ма? Узын бойына бола, толысып кетсе, қушақ толғандай жигит болажақ екен», дегенди аңлаў қыйын емес еди. Нуратдин менен жүрсе қызлардан басылмайтуғынын, жеңгелерине де дәдимал айтатуғынына исеними мол, оның менен бундай сынақлардан өтип көрген. Бул сапары да Нуратдин албырамады. Тары қырманның атыспағы басланған күнлери хармасынға келип, келгенде де жийде-жемис дегендей, базарлықлы келетуғын болып ўәдени қардай боратты. Хошласар ўақытта қыз жеңгелериниң биреуі: «Шайыр жоранды Шымбайға қарап шаптыра бермей, бизиң аўылларға да қыдыртып әкел», десип қалды.

Сол күни Мустапа ғаррының үйине жорасы Кәрим бақсы қыдырып келген екен. Екеуі де усы елдің сексенди қуўсырып турған жасы үлкенлери. Мустапа деген кисиниң хожалығы қурғын, Бесжапқа қурылған шығыры бар, өгиз косы менен ат арбасы саз, соның арқасынан егинлери болық, телеги дөнге толы. Кәрим бақсы, атақлы Бекназар бий бақсының баласы. Әкеси ел аралап, арғы басы Хийўаға дейин бақсышылық еткен. Баласы да ата жолын қуўғаны менен Кәрим көбинесе хожалық басты болып, бақсышылық тийкарғы кәри болмады, деген менен усы

өтираптағы елдің той-мерекесін сауып, қулақлардың қурышын қандырып киятыр. Бүгін де, Мустапа жорасы оны жибермеген.

— Тары деген марданға басқаларынан бұрын түсетуғын дақыл. Гүздегі үлкен қырманның алдында қулақлардың шаңын қағып, адамларға күш-қуәт беріп кет, — деген қусайды.

Булар да бақсы тыңлауға қалды. Кәрім бақсы сыпайы адам екен. Жас миніп, шаршай баслағаны сезилип тұр. Ибраһымның байқағаны, бақсының дуұтары сәл кишилеудей көрінді. «Түркмен усталары соққан болыуы керек». Олар тийкарынан еріктен ойма етіп соғады да, дәстесін келте етеді. Бірақ, перде саны он екіге тууы болғаннан кейін қарақалпақша намаға толық келе береді, дегенді еситіп жүр. Бақсы алды менен бір-еки нама шертіп алады екен. «Нама басы», «Нар ийдирген»-ді шерткен уақыттары намадан-намаға өткен сайын қыймылы шаққанласып, еңсесі тикленип, бағанағы ғаррылық көринислери өзгеріп, йоша баслады. Соң термеге өтті. «Бір дегенде не жаман»-нан басланған халыққа кеңнен мәлім термелерді отырғанлар бүгін бирінші рет еситіп отырғандай, ықлас пенен тыңлады. Кейінгі: - «Ат туяғы тиймеген, ақ қыйыршық сууда бар, Лашын сунқар илмеген, пәри пүтин қууда бар»-ды да қайта-қайта еситіп жүр.

...Ийтелгі қус мақтанса,
Ийтсиз қоян алдым дер,
Батыр жигит мақтанса,
Тууын шаншып жықтым дер.
Есер жигит мақтанса,
Төбелести салдым дер.
Мерекенің ишінде
Бір теңелип қалдым дер,

— деген терме өз алдына.

Жигит ел қорғайды. Душпанның тууын шаншып жығыу не деген мақтаныш. Оның өзін шаншып, тууын жығасаң ба, тууының дәстесін мергенлік пенен шаншып жығасаң ба, не деген тапқырлық. Душпанды қырып тасладым дегеннен тууын жықтым дегені қаншама тәсірлі, тууы жығылғаннан кейін болып болғаны ғой. Халық деген шебер, дәл тауып айтады. Мәселен:

Иргеде бедеу көрінсе,
Ердің үйі деседі,
Қәтепте нары бар болса,

Бардын үйи деседи.
Он жақта отау көринсе,
Улдын үйи деседи,
Шеп жақта отау көринсе
Қыздың үйи деседи.
Көк жалаулы көринсе,
Шаппай, желмей майрылған,
Жалғзынан айрылған
Сордың үйи деседи...

Сырттан киятырған жолаушы аўылдың шетиндеги бәлент төбеде турып, отаулардың жайласулары менен көринислеринен кимнің ким екенін, өзине кереги қайсы отау екенін биледи хәм сол үйге келип атын байлайды. Усыны қосық пенен келтиргенин айтпайсаң ба? Ким жазған екен? Биз, бәрін халық-тики дей беремиз. Халықтың бәри бир жерге жәмлесип отырып жазбайды ғой, буны шайырлар дәретеди, ол аўыздан-аўызға өтеди. Бара-бара жазған адамның аты умытылып, халық қосығына айланып кетеди. Бүгин, әпиуайы адамнан Әжинияз шайырдың «Бозатау»ы менен Қазы Мәуликтің «Шымбайдың» деген қосықтарын сораң, ядтан намасы менен айтып береді, ал кимнің қосығы екенін билмейді.

Мустапа ғарры аўылының күнбатыс арқасын хәзир Тоғызыншы аўыл «Пахтаабат» дейтуғын болған. Сол жерде бессарыдан шыққан Минәж Мәтсапаев деген шайыр жигит бар. Өзи жүдә бир йошлы, қыссаханлық та ететуғын қусайды. Ибрайым ол шайырды мектепке барған жыллардан бери биледи. Ларабаттағы мерекелерге тез-тез келип, хәз берип кетеди. Ибрайым, бурындары, шайыр деп — жүрген жерінде қосық шығарып кете беретуғын адамларға айтатуғын шығар, деп ойлайтуғын еди. Минәж шайырды биринши көргенде сол ойларының дурыс екенине исенди. Себеби, бул киcи гейде суўырып салып айтып жиберетуғын еди. өзінде ондай укып жоқ, қосықты қағазға жазып шығаратуғын болған соң, шайырлығым жоқ шығар деп гүманланып та жүрди. «Шайырлардың ишинде суўырып салмайы онша көп емес, көпшилиги сениң менен маған қусап, дәслеп қағазға түсиреди», — деген еди Төлеген мұғаллим. Әне, услайынша хәр бир шайыр, хәр бир бақсы, жырау, елдің шешен, дилуар адамлары тумлы-тустан жас көкирекке өзлеринше тәсир етип, шайырлық йош, делбелик, көре билиушилик, оларды дәл өзи етип сүүретлеп қағазға түсириу деген әруақлы кәсипке жетелей береді екен...

4. СЫЙҚЫРЛЫ АТДОРБА

*Бир күни тоқ болсақ, үш күн аш болдық,
Бөз көйлек ишінде жалаңаш болдық.
Урыстан соң еси енген жас болдық,
Есейсин деп билим бергиздің бизге.*

*Сен қайда шап десең, мен сонда шаптым,
Сазларыңнан құршы қанды құлақтың,
Шайырлық деген бір сырлы булақтың,
Шербет сууларынан ишкиздің бизге.*

И. ЮСУПОВ,
«Өмир, саған ашықпан».

«Толыбай жер»дің қубла батысында Жармыш жаптан саға алған суу жолы бар. Әуеле салма болған. Ел толыса келе егислик жер кеңейип, хәр жылы қаза берген соң жапқа айланған еди. Жап дейин десе - Жармыш та жап, бул да жап болажақ, сөйтип оны «Өтеген саға» деп атай баслаған екен. Бирақ, Ибрайым хәзирги аўыл адамлары арасында Өтеген деген адамның өзи, я туқым-тебериги бар деп еситкен жоқ. Ядына түскен хәр сапары фаррылардан сорайман дейди, умыта береді.

«Өтеген саға»ның шеп тәрөпинде Жармыш жаптың кеңнен айдынлап, айланып ағатуғын жери бар. Гейде жыл атлап, болмаса хәр жылы қыста суу алып турған соң, сол жерде тап қолдан еккендей үй таллар ырғатылып өседі. Тамыры жоңышқадай қалың болатуғын қусайды, арасына өзинен басқа бир гия көгертпейди. Шырынжа да түспей, иши, әтирапы тап-таза. Ибрайым усы кишкене тоғайдың ортасын тегислеп, сабан төсеп, өзине көзден аўлақ орын ислеп қойыпты. Жүдө тыныш, жаптың сағасына хеш ким келе бермейді.

— Ибрайым, қаяқтасаң?

Малдас қурынып, китаптың үстиндеги сары қағазға бир нәрселерди жазып отыр еди, даўысты еситип ушып турды. Аўыл-кеңес ақсақалы Бегманның даўысы. Ол колхоз партшөлкемининң де секретары, сол есаптан райком усы аўылкеңеске қараслы еки

колхозға уәкил етип қойыпты. Ибрайым өзинің жасырын «ылашығын» көрсетпеуі үшін, арқа тәрәпке ықлаңқырап барып шықты.

— Мынау атты не қылып қойыпсаң?

Бегманның дауысы хәктем шықты. «Мени усы ат себепли тапқан екен ғой», деп ойлады.

— Хәзир «Тораңғыл шертек»ке кетейин деп тұр едим.

— Өтирик сөйлем, — деди тағы нықыртып, — бул аттың усылайынша қаңтарыулы тұрғанына еки саат болды. Сәскеде көріп едим.

Ибрайым айтатуғын сөз табалмай қалды.

— Саған неше рет айтыу керек өзи? «Ибрайымның аты гәзийт жейди», деген сөз азлық етип жүр ме, буны мингеннен кейин күтимине қарамайсаң ба? Жүүенин жаздырғанында, жәниұар отлап тұрар еди.

Үш атыз кеш пахта бар, соның кетпенлеуі менен сууғарыуы кешигип атыр. Адамларды түсте үйлерине жибермей, атыз басында шай қайнаттырып, сол жерде болыуы керек еди, соның ушын айыплы болып, үндемей тура берди.

— Кеште райкомға кетемиз, кеңсеге барып, колхоздың алты айлық көрсеткішлерин ала жүр, — деди де атын қамшылап кетип қалды. Бегман ағасы ирилик етти, усындай уақытта сеники не жүрис, демеди.

Елдің басынан жүдә ауыр күнлер кешип атыр еди. Урыс басланып кетти. Бул жерлерден жүдә узақта, Москваның әтирапында болып атырғаны менен хәммени қорқыныш басты. Барлық жерде жыйналыстар, митинглер болып өтти, колхоздың бир-еки жерине асығысly түрде радиолар қурылды, агитаторлар көбейип, мине еки ай болды, хәмме ерте жатып кеш турады. Жумыс деген биротала қайнады. Жасы он сегизге толғанлар изли-изинен Шымбайға қарай кетип атыр. Ғалаба урысқа алыспак басланды. Дәслепки кеткенлерден хат келип баслады. Газета көбейди. Районнан хәр күни бир бууат «Қызыл Қарақалпақстан» келеди. Бурын билмейди екенбиз, бул өзи хәр күни шығады екен-ау, дести ауыл адамлары.

Ибрайымлар питкеріу имтиханына жиберилмеди, хәр қайсы-сын өз ауылына пропагандист етип бекитти. Урыс басланған күннен бир хәпте өткерип, Ибрайым колхоз кеңсесине лыққа толған адамлар алдында В. Молотовтың радио арқалы шығып сөйлеген сөзин газетадан оқып берди. Сол газетада СССР

Жоқарғы Советине өткерилейин деп атырған сайлаулардың кейінге қалдырылғаны, 24-июньнен баслап урыс хакқындағы хабар радио хәм газеталарда тек ғана «Совет информация бюросының билдириулері» арқалы берилетуғыны, оннан басқа мағлыұмат қадаған етилетуғыны жазылған еди. Енди хәр бир агитатор тек газетадан оқып беретуғын болды. Дәслепки күнлери хабарлар азлау еди, июль айына қарап көбейип, газетаның еки-үш бети толы болатуғын болды, 1-июль күнги газетада «Совет халқының уллы ұатандарлық урысы» деген үлкен мақала басылды. Ибрайым оны да түнде, қатара жағылған еки лампаның жақтысында дем алмастан оқыды. Енди адамлар кешке қарай кеңсеге келе беретуғын, ал сол уақтың сөзи менен «тепериш»лер нәубетте турып, урыстағы хабарларды оқыйтуғын болып белгиленди. Бирак, 5-июль күни адамлар кеңсеге түстин уақтында тууры атыздан жыйнала баслады. Районнан адам келди, жолдас Сталиннің 3-июль күни радиодан шығып сөйлеген сөзи «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында басылып шыққан, соны оқыу басланды. Келген адам Ибрайымнан да тезирек жүритип оқыйды екен. Бүгин келмегенлерди ертең жыйнап, ал, узақ ауылларға өзлери барып, кулласы еситпеген бир адам қалдырмай, Ибрайым үш ауылға баратуғын болды. Жолдас Сталин, ендигиден былай Мәмлекетлик ел қорғау комитетиниң председатели, деп аталады. Оның шығып сөйлеуі: «Бизлердин хәмме күшимиз, бизин қахарман Қызыл Армиямызды, бизин даңқлы Қызыл Армиямызды қууатлауға жүкленсин! «Бизин жеңип шығыуымыз ушын алға басыңдар!», деген сөзлер менен жуумақланады. Соннан баслап колхоз кеңсеси алдында қызыл борлатқа жазылған «Мийнет тәртибин беккемлеуди ұатан талап етеди», «Ауылдағы жумыс фронтқа теңлестирилсин» деген шақырықлар илдирилди.

Жылдың ақырына таман бир топар жигитлер қатарында Мәден урысқа кетти. Оларды ауыл адамлары «Орыс жол»ға дейин узатып салды. Тууысқанлары жылап-сықлап, Шымбайға дейин ерип барды. Аналардың, әсиресе жақында қосылған жас келиншеклер менен қарындаслардың жыласқанларына жигитлер де шыдамай, көз жаслар төкти. Ибрайым анасы менен сол күни Шымбайда қонып қалды. Мәденлерди әкететуғын пароход таң ата жүреди екен. Көпшиликтің арасынан: «Апа, жылама, аман қайтамыз!», деген Мәденнің дауысы еситилгенде, анау-мынауға сыр бермейтуғын, кешеден бери әдеуір көнлигип қалған Ханбийби елти өкирип жылағанын билмей қалды. Мәден неге-

дур жүріп баратырған қатарынан шығып, артқа жалтақ-жалтақ карайлап, кейінлеп қала береді. Ибрайымның иши дәрхал бир нәрсени сезді. Соның арасында, топлымға қарай жууырып баратырған Қошқар қауыншының қызы Тиллахан көрінді. Кеше ғана Ибрайым, әжағасының жолға әкететуғын түйіншигине, сол қыздың тоқылған сары шашақлы қызыл орамалын баяғы жасырып қойған жеринен алып салған еді. Ол анасының қолынан услап, жүрислерин сәл пәсейтти. «Бул жерде уялғандай нәрсе жоқ, балам. Бул өмирлик сауда» дегендей, елти қайтама қыздың изинен жүриуін шаққанлатқан еді...

Ибрайым, Мәден ағасы менен кеше үйден шығар уақтағы хошласқанларын еследи.

— Мәденжан, бауырым! - Анасы бундай етип айта бермейтуғын еді,—мынау, ахун әкеңнен калған Қуран китап. Қолыңа алып, маңлайыңа тийгиз, балам. Аллатаалам яр болып, Хызыр ата жолдасың болғай.

Мәден өзінде жоқ нәрсени иследи. Басқа уақытта болғанда уламас еді, анасы да биледи, китапты бермес еді. Мәден бирден дизерлеп отырды да, еки қоллап алып, маңлайына үш рет тийгизді. Ананың көзинен бағанадан бери сорғалап турған жасы және де күшейді. Бетиниң бир қапталы, астыңғы ерни қалтырап тур. Мәден анасының мына жағдайына қарап, өзи менен усы көринисти алып кеткиси келмегендей, бир қырынлап, қатты кушақлады. Соң Ибрайымды бауырына басты. Баяғыда, түрмеге изинен барғанда, әкеси Ибрайымды сүйип, мойнын ийискелеп, әдеуір турған болса, Мәден де тап соны қайталады.

— Апамнан бир адым узақлама, еситтин бе?! Сениң ушын да өзим урысып қайтаман. Былай-былай кетпе!

Негедур, анасы менен емес, буның менен хошласқанда кеули бузылып, жылап жиберді. «Ибрашжаным!». Бул сөз оның аўзынан биринши шығыуы еді. Ибрайым, әжағасының мәрт жигит екенін биледи, оған еликлегени менен ондай болалмайман деп ойлайтуғын еді, бирақ, мынандай мийримлилигин жетерли билмейді екен. Сол уақытлары Мәден булардың көз алдында өзін тиклеп, әтирапқа есейип нәзер салды. «Үйдин дөгерегине де онша қарамай жүре бериппиз-аў, Ибрайым, сен енди бийдәулетликти туўар, хожалыққа қара, анаңа мәдет бол, басшылық ет», дегенди бөлип-бөлип зорға айтып болды.

— Шырағым, әйте берме, куда қалесе аман қайтып келесең, сонда мийриң қанып қарайсаң, балам...

«Апамның тилеги қабыл болғай, апамның тилеги қабыл болғай, қабыл болғай...». Жас өспирим жигит жалғыз тууысқаны ушын улайынша Яратқан ийесине ишинен жалбарынған еди...

Сол күни Бегман ағасы менен Шымбайға мәжилиске кетти. Қолында: «Калинин колхозы быйыл 125 га жерге шигит септи, 39 ат, 20 өгиз бенен 85 га, трактор менен 58 га жер сүрилди, 64200 арба төгин төгилди, және 12000 арба қый сақлаулы. Еки трактор, 7 плуг, еки сменада ислеп тур. Шел тартыу жұмысына хаяллар жегилди. Намбар шашыу, гөне тамның кесегин ұсатыу жұмыстары уақтында жүргизилип атыр», дегенге усаған есап-санақты өзи менен ала жүрди.

— Сен бир, кеше болған табельщиксең, Бегман неге сени өкетип баратыр? — деди колхоз өндирисиниң баслығы Кеңесбай.

— Мен де хайранман, — деди Ибрайым, ийнин қысып.

Расында да, оның усы жұмысқа жегилгенине жаңа еки ай болды. Урысқа атланған жигитлердин арасында бурынғы табельщи де бар еди. Қалбай бригадир баслыктан Ибрайымды сорап алған екен.

Оның мектептеги оқыуын қойып, колхоз жұмысына усы реттеги араласыуы да қызық болды. Май айының басында, колхоз баслығы қаладагы Киров мектебине адам жиберип, директор аркалы Ибрайымды шақыртып алған еди. Себебин анық билмей, басқарма кеңсесине келгенше түрли ойдың басына барды. «Неде болса, апама хабарламай, тууры бара берейин, және жүреги жарылып қалар».

Районнан ўәкил келипти, аўылкеңес ақсақалы Ажимов Бегман, оның секретары Төреев Орынбай, колхоздың ириғаба басшыларының бәри бар екен.

— Газийт оқып турасаң ба?

Ўәкил сөзди усы сораўдан баслады.

— Колхозға келгенлерин оқыйман.

— Аўылда, излеп келип оқыйтуғын усы Ибрайым.

Бас есапшы Абылдың сөзинен кейин ўәкил тигилиңкиреп қарады.

— Мына газийтти оқыдың ба?

Оның қолындағы 5-май күнги «Қызыл Қарақалпақстан» екен. «Бүгин — баспасөз күни!» деп үлкен хәриплер менен жазылған сөзлерди уақтан оқыды. Ўәкил газетаның екінши бетин ашып:

— Сизлер менен додалап, шара көриўимиз керек болған мақала мынаў, — деп адамларға көрсетти де, даўыслап оқыўға

киристи: «Шымбай районында хәзир 125 дийуалы газета шығады. Булардың редакторлары менен хабаршыларынан сырттан оқыу курсына тек ғана 87 адам тартылған. «Пахтабад» аўылы, Тельман атындағы колхоз қапталынан шығатуғын дийуалы газета редакторы Турсынбақый Абдимуратов, тәжирийбе станциясы қапталынан шығатуғын «Красный опытник» газетасы редакторы Аллан Ғайыпназаров, Бахытлы аўылынан шығатуғын «Ленин туўы» газетасының редакторы Бабажан Нарымбетов сыртқы оқыу курсына ықлас пенен қатнап, газета шығарыўда анық усыллар менен ислеп атыр.

...Азат аўылы Калинин колхозындағы «Колхоз күши» газетасының редакторы Ибадуллаев... сырттан оқыу курсына қатнасыўды үзилiske түсирди». Оқып болып, отырғанларға қарады.

— Мына газета Төрткүл қаласында басылады. Буған түскен хәр бир кемшилик сол заматында қаралып, шара көрилиўи керек, түсиникли ме?..

Ибрайымды шақыртқандағы мақсет усы «Колхоз күши» дийуалы газетасына редактор етип бекитиў екен.

— Енди бир айдан оқыўың питеди. Директорына айтыўлы. Усы газетаның бир санын еки күн ишинде шығарасаң. Оқыўыңа оннан кейин барасаң. Түсиндиң бе?

Ибрайым орнынан турып: — Түсиндим, — деди.

— Түсинсең гәп мынандай, қызықлы етип шығарасаң. Мына газеталардың бәрин саған берип кетемен. Арасынан керекли хабарларды, жақсы сиясий қосықларды көширип жазасаң.

— Өзи де жақсы, жақсы қосықлар жазады.

Басқарма бас бухгалтери және оны мактап қойды.

— Маған, Сабыр муғаллим де айтты, саўатлы, тәртипли, жақсы шайыр болажақ, деди. Соның ушын да шақыртып отырмыз...

Мине, соннан бери Ибрайым мектепке бир-еки рет ғана барды. Оның берги жағында урыс басланып кетип, «палапан басына, турымтай тусына» дегендей, колхозда биротала уялап қалды. Оның кейни мынаў, Қалбай бригадтың танап таяғы, аўыл адамларының сөзи менен «табельщиктиң аша таяғы» мойынға илдирилди...

Кеште Шымбайға кетиў жана уўайым пайда етти. Қалаға не менен барады? Пияда кетсе, қайтарсын аўылкеңес ақсақалы атына мингестире ме? Өзиниң аты бар. Оны минип кетиўге бола ма, кимнен сораўы керек?

Ат. Бул жәниўар да, аўылдағы Елмурат молладай жүрер соқпағын зорға көретуғын, ийтерип жиберсең қапталға жығы-

лайын деп турған көлік. Усы аттың себебинен Нуратдинге ұсаған жоралары «ат аяғын шапқан шабандоз», деп лақап қойған. Баяғы, Генжемурат ләўзе менен бир мезгіл окошка айдайман деп, аяғын шауып алған жийрен ат, усы. Өзи де қартайып болдырған. Колхоз қорасында қуры оттың жауы болмасын деп, Қдәлибек ағасы, атыз араласын, жумысты қадағаласын деп берген еді.

Дәслепки табельщи болған күнлери адамларға жумысты қайтип бөлистириў, қайтип есаплаўды билмей, қонсы бригадтың табельщиғи, Нуратдинниң әжағасы Жуппан Турсынға бир-еки рет қатнады. Мектепте оқыў тарқаўдан Лепесбай пайда болады. Атты арқанлайды, суўғарады, колхозшыларға жал бөлистиреди, болынғанларын санайды, Ибрайым кеште оның сотығын шығарады. Солай етип, жигиттиң кәпелимде белсендилиги деймиз бе, лаўазымлы хызмети деймиз бе, басланды кетти.

Бүгин бир аўыл атынан басшы есабында районға баратыр. Астындағы жийрен атқа ара-тура тепсинип, камшы былғап турмаса, бара-бара суўы сырқылайын деп турған салмадай, жүриси кем-кем өшип бара береді. Ибрайым, жақында ғана бир қосық баслады. Онда, баяғы әкеси қайтыс болғаннан кейин, анасы менен қатық сатып қайтыўға қатнаған жыллары, қаладан шаршап, басқан адымы артына кетип, апасына «арқала» деп қыңырлық етип киятырғанда, аттың желинген бир тағасын тауып алғаны, сонда анасы: «әне, несибели баласаң, жүре берсең және биреуи алдыңнан шығады», деп алдастырғаны, сол күни түнде түсине бир жийрен ат енгени ҳаққында жаза баслаған еді.

Анам талай қатық сатқан қалаға,
«Арқала» деп көп қыңырлық қылғанман.
Усы жолда ерип жүрип анама,
Бир желинген таға тауып алғанман.
Анам сонда алдастырып, жетелеп,
Айтқан: «әне, несибели баласаң,
Шаршамастан жүре берсең ентелеп,
Тағадан соң ат та тауып аласаң».
Сәл иркилип саясында ақ талдың,
Анам жаптан суў ишкизди қол менен.
Тесигине жип өткизип так нәлдин,
Кеттик жүрип үйреншикли жол менен...
Бир жийрен ат енди кеше түсима,
Болдырған ол, бир күтимге зармекен?

Жалы жатқан, түссе керек тиси де,
Сол тағасын жойтқан жәниұармекен?...

Райкомдағы мәжилис қатты өтті. Биринши мәселе, Төрткүл-деги Сарабий МТСында еки айлық тракторшылар таярлайтуғын курс ашылып, онда хәзир 25 хаял оқып атыр екен. Буннан буяғына, аўылларда трактор айдайтуғын, атызға шел шаўып, суў ашатуғын еркек қалмайды. Сол ушын усы жумыслардың бәрине хаялларды үйретиўимиз керек екен. Оннан кейинги еки мәселе де Ибрайымға тийисли болды. «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында урыста жүрген жаўынгерлерге хат жазыў үлгиси берилген. Хат жазатуғын хәр бир адам урыс болып атырган қалалардың атын, фронт ямаса полктың атларын жазыўына болмайды. Оны қупыялап пәленинши санлы «Полевая почта» деп, өз атын, әкесиниң атын, өзиниң туратуғын жерин жазыў бойынша газетада көрсетпе берилген. Соны агитаторлар аўылма-аўыл, үйме-үй жүрип түсиндириўи, саўаты жоқ адамларға келген хатларды оқып бериў, қайтарып хат жазып бериў, жазғанда да бул жақтағы жағдайды жақсылап жазып бериў керек екенлиги тапсырылды.

Жыйналысты басқарып турған адам, алдындағы газеталарды бирим-бирим ашып, Жолмурза деген шайырдың «Жаўды жексен етемиз», «Буденный жаўға атланды», Әмет Шамуратовтың «Жок етемиз», Әбитай Турымбетовтың «Тақ турамыз», сондай-ак Артық, Жолдасбай Сейтназаров деген шайырлардың қосықлары хаққында айтып, көпшилигин оқып берди. Сөзиниң соңында:

— Мынаў, өзимиздиң районнан шыққан жас шайыр Байнияз Қайыпназаровтың «Мен советтиң әскери» деген қосығы. 25-июльда шыққан.

Мен совет әскери талабым таўдай,
Тасыған ғайратым, таўды жыққандай,
Қутырған ийт - душпанлардың топарын,
Тобы менен қырып гөрге тыққандай.

— Қараң, не деген батыр улларымыз бар. Мине, усыларды дий-ўалы газеталарға көширип басасыз...

* * *

Баяғы сапары Бегман ақсақал келген ўақытта, үй талдың арасында «Устазлар» деген қосығын қайта-қайта оқып, дүзетип

отыр еди. Баслауыш мектеп пенен хошласқанда Төлеген мұғаллимге арнап жазған қосығы өзінше жақсы шықпады. Ол киесіне еле қарыздар. Қайтадан жазыуды ойластырып қойыпты. Міана жазғаны улыұма устазлар хаққында, жетинши класты питкеріу кешесінде оқымақшы еди. Қатаң урыс дауам етип атыр. Бәрибир, мектепке гүуалық алыуға бир барады, бәрибир жайналыс болады. Таярлап қойыуы керек. Мектепти питкерип, енди сәлемге келгендей етип жазыу керек, деп ойлады.

Сәлем, жолдас мұғаллимим кәдирдан,
Алғыс саған шәкирт болған шайырдан,
Хеш бир мийнет баҳаланбай қалмайды,
Сәлем устаз, аты көпке жайылған!

Ол бир неше қатарлар жазды. Былай деп жазсам қалай болады?

Әдиулисең мұғаллимим, устазым,
Балалық өмирымнің болдың бағманы,
Жетелеп киргизип мектеп бағына,
Жеғиздің турмыстан шийрин мийуаны.

Сабыр аға терең уғып кәсибин
Ашар әдебияттың сырлы есигин,
Минуллин тарийхты сөйлеткенінде
Шайқап турған яңлы дұнья бесигин...

Бұл, арнау қосық болып кетти. Хәр кимге атпа-ат тоқтағаным дұрыс болар ма? Үш жылда көп мұғаллим оқытты. Ол узақ ойлап көрди, қәйткенде де, жоқарыдағы екеуиниң атын айтпаса болмайды...

Узатылған қыз кеткен жерин жылатып, барған жерин қууантты, дегендей, қосық та биреуіге жағып, биреуди делбе етип жиберетуғын нәрсе екен. Ақтубадан узатылып келген Әбдираман байдың қызы Гүлбазардың тойындағы беташардың кейни жән-желге айланды. Урыс басланып кетпегенде, еле басылажақ емес еді.

Орынбай, Толыбай, Абыл ағалар,
Келин көрсе шийдің түбин сығалар,

деген беташардан кейин олардың хаяллары үйлерине барып шаттық шығарған. Сизлердің не ислеп жүргениңизди пүткил ауыл

биледи, көзлеримізге «шөп салып жүрсіз», деген қусайды. Басқалары хеш гәп, жәнжеллери шийден сыртқа шыкпаған. Толыбай ағасының хаялы Турдыгүл, усы есикке түскен үш-төрт жылдан бери көтермей жүр еди, бәринен бетер соған батқан. Оның үстине, гүманланып жүрген адамы да бар қусайды. Соның дауы ауылкеңеске дейін жетті. Басқаларының хаяллары Ибра-йымды көрген жерде: - Шайыр кәйним, бұғырлым болған соң, келинлердің атларын да айтып берсең, — деп тутпақшы болады, ал Турдыгүл бар жерге бұл жоламайтуғын еди.

Ялғаншының бир шетинен от берген,
Жүрмей атқан тракторға хот берген
Аташовтай кайнағаңа бир сәлем,

— дегенге де той күні көп адам масайрап күлген еди, ертеңине бұл да гәп болды...

— Ибрайым, сени Төлеген муғаллим шертекке шақырып атыр, — деп дауыслады жигитлердің биреуі.

Устазын көрмегенине көп уақыт болып еди, қуғанғанынан ушып барды. Муғаллим басындағы шапкасын шешіп, терін сыпырып отырған екен. Шертектің арғы қапталында Ибрайым-ның жийрен аты байлаулы. Жаман болса да, минислик көлиги бар, Төлеген ағасының усы жерге жаяулап келгенине уялайын деди. Олар апақ-шапақ болысып қалды. Бираз отырғаннан кейін Төлеген сөз баслады.

— Мен саған айырым нәрселер хакқында айып кетіуіге келдим.

— Қулағым сизде, устаз.

— Беташар ашқанды тоқтатыуың керек пе, деймен.

Ибрайым хәр қандай гәпке де таяр, бирақ буны күткен жок еди. Төмен карап әдеуір отырды.

— Мәйли, бирақ, Турдыгүл жеңгей жарасып кетипти...

— Гәп тек онда емес. Ол ауыл-елден ары шықпас. Гәп, Әнжим деген қатынға: *«Басыңдағы орамалың борлаттан, колхоздың жумысы сени сорлатқан»*, дегенинде.

Екеуі де бираз үнсиз, бир-биринің көзине түспей отырды. Төлеген гәпин дауам етті.

— «Ялғаншының бир шетине от берген, жүрмей атқан тракторға хот берген», деген беташарың да надурис.

Ибрайым «не себеп?» деп сорамады.

— Аяпберген Муұсаевтың «1-май» қосығын оқыдың ба?

— Оқыдым, «Май байрамы келди, нуры шашылды, Дүнья жүзи гүлдей болып ашылды», деп басланатуғын қосығы емес пе?

— Оңе, көрдің бе? «Дүнья жүзи гүлдей болып ашылды» деп жазған, ал сен болсаң: «Ялғаншының бир шетине от берген», деген. Басқалар «колхоз бизиң бахтымыз» десе, «сени колхоз сарлатқан» дейсең.

Төлеген бираз тынып, дөгерегине нәзер таслады. Жақын жерде қыбырлаған жан жоқ еди.

— Бүгинги сиясат қайда?

— Сиз айтқан Аяпберген шайырдың:

Алланың үйинде ала тайы бар,
Қызларының адам билмес жайы бар,
Бир қызының тийген үш-төрт байы бар...

имлес:

Сақыұлардың Сейтмураты
Барған жеринде батпадын.
Қыз деген жанның рәхәти,
Қолың салып бир жатпадың,

деген қосықтарын адамлар ядлап айтып жүр ғой.

Бүлген елге бүкир бала табылып,
Мәтен жыртық шайыр болған емес пе?

— дегенди де совет хұкимети ўактында жазған?

— Аяпберген шайыр ертеректе, адамлардың сауатсыз, хұкиметтин салалаў ўактында жазып-жазып өтә кеткен. Қосықтарының бәри араб имласында, ендиги жаслар оны оқый алмайды...

Ибраһым, бул гәплерди неге айттым, муғаллимнің бетине неге келдим, деп әдеўир қысынды. Буны Төлеген сезди.

— Аббаз шайырды оқы. Ол бүгинги заманға қарап жазады. Хәш бузбайды. Сен еле бир мәрте де ўатан, партия, жолдас Сталин хәкқында жазбадың, урыста жеңемиз, коммунизмге баратырмыз, деген сөзлерди қосығыңа коспадаң. Оның орнына алаңшыға от берип, колхозды адамлардың сорына айландырасаң. Мен сәтін айтайын, бул сөзлеринди улғайтаман десе, улғайып көте береди. Ахунның, «халық душпаны»ның баласы десе болды, дейин неге айланатуғынын жақсы билесең. Жоқарыда мен келтирген сиясий сөзлерди, уллы атамыз Сталиннің атын

келтирип, тез жаңа қосықтар жаз, маған көрсет. Өзім хат жазып, газетаға жиберемін. Тез арада сондай бір қосық шығарыуымыз керек...

Устаз кетті. «Менің неге келгенимді хеш кім білмесін» деп, зінхарлап кетті. Оның изінен, үнсіз, Өтеген сағаға дейін еріп барды. Ол, «қалабер» демеді. Бұл, «жйрен атты миніп кетеберін, кеште алып кетермен», демеді. Ол, «яқшы, мен кеттім» демеді, бұл да, «мен қалдым, муғаллим» демеді. «Мен қәте қылдым, деп ойлады ол, хошласыуым керек еді, «рахмет муғаллим, бұл аталық ғамхорлығыңыз үшін рахмет» деуім керек еді, меникі өкпелеген адамның хәрекеті болып қалды, негизінде өкпелеген емес, қорыққан адам едім, мен. Қорқып кеттім, тап хәзір менің үстимнен арыз етіп биреулер барып атырғандай болып қорықтым. Егер усынан тергеуға шақырылсам, бұл төртіншісі болады. Енді барсам, қайталмай қаламан. Енді бұл сөзлерді халық аузынан қалай жыйнап аламан. Анам зар жылап қалмаса болар еді. Адамлар күледі екен, адамлар жақсы көреді екен деп жаза беріппен дә. Усылар болғаны ма, я басқалары да бар ма?». Ол тез-тез, усы уақытқа дейін жазған беташары бар ма, қосығы бар ма, бәрін бирим-бирим есledi.

Алдынан барсаң тислейди,
Артынан барсаң тебеди,
Нашардан аузы писпейди,
Урныкпай жүрсе өледі,
Нуратдин деген құрдасың...

Атқа минсе болыстай,
Жерге түссе қарыстай...

Өз алдына бир ауыл,
Қатынына қарауыл...

Есине хеш нәрсе түспей қалды. Түскенлерінде адам қорыққандай нәрсе жоқ еді. Не іслеу керек? Қосық жазғанды, яқ, бәрін тоқтатсын ба? Неде болса тыныш жүріуі керек. «Дос, жылатып айтып кетті», рахмет айтпадым. Ол не ойлап кетті? Ол түсiмпаз адам, үндемей қалғанымды жаманлыққа жорымайды. Үйіне барыуым, кеширим сорап, рахмет айтыуым керек. Үйіне барады!..

Ол жапты жағалап кете берді. Шертекке қайрылыу ойына келмеді. Аяғының астында боз топырақлы жер, алдында ені

Бир табан шығатуғын жиңишке соқпақ, қапталында ағып баратқан суу, көзлери сыртқы емес, ишки дүньяны, Төлеген муғалдының үйин, оның ойшан, шыдамлылық пенен сөйлеп атырған еріндеринин хәрекетлерин көрип атыр... Қолына сууық бир нерселер тийди. Соқпақтың буюғына адам жүрмегенликтен бел бууарға дейин өсип кеткен боянлардың ушлары еди. Ибра-йым еден өтине келди. Алдына қарады. Хә дегенде қайсы жерделигин айыра алмады. Артына қарағанда барып, ғарры тут, байлаулы айырен атты көрип, шертектен өтип кеткенин билди...

Булардың бәри көп узамай ядтан шығып, «қосықлар кулаққа ұрған танадай» тынып қалған күнлер еди. Урыс болып атырған жерлерде сауаш канша қызса, оның хәуири аўылды да шарпып атыр. Газетада нызам бойынша халық комиссары Абутовтың миннет тәртиби ҳаққында мақаласы шыққан. Ибрайым, сол мақаланы оқып бериў ушын аўылма-аўыл жүрип кетти. Онда айттылаўынша, биринши ярым жыллықта тәртипсизлик өткен жылдан айдан әдеўир азайған, бирақ, бул еле жеткиликсиз кусайды. Таңның ушын бригадир менен табельщик адамларды бөлип алып, аңшы-кенш қадағалаўды және де күшейтти. Жумыстың сапасына қорықша кеўил бөлинетуғын болды. Таңның атыўы, күннің батыўы, адамлар тек аўқатланып ғана үлгереди де, жатып қалады. Еденни үмити, қалып турған қуўанышы фронттағылардан хат куту. Почтальонның жолына айдай қарап, жумысын ислей береди. Қудайым, жолы армаған болғай, «Пахтабад» аўылында бир үйге «қара қағаз» да келип үлгерипти. Адамлар дәслебинде бүгін түсинбеген, райкомның биринши секретары жанағы «арман ойылып түскен» үйге көп жасы үлкенлерди баслап өзи барған, жоқарыдан келип турған тәртип те сондай кусайды.

Елде, фронттағыларға жыллы кийим-кеншек жыйнаў басланады, алдымыз қыс, олар тоңбай, күш-ғайратын жумсап урысыўы ушын постын, қалың аяқ кийим, малакай керек. Ким не барын берсин. Енди, азық-аўқат жыйнаў да басланады. Бизде ояққа әйбергендей не бар, жолда бузылмайтуғын сөк, ийжан, зағара дегендей, күйдирилген сары май болса да бере берсин, депти жоқарыдағылар. Перзентлери, инилери урысқа кеткенлер тапқан азық-аўқатын қалтаға салып, сыртына балаларының адресин, атын жазады, ишине хат жазып та салады.

— Жазғаныңның пайдасы жоқ, дейтуғын кусайды, бир бил-тишлер, хоммесин қосып поездға салады, сениң балаңды айрылып илеп отырмайды.

Бул гәп биразының қолларын суўытып, баламызға бармайтуғын болса, калай болғаны, дескен екен, соң улыўмахалықлық атланысқа қосылып, бундай гәплердиң басына бармайтуғын болды. Газеталарда қайсы бир районның мийнеткешлери фронтқа, неше мың пул, канша тонна азық-аўқат жиберип атырғанлары ҳаққындағы хабарларды изли-изинен берип тур. Шымбай районының Бахытлы аўылындағы адамлар фронтқа 15 кг. сөк, бир қап гүриш, 10 кг. қаўын қак жибергенлиги ҳаққында хабарлаған. Агитаторлар сондай мақалаларды оқып, бизлер не қыламыз, олардан қаламыз ба, деп сүрен таслайды. Халық деген төзимли ғой, қарастырамыз-карманамыз, бизлер де үлес қосамыз, деп ўәде берип тарқасады.

Ашлыққа да, жетпесинликке де шыдап, жанларын пидә етип ислеген мийнетлериниң нәтийжесинде район пахта тапсырыў планын жылдағыдан әдеўир бурын (өткен жылы 93 процентте қалып еди), 4-ноябрь күни орынлап шықты, жөне он бес процент пахтаға ўәде берипти, хәмме жерге усыны хабарлап, үгит-нәсиятлап жүргенде, Мәденнен хат келди. Хат қолына тийиўден жийрен атты мине шапты. «Шапты» деймиз-аў, жәниўардың жортқаны адамның қатты жүргенинен артық емес еди, сонда да үстиндеги жигиттиң кеўил хошлығын сезгендей, солқылдысы күндегиден тәўирлеў болды. Ибрайым, қумшаўыт атызда ғорек терип атырған анасына жеткенше асығып киятыр. Жол бойынша хатты оқыйды - қыял сүреди, және оқыйды - күлимсирейди, бүклеп қалтасына салмақшы болады - көзи қыймайды, үш-мүйешли хатты гә бүклейди, гә жаздырады, не ислеп киятырғанын сезбейди.

Қарықларды кеселеп атлап, ғаўаша пақалларын қак айырып киятырған баласын көргенде, Ханбийби елтиниң жүреги силкинип кетти. Бирак, Ибрайымның жүриси шалт болғаны менен ҳәрекетлери куўнақ, жаманлықтан аўлақ көринеди.

— Апа, әжағамнан хат келди.

Ибрайым, даўыс жетер жерден сүренледі. «Шырағым, шырағым»лаған елти алға жүриўдиң орнына, шөгип отыра қалды. Хаяллардың, әсиресе ананың барлық күши менен мийрими көзинде, хатты услап көремен дегенше, басындағы шаршысының еки ушы хөлленди.

— Оқы, балам, асықпай даўыслап оқы.

— «Мийирман анамыз Ханбийбиге, туўысқаным Ибрайымға, ағайин-туўысқанлар хәм аўылдың барлық адамларына бизден дуўай-дуўай сәлем болсын!».

— Үәлейкум ассалам, шырағым үәлейкум... Құдайыма мың ештеңе шүкірлер болсын...

Ибрайым анасының шүкірлиги таўсылғанша күтип турды.

«Бизлерди Каттақорған деген жерде төрт ай урысқа таярлады. Мылтақ атыўды, армияның тәртибин, душпан менен айқасыў жолларын үйретти... Ханбийби даўысын шығарып жылап жиберди. — Жағдайларымыз жақсы. Енди урысқа атланамыз. Тарамбетов Халмурат екеўимизди Воронеж, арғы жағы Украина тарапқа жиберди. Бизлерден кәўетерлене бермең. Құда кәлесе, аман-есен елге қуўысармыз.

Өзлериниз қалайсыз, апам аўырмай жүрме? Ибрайым, апамның бел аўырыўын билесең ғой, аўыр нәрсе көтермесин... Усы уақытта анасының аўзы кемсенлеп, сыңқылдап жылаўы және күшейди. ...Сыйырыңыз сүттен шығып кеткен жоқ па? Ағарған-сыз отырман. Сүттен шықса, баспағы менен падаға қосып жиберин. Қалбай ағаға (Жәреке Қалбай болыўы керек) айтып кеттим, сизлерди саўынсыз қалдырмайды... Бул қатарларды оқыған уақта Ибрайымның да кеўли бузылып, даўысы қалтырап, көзіннен жасы «пырт» етип атлығып кетти. ...Бизлер Халмурат екеўимиз де хат жаздық. Кимнің хаты барса да, бир-биреўге хабарлағайлы болсын. Ибрайым, сен Халмураттың үйинен хабар алып тұр, анасы аўырыў, қарындасы Айдангүл еле жас. Олардың да хабарын айтып жаз. Аманлықта, күлип-ойнап көрискеймиз, деп баланыз Мәден».

Ана деген, қуўанышқа да жылайды, қайғыға сирә. «Сен қатын қуўанғаныңнан жылап, болдырып қалдың ғой, қой, үйиңе ерте қайта бер», депти Ханбийбиге құрдаслары. Ибрайым ертеңине билесе, Халмураттың хаты да келген екен, Айдангүл қоңсы-құдадан бөріне оқып берип жүрген қусайды. Бир-еки күннен кейін атызда жүрген қызлардың арасында да сыбыр-сыбыр қабан, олардың да бирқатары жигитлерден хат алған. Солардың ишінде Тиллахан да бар шығар. Құйын аўылдың қызларынан сорастырып көреді, келмеген болса, ізлеп барып хатты көрсетип қайтаман, деп ойлап қойды.

Идына Әлийма түсти. Құмшаўыт атызда көринбеди, қаяқта теріп отыр екен? Бурынлары геўгимде алдынан шығып, аўылына дейін апарып қайтатуғын еди. Жол демде таўсылып, сөзлер нүгней, мийирлери қанбай қалады. Бир сапары, жердің аяқ бетінен мал қораға киретуғын ергенектің қасында, тарқасалмай

турғанда, малақайшы келип қалды. Ибрайым албырағанынан шала-пала сәлем берген болып, ауылға қарай зытты. Сол күни Әлийма түни менен уйқыламай шыққан. «Сениң атастырып қойылған адамың бар, неге жигитлер менен сөйлесесен?», деп азап берген.

— Ертең Қазадәрьяға барып қайт, — деген қусайды Хәким-нияз малақайшы хаялына, — биреудің қалыңдығын бағып отыра алмаймыз, алатуғын болса, таярлығын көрсін. Жүөөрини түйеклеп болып узатайық...

Енди, Ибрайымға қыйын болды. Мәселе рәсланажак. Кейни не болады? Әлийманың айтқаны келип, қыз бала бурын ержеткени ме? Мен не ислеуім мүмкин? Ойласқандай Мәден жоқ. Хаў, Мәден болғанда да, мен оннан бурын үйлене алмайман ғой. Улыўма, мениң үйлениў деген нийетим жоқ ғой... Мен оқыўым керек, Нөкиске кетип оқыўым, институт питкериўим керек. Оған дейин Мәден де келеди. Сонда Әлиймаға не деймен? Ол, соннан бери бир нәрселерди ойластырып жүр. Ушырасқанда Әлийма менен бәрин сөйлесип алады. Бирак, ушырасыў бурынғыдан қыйынласты. Енди буның аты бар. Алдына шығып, атқа мингестирип апарар еди, ол айтқанды қылама? Ат пенен жүргеннен кейин көзден таса болалмайсан, хәмме узақтан таныйды. Атты Лепесбайдан берип жиберип, неде болса ушырасыўы керек. Соннан бурын «Бизиң ауылдың қызына» деген қосығын питкерип, алып барады.

Нурға бөлеп кең жәхәнды,
Киятқан, әй, ауылласым,
Билермисең өз баханды,
Басымғой бәринен тасың.

Өзи киши, жигити көп,
Арыўысан, бир ауылдың.
Көзин сүзер, үмити жоқ,
Меннен басқа бир «жаўыннын».

Тойда көрсем, хәмме сақый
Жолларыңа шашар бәрин,
Атызда көрсем, иләхий
Жанды өртер қыймылларын.

Асықпай тур, ертең мен де
Көркиңнен йош алып турып,

Салайын бир сүүретинди,
Ауыл-елге таныттырып...

Ол, қосықты, улыўма қосықты емес, оған арнаған қосықты бийхуўда жазып атырғанын жүрегиниң бир мүйешинен аңғарар еди. Қыз писип тур. Бағдың мийўасындай, өткен-кеткенниң көзи едиле. Кимиси кесек ылақтырып, кимиси сырық пенен қағып түсиретояжак. Ибрайымның келешек режелери еле аспан жийе-тиде, гә қызарып, гә бозарып, жаўыннан кейинги шыққан «хәзи-ретти Олийдин қылышындай», бир неше реңге дөнип тур. Анык көш нәрсе көринбейди. Тахир Зухралардың заманы емес. «Сен аларман, мен тийермен, болмаса өлермен» деген дәўирлер келмекке кеткен. Мухаббат хәлсиреди ме, я ондайларға орын қал-маны ма, «күйдим-жандым»нан жан тапсырып атырған адам жок. Сонда не? Булардики жалған мухаббат па, ўақытша сезимлер дүбелейи ме? Дүбелей болса, өтип кететуғын ўақты болды ғой. Ондай емес, бир көргеннен хуўшын жойтқан мухаббат. Ол, кейни не болады деп тәрезиге тартпаған, палкерге пал аштырмаған. Ол қоз бенен жүректің бирликтеги қурған қақпаны. Оның гилти дөнида, жаздырылыўың қыйын. Бул қақпан еки жаққа да тең түскен. Оның да жан жүреги соған илинген, тартып, үзип алыўға күши жетпей атыр. Жақыннан бери, еки тәрәп те, қай ўақ-бир ўақ усы қақпаннан жаздырылып, еки тәрәпке кететуғынын биледи. Бирақ, қақпан салған жарақат екеўинде де мәңги қала-туғынын, еле бундай жарақат тағы да салынатуғынын, бирақ бунның орны биринши тыртық болып қала беретугынын, бул тыртық түсириўге олардың хеш қайсысы айыплы емес екенин, жүрек деген нәрсени бул жасларда, бундай қыйнаған мухаббат қойиринде муздай суў серпип жеңиў мүмкин емес екенин, енди нәсибелери жана мухаббатқа тап болғанда да, биринши қас-қаттамда бойға сиңип қалған мухаббатты олардың биреўи еле өрткек етип, екиншиси оған қосықлар арнап жүретуғынына да түсинип киятыр. Деген менен, еле хеш қайсысы хешкимниң айдауында кеткен жок, мүмкиншилиги бар, биреўиниң демин биреўи жутып, көзге көзди тигип турыў имканиятынан толық пайдаланажак. Екеўи де әсте-әсте тәўбеге келип киятыр. Күтилип турған айралықты хеш кимнен де көрежак емес, бул демлер, бул мөўритлер өмирлериндеги ең дәслепки түс, ең биринши мухаб-бат сабағы, биринши тәжирийбе, өмир гөззаллығының усы тәрә-пине саяхат, әмелий жүрис, ең баслысы инсан инсанды қай дорожеде жақын сезиниўи мүмкин екенлигине қойылған қәдем, деп түсингендей болып киятыр.

Хожан деген жиғитлердин үйи де босап калды. Соңғы он жылдың ишинде Қәллибек баслық, Абыл бухгалтерлар елге ел қосса қосты дә, кеткен адам болған жоқ еди. Енди аўылды аралаўға жүрегин даўамайды, хәр жер, хәр жерде айна-есигине шат басылған үйлер пайда болып атыр.

Жийрен аттың күtimi жақсыланып, қулағын тикирейтетуғын, киснейтуғын болды. Колхоз складынан бир мезгил жем берилип, атдорба қайтадан иске түсти. Қалған ўақта дорбаның хызмети пүткиллей өзгерип кетти. Колхоз почташысы хәр күнги газетаны Ибрайымға тапсырады. Ол дәрхал дорбаға түседи. Гейде ат дорбаның иши түрли китапқа толып турған болады. Газетадағы хабар, қосықларды белғилеп, бир қатар оқып болғаннан кейин, күннің шыжғырған мәхәлинде үй талдағы «ылашығы»на кетеди. Сондай ўақытлары жаптың бойында зинирейип турған жийрен атты көрген адамлар: «Ибрайымның аты ғазийт жеп тур» дейтуғын болған.

Райком ағитаторлардан хәпте сайын жазба мағлыўмат сорайды. Неше рет лекция оқыдың, неше адам қатнасты, қайсы аўылларды қамтыдың, бәрин жазып бериўиң керек. Ол ушын күндеғисин күнде қағазға түсирмесең умытасан. Усы бәне менен табельщиниң күнделик дәптерине аўылдағы ўақыяларды да жазып барыўды үрдиске айландырып еди, енди ойына келген нәрселер, косық қатарлары, китаплардан оқыған ушырма сөзлерин, қайсы күни қайсы китаптан оқығанын да жазып жүретуғын болды.

«Кеше, түске жақын Нуратдин келди. Атқа мингесип Бес-жапқа кеттик. Сағынысып қалыппыз. Көп гәплер жыйналған. Түрли гәп табады. Хәмме нәрсеге қулағы түриўли. Дәстүрлерди жақсы биледи. Улбийке менен тез-тез көрисип турған қусайды, усы бала үйленип қоймаса дей бер, еле. Аўылдағы қызлардын сырларын билип алған. Улбийке айтатуғын болыўы керек. Меннен «Едиге» дәстанын оқыў ушын алып калды...»

Ўақыт таўып қағазға үңилген хәр сапары Төлеген муғаллим-ниң тапсырмасы ядына түседи. Қосық жазып бериўи керек. Не ҳаққында жазады? «Мәңги жаса уллы Сталин атамыз» деп жазыўға еле ерте, ким көринген оның атын айта бермеўи керек деген ойда. Урыс ҳаққында мақала жазыўы мүмкин, көрмеген нәрсесине қалай қосық арнайды? Ойлап-ойлап ўатан ҳаққында жазатуғын ўактым келди, деп қойды ишинен. Мине, неше күннен бери «ўатан» деп үлкен хәриплер менен жазып қояды да, түрли

жолларын излейди. Үлкен шайырдай болып жаза ма, яки бир перзенти болып па? Перзентлик парыз ретинде жазғаны дурыс. Сүйип, күйип, уллы сөзлерди арнап жазыуы керек. Усы ўақытқа дейин газеталарда оқып жүргенлериндей куры мактау менен емес, өнимше сүйиўшилигимди өз сөзим, өз теңеўлерим менен жазыуым керек, деген шешимге келди. Ўазыйпа қойыў аңсат, кәне неке асыр, көрсет! — дейди хәр сапары. Жазып баслайды, оқып караса, өзине өзи қойған талапқа жуўап бермейди, қайталау, көтермели, паң-паң сөзлер. Жаңасын таба алмай, сызып таслайды. Газеталарда оқығанларына усатпайжақ, бирақ жаздырылып, олардың шеңберинен шығып кете алмайды. Сонда қалай болады? Қалай екенин анық билмейди, кәйткенде де әпиўайы, күнде өзи газийт оқып берип жүрген адамларына түсиникли болыуы керек. Бәлким, өзине жүдә жоқары талап қойып атырған шығар, бәлким хәмме бир-бирине уқсастырып жазыуы керекпекен? Олай емес, оның оқыған китапларында хәрким өзинше болыуы керек, деп жазылған. Неде болса жазғанларын терелеп баслайды.

ЎАТАНЫМ

Орынланды бүгин мендеги әрман,
Бахыт жемисинен тасыйды кырман,
Барлық жерде жеңген халқың қахарман,
Улларың бәрхама садық ўатаным.

Желбиреген байрақ жеңистин сәни,
Мәрдана халқыңның жан менен тәни,
Уллы көсем дана, ақылдың кәни,
Жеңiske баслайды мудар, ўатаным.

Баяғыдан бери жазып жүргенлеринен усы тобын хәзирше таңдап қояды, күнде жаза береді, соң муғаллимге көрсетеди. Барлық шайырлар да идиралды шығармасын ўатанға арнау менен баслаған. Пушкиннің он бес жасында, патша аўылында ашылған лицейде, Державиннің алдында оқыған қосығы да толығы менен ўатан ҳаққында десе болады.

Пушкин демекши, «Евгений Онегин»нің татарша аўдармасы менен «Гөрүғлы»ның түркменшеси атдорбада жүргенине көп ўақыт болды. Китапханаға тапсырмай қойыпты. «Евгений Онегин» поэмасын отызыншы жыллардың басында Қасым Оўсезов карақалпақшаға аўдара баслаған екен. «Оқыў китабы»ның

арабша басылып шықканында оннан үзіндилер берген. Ибрайым, татар тилиндегисин қайта-қайта оқыды, буған түсинип, каракалпакшаға кирискен адамға ҳәр сапары хайран қалатуғын еди. Сол поэма менен бирге, Пушкиннің «Естелик», «Сибирьге хат», «Чаадевка», «Анчар», «Айтпа гөззал, мениң алдымда, ески грузин қосығын енди», деп басланатуғын қосықларын қайта-қайта оқый берип яд болып қалған. Татар тили қазақшаға көбирек уқсастай көрингени менен каракалпакша жумсак, ийбенип, хүрметлеп айтылатуғын сөзлеримиз бири-бирине жақын екен. Ол жыллары районлық китапханада каракалпакша китаптан гөре, қазақша, татарша, орысша китаптар көп еди. Арасында түркменше менен әзербайжанша, қырғызша да табылып турады. Ибрайым, қайсы тилде болса да алып, бәрін бир қайтара көрип шыққан. Соның ушын да ол, каракалпакша «қосық» дегенимиз - өзбекшеде «қушиқ», түркпеншеде «ғошқы», түрк ҳәм әзербайжанша «ғошма», қазақша «өлең», ал қырғызлар менен татарларда «ыр» деп аталатуғынын ерте билип алды. Қолына өзбек әдебиятының хрестоматиясы түсти. Наўайының Садриддин Айний редакциясындағы «Хамса»сы, Омар Хайям менен Хафиз, Бедил шығармаларынан берилген үлгилер - олардың басқа қосықларын таўып оқыўға ҳәўесин арттырды. Қазақ жазыўшысы Сабит Мухановтың «Сулыў шаш», «Жумбақ жалаў» шығармалары жас жүрекке қозғаў салып, жаңа дүньяға баслағандай еди.

«Бизин атдорба - нағыз урыс дәўириниң дорбасы. Буған ат жеми нәкен-саяқ түсип турады. Китап толып жүретуғын күнлери көп болады. Ондай ўақытта газеталар белге қыстырылады. Бул китаптар түрли жоллар менен жыйналып атыр. Олардың оқылыўы да, жәмлениўи де қыйыр-шыйыр. Биразы қыдырып барған ямаса түсленип кеткен жерлердеги таныслардан, базы биреўлери есик-айналарына шат басылып, жаўылып қалған аўыллық китапханалардан, және бири фронтқа кеткен муғаллимниң китап текшесинен дорбаға келип түседі...»

Дәстанлардың көбиси яд болып қалды. Оларды даўыслап, намасы менен оқыйтуғын болды. Кемпир-ғаррылар жыйналған жерде «Едиге» менен Мақтымқулының, ақсақаллар, орта жастағыларға «Қоблан» менен «Гөруғлы»ны жол-жөнекей түркпеншеден каракалпакшалап оқыйды. Жигит-желенлерге ашықлық қосықларын көзабаға китапқа қараған болып, ядтан оқып береді.

Юсуп ахунның тири ўақтында бул үйде қос өгиз, минислик ҳәм арбаға қосатуғын атлар, гүлмыйықлы арбалар бар еди.

Хөммесин хукимет хатлап, атларды ер-турманы менен әкеткенде, арды бети ойып нағышланған гилем, артқы тәрәпи қалың тауардан тигилген, төменги еки мүйешинде боялған сабақлар менен шашақланған усы атдорба қалған екен. Анасы жийрен атына «пайғазы»ғы, әкеңнен қалған ядығарлық деп берген еди. Бул енди шайырлықтың әруағына тап болған жигиттин көшпелі кітапханасына айланды. Иши сөз маржанларына толып тұрған бундай сыйқырлы атдорба аты Шымбайда жоқ, Шымбайда болмаса, демек жақын әтирапта да жоқ шығар.

Табельщинин дәптеринен: «Түрлі жаклардан жыйналып, түрлі адамлардың қолы қойылған бул кітаптар арасында «Анаммыс» пенен «Едиге» усаған халық дәстанлары басылған «Қарақалпақ халық творчествосы» деген кітап, «Мәспатша» менен «Қоблан» да усы дорбаның ишинде. Бердак пенен Абай, Пушкин менен Мақтымқулының қосықлары, түркпенше «Горугды» менен «Евгений Онегин»нің татарша аудармасы, Науайының «Хамса»сы әллеқайдан жол тауып келип, атдорбаға түст. Жолмурза менен Мырзағалийдің, шағатай тилиндеги «Ашық кумыры» қыссасының өзим көширип алған қол жазбасы, Лермонтов пенен Ақансери, Дәулетиярбектин, Қазы Мәуликтин қолжазбалары, «Мың бир түн»нің қазақша аудармасы. Бизин атдорбаның «жемлери», жемислери мине усылар...»

Жердің бетин қалың қар басқан боранлы 1943-жыл да келди. Урыс хәуижге минип атыр. Адамлар Ибрайымға табельши емес, жаналық тарқатыўшы ретинде қарайтуғын болып қалған. «Қызыл Қарақалпақстан» газетасы бурынғыдай төрт бет емес, бир беттин еки тәрәпине басылып шығатуғын болды. Фронттан хабарлар «Соңғы саатта», «Ржев қаласы алынды», «Душпан 100 километр шегиндирилди» усаған болып келе баслады. Жана жылдың басланған күни пүткил Өзбекстан халқының хұрметли ақсақалы Юлдаш Ахунбабаев қайтыс болыпты, 4-январьда соған байланысты қайғылы митинг болып өтті.

Мәденнен хат келмей атыр. Кеткенли еки рет ғана жазған. Бағғы Каттақорғаннан кейин алты ай дегенде бир хат келди. Сын көлемди түпириклеп, ири-ири етип қысқа жазған. Оттын ишинде жүрмиз, оқ жамғырдай жаўады, ата-бабаға сыйынып жүрмен, аманман, деген. Қыпсалаңқырап жазыўды да билмейди. Соңнан бери анасы менен иниси Мәденди ойласа, шегирткедей қаппап киятырған оқ көз алдыларынан кетпейди. Аўзына уртлаған шайын тамағыңнан өтпей қалады. Дүньяда хабар күткеннен

жаман нәрсе жоқ екен. Адамның ойы нелерге бармайды дейсен, анасы биротала сөйлемейтуғын, күлмейтуғын болып қалды. Ерте таңда жайнамаздың үстінде кублаға қарап көп нәрселерді оқыйды, Аллатааламнан жақсылық, баласын өз панасында сақтауын жалбарынады, шүкіршилик етеді.

Ибрайым күйын аўылға барып, Тиллахан менен сөйлесип қайтты. Оған да хат келмеген. Буны көріп гә сүйсinedи, гә жылайды. Әкеси жасын киширейтип, қызын ФЗОдан алып қалған.

— Ендиги жылы жасым толады, оған дейин урыс питип, әжағаң келгей, — деди бир қырынлап, көзиниң жасын сүртип.

— Айтқаның келсин. Солай болмаса, анамның шыдауы да қыйын. Хеш болмаса хат келгенде де, питегене жеңил болар еди.

— Ибрайым.

Тиллахан жигитке туұрылап бир карады да, үндемей қалды.

— Айтабер, аманлық па?

— Әлийма, сәлем айтып жиберипти...

Тиллахан оның менен баслауыш мектепти бирге питкерген еди. Екеуи де оқыға кеш барған, әдеуір бойжеткен қызлар болып питкерди.

— Мен оған хат жаза алмайман, жазғанда да не деймен, айтатуғын гәпимниң бәри питкен. Тәркинлеп барғанда да оған көринбеуге хәрекет етемен, депти. Саған аманлық тилепти, кудақәлесе маңнай алды жигит болады, шайыр болып елге танылады, бәрхама тилегинде боламан, деп жылап-сықлап зорға айтқан қусайды. Өзиң билесең, мениң үлкен жеңгем де Қазақ-дәрьяның қызы ғой...

Ибрайым не дерин билмей, төмен қарап, былай-былай жүрди. Жүрегінде өшип атырған ғоз күлдиң астынан лап етип, жалын шығарғандай болды. Бир айралық дәрти екеу болды. Бирақ, оның екиншисине алдынан таярлық көріп, өзиниң шегетуғын азабын жеңиллетип қойып еди. Хәзир, дүньяның бир шетинде жүрген ханаласына байланысly үмит жалыны я өшпей, я алыспай турған болса, екинши бир шетинде буған тилеклес, руұхы менен сүйип, умыта алмайтуғын кәдирдан бир инсанның бар екени қандай да бир куұат бергендей болды.

— Әлиймаға өкпелеме, Ибрайым. Басқа илажы жоқ еди. ФЗО деген бәле де хәммени албыратты. Нашар болып туұылғанның соры қурысын...

Бир дәрт пенен келген жигит, гөнере баслағанының да үстин тырнатып қайтты. Бул екеуінен де бетер Тиллаханның дүртлі көзлеринің тәсири күшли болды. Сары сынлыдан келген, кирпичлери тик, қасы растан да үштен көринген айдай, қабағы астында төңкерилген көз, күлгенде көкірегі қосылып селкилдейди, жағымлы еркелик пенен баққан нәзери адамды жууасытып таслайтуғын, мына гә жүрек жалғап, гә ашырқап күни-түни жүрген тынымсыз мийнеттің арасында жойтылып кетпей, өзін сақлап жүриуи, қыйналып турса да, күш пенен жағымлы сөйлесулері, мүшелеринің артық-кемиси билинбей, халық қосықтарындағы узын бойлы, кең кушақлы қызларға тақаббил, нағыз келсең-кел қыз болғанын айтпайсаң ба? Сейислер тулпарларын түни менен гездирип, ал енди усы айлауға қоспасам кешигип қалады дегенлериндей, әйне узатылып, сүйгени менен тал шибықтай есилетуғын мәхәлине келип турғанын жас жигитлик кеуил менен байқады. Бизиң қызларымызға хайрансаң, еле өткерилген қалың мал, урылған шаппат жоқ, сонда да Ибрайымның атын қысына-қысына айтқанын сезді. Мырзаға деп, еситтирип айтпаса да, ийбениулеринен байқалар еди. Ибрайым, Тиллаханды анасы Ханбийбинің алдында ийилип турған, ағасы менен дизилип үйден шығып баратырған етип көз алдына келтирип көрди. Қандай есикке де жарасатуғын, мыйығынан күлешырай берип сөйлесиулері кимге болса да жағатуғын келіншек болады, деп қойды. Қумай құс дегенди көрген жоқ, бірақ зейинли жигитлер қумай көзлі қыз деп усындайларға, ал күйгелек көзлі деп, бетин хәрекетке келтирмей-ақ, көзи бәрха өз алдына күлип туратуғын қызларға айтса керек. Не деген менен ийінділерин күн алып, бөзге айлана баслаған гөнетоз көйлек, атыз ұшын тартатуғын қызыл орамал, күн алған буғақ, тырналған қолдар менен ақ мына қыз арзан шүберекке оралған гүмистей болып көринер еди. Усы бойы-сыны, келбетине ылайық тәрбиясы, төзимлилиғи, өзін онша төмен тута бермей, қадир-қамбатын сақлауы - қәйткенде де оның менен есаплы дос сыпатында сөйлесиуіне мәжбүрлер еди. «Әкеси Қошқар қауыныны бағман адам, жазда қауынды сайлап жейди, қысы-жазы үйинен қак ерик пенен кишмиш табылатуғын қусайды, қызынын шырайы да соннан дәрек берип тур», деп ойлап қойды. Жас шайырдың кеули аспанлап кетти. Бойын жеп-жеңил сезип, бир тәштанса канат байлап ушатуғындай. Зергердин зерди көрип, көзи тойып киятырғанындай, қосық қатарлары қуйылып келе-жәк.

...Кирпиги қайысқан тебендей еди,
Кумай көзлер мени жегендей еди,
«Ағаңнан хат жоқ па?» дегендей еди,
Айралық дәртине иштен жанған қыз.

Тез үйге жетип қағазға түсириуі керек. Құдай аўзына бирден салып жиберди. Кейнин бергей... кейни де келисежак. Қағаз, қәлем, қағаз, қәлем, йош, йош..

* * *

Февраль айы басланса да, хаўа райы босаспады. Жерде кар, күн тымық болғаны менен шымыры аяз. Түске жақын колхоз кеңсесинде кирип-шығып, аўыл-кеңес бетке барып-қайтып, асығысly жүрген адамлар көп. Тек бүгин емес, адамлардың кеўли көтеринки жүргенине еки күн болды. Совет Армиясы 1943-жылдың 2-февралы күни Сталинград жанында жеңиске ерискен. Еки күннен бери радиодан немис армиясының фельдмаршалы Паулюстың «жеңилмес» алтыншы армиясын, генерал Рокоссовский басқарған Дон фронтының жаўынгерлері тас-талқан етип жеңгени, 91 мың солдат хәм офицерди тирилей пленге алғаны хакқындағы хабар барлық аўылларға барып жетти. Халык куўанғанынан жыласып, фашистлер сонша әскеринен айрылған болса, енди неси менен урысады, куда кәлесе, урыс тамамланады екен, деп биреу биреуин куўантып атыр. Радиода, газета бетлеринде қутлы болсынлар жәрияланбақта.

— Ибрайым, сен бүгин жүдә жақсы таярланыуың керек.

Кеңсесинде Бегман ақсақал менен отырған Қәллибек баслық усылай деди де, оған бир қағазларды услатты.

— Орынбай менен екеуиңиз көлик алып, Шымбайға кетесиз, — деди ақсақал. - Кешеден бери районда халык артисти Айымхан Қазымбетова адамлары менен концерт берип жүр. Оларды «Бахытлы», «Пахтаабат» аўыллары әкетиўге таласып атыр. Екеуинде де клуб жоқ. Ким бурын барған алып кетеди. Сизлер барып, бизде клуб бар, деп алып кайтасыз...

«Бегман клуб»та адамлардың жуўырысып жүргенине енди түсинди. Клубты ақсақал салдырып еди, сол кисиниң аты менен аталып кеткен. Өткен жылдың ақырларында Қарақалпақстан Совнаркомы жанындағы Искусство бөлиминиң начальниги Әмет Шамуратовтың: халык артистлері Жапақ бақсы, Айымхан Қазымбетова, хызмет көрсеткен артистлер Юлдаш Шарипов, Тохта Рахмановалар басқарған артистлер топары аўылларға шығып,

халықты жигерлендириуі үшін 120 дан аслам концерттер берді, оларға 50 мыңға жақын адам қатнасты, деген мақаласын оқып еді.

— Концерттің алдында Сталинградтағы жеңіс хақында оқып бересен. Жақсылап таярлан!

— Жазған қосығың барма?

Ибраһым, Бегман ағасының сорауына күлешырай берді де, үндемеді.

— Бар екен, қонақтардан уяла бермей оқып бер. Ауылымызда шайырымыз бар екенін билсин.

— Халықты түске жыйнап қоямыз, алмай қайтпайсыз, — деді Қаллибек баслық.

Артисттер райкомға келіп, қайерде клуб бары-жоғын сораптырған болыуы керек, Азат ауылкеңесіне барамыз, десіп отырған екен.

— От жағып қойыпсыз ба? — деді екі қолын бири-бирине ұукалап отырған артист жигиттердің біреуі.

— Таң ата жағып басладық, түске шекем қызады, — деді Орынбай.

— Онда кеттік. Хау, шайырымыз қайда?

— Халық шайыры Аббаз Дабылов та барады, — деді райкомның хызметкері Орынбайға қарап, — изиңізден атлы жетеді.

Ибраһым, Аббаз шайырды еситіп қууанып кетті. Булардан калып өзім апарсам, деген ойға барғаны сол, оны сезіп қойғандай: — Қасында «Қызыл Қарақалпақстан» газетасының жууаплы редакторы Бекназаров Сайыпназар аға бар, ауылды өмірі тауып барады, — деп қосып қойды.

Айымхан Қазымбетова (соңынан Шамуратова) деген халық артисти басшысы екен. Еркектей диңк етіп атқа мініп алды. Қалғандары пайтон арбада жолға шықты. «Мына келиншектің сөйлегенде дауысы қатты шығады екен, деп ойлады Ибраһым. Ер адамлардай кесіп-кесіп айтатуғын омыраулы, кийімлері өзіне жүдә жарасықлы. Күйеуі бармекен? Бар болғаны менен туумаған хаял болыуы керек...». Беташардағы «келин көрсе шынның түбін сығалайтуғын» Орынбай ағасы қашшан астындағы торы атын қабатластырып, Айымхан менен сөзге кирісіп кетті. Қаллибек баслық бригада, звено баслықтарды сыртқа шығарып қойған екен. Олар мийманларды қол шап-патлап күтіп алды. Соның арасында, Бекназаров пенен Аббаз шайыр да жетіп келді.

— Баслық тағы бир серке соймаса болмайды, — деп сыбырлады ауыл кеңес секретары Ибрайымның қулағына.

— Абыл ағаға өзиңиз-ақ айтағойың.

Мени Қаллибек ағаға жақын көріп айтып атыр, деп ойлады Ибрайым.

— Қонақлар үйлерге бөлинеди, — деди Қалбай бригад, булардың сыбырлысын еситип тур екен. — Сазенделерди сенин менен бирге бизиң үйде күтемиз.

Ол Ибрайымға қарап күлип қойды. «Мени Аббаз шайырға от жаққыш етип жибериң» деп айта алмады. Соның арасында оның мийине бир нәрсе сап ете қалды. Азғана ойлап көрди де, туұры Бегман ағасына барды.

— Мен жаңалық хабарларды концерттен кейин айтайын.

— Не ушын?

— Аббаз шайырдан бурын... Қалай болар екен?

Бегман жас жигиттің нийетин дәрхал түсинди.

— Үлкен шайырдан бурын қалай қосық оқыйман, деп турсаң ғой.

Жасы үлкеннің бирден аңғарғанына қатты қууанып кетти.

— Дурыс ойлапсаң. Онда былай қыламыз. Сен фронт жаңалықтарын айтып бол да отыр. Мен Аббаз шайырға сөз беремен. Кейнинен өзимиздің де шайырымыз бар, деп сени ортаға шақыраман.

— Аббаз ағаниң қасындағы газийттің жууаплы редакторы да шайыр. Соннан кейин берің...

Бегман ақсақал сөзге шебер, бүгинги жағдайға қарап, адамның кеулиндегісин тауып сөйлейтуғын адам. Жыйналысты жақсы басқарды. Ибрайым, бурынлары газетадан оқыған билдириулерге өзинен де сөз қосып айтыуды үйренип еди. Бүгинги сөз сынаспалы болады деп, қағаздан былай-былай шықпады. Оның қосықтан басқа еки нәрсесине адамлар таң қалады. Бириншиси, жақсы сүүрет салады, дийуалы газетаны нағыс пенен ойып таслайды. Кеңсе алдына қыстырылатуғын шақырықтар, оны соңғы уақытта лозунга дейтуғын болған, басқа да безеу жұмыстары әсте-ақырын мойнына илдирилип атыр. Екиншиси, дәстанлар болсын, лекция болсын, оқығанда қирәәти күшли. Қара сөзди де куран аятларындай етип, созып, сыңғырлатып оқыйды. Соның ушын оның қағаздан оқығанына жалықпайсаң. Неде болса, үлкен қонақтардың алдында дәслебинде қалтырағандай болса да, жақсы атқарып шықты.

Сөз Аббаз шайырға берилди. Ол ортаға шыкпастан бұрын, басындағы қозы териден тигилген дөңгелек дегелейин шешіп, ишинен тақыясын алып кийди. Ибрайым бұл кисини алдыңғы жылғы қыста көргенде, басында селкилдек қураш, үстинде мауыты шапан, аяғына қыйсық табан етик кийіп жүр екен. «Халық шайыры да шөгирме кийіп жүреді екен-ау» деп ойлап қойып еди. Хәзир, үстинде бешпент, аяғында баяғы қурым етик, ұзын бойлы, аш бел жигит болып ортаға шықты. «Аббаздың көзи қыйтарлау емес пе?» деп биреулердің сорағаны ядына түсіп, анықтап қарап еди, яқ, көзлери дүзиу, қысқа дүкәртлап қойған мурты өзине жарасықлы. Адамларға әлпайымлық пенен қарап, тамағын қырынды. Болып атырған қууанышларға көз айдын айтып, азғана кирис сөз сөйледі. Соң: «Жеңген жақсы» қосығын баслады.

...Тууры жол менен жүр толық,
Болмасын хеш нәмәртшилиқ,
Ұатан ушын қыйыншылық,
Басқа түссе көнген жақсы.

Мийримсиз болып душпанға,
Ушырып күлин аспанға,
Шық жуктырмай гүлистанға,
Жауды ныпқырт еткен жақсы...

Халық шын кеули менен қатты қол шаппатлады. Бұл шапандар тек усы қосыққа емес, былтырдан бери радиодан, үгит-пәсиятшылардан еситип жүрген қосығы бар. Хәр сапары урысқа аттанған жаслар алдында соны оқып, жигитлерди жигерлендирип жүргенин хәмме биледи. Шайыр да соны түсингендей, «Нәмәрт жигит неге дәркар?» деп өзи дағазалап, оқып жиберди.

Халқы ушын белин буумаса,
Жигитте намыс болмаса,
Ұатан ушын тууылмаса,
Ондай жигит неге дәркар?

Алмастан қайтқан полаттай,
Порсаң аяқ жаман аттай,
Жарықтағы жарғанаттай,
Болған жигит неге дәркар?

Арслан киби билеклери,
Халық бирлиги тилеклери,

Қап тауындай жүреклері,
Батыр жигит бизге дәркар...

Буны оқып болғанда, шаппатлаулардан тысқары «сөз болғанына», «әй, бәрәкалла», «сау болғайсаң» деген хошаметлеулер қосылды. Және бир қосық оқыды. Соң, отырғанларға қарап, «мына қосықты оқымасам болмайды» дегендей иркилип турды да, «Заемға жазыл» қосығын оқып берди. Барлығын қыссаханлық жол менен оқығаннан кейін, адамлар қирәәт дегеннің, саз дауыстың қандай болатуғынын енди көрди. Ибрайымның дауысына үйренип қалған халық, «еле бизің бала да усындай болады» деп ойлап қойған да болыуы мүмкін. Сайыпназар шайырдан кейін Ибрайымға нәубет жетти. Енди артқа шегиниуге жол жоқ. Баяғыдан бери қайта-қайта өширип, және көширип жүрген «Ұатаным» қосығының бес тобын тақлап жүр еди. Ортаға шығып, көптің ишинен Төлеген муғаллимди ізлеп тапты да, басын билинер-билинбес ийзеп, қосықты оқып жиберди. «Хәркимнің көйлеги өзине жақын» болған соң ба, ямаса растан да унады ма, буған урылған шапалақ та онша суйық болған жоқ. Соның менен жас жигиттің шайырлық тусауының усындай аламан, усындай мәртебели адамлар алдында кесилиуі еди.

Айымханның сол күнғи концерти кулақлардың шаңын қағып, кеуиллердеги қайғы, ауыр мийнеттен өшип баратырған ықлас, саңлағы жоқ биргелки өмирдің думаны серпилип, жана үмит отлары жылтылдағандай, хәрким өзін қайтадан адамларша сезгендей, алыстан нур шашып турған аспан жийегине қарап талпынғандай болды. Қарақалпақ қызының усыншама өзін еркін тутып, ортада йошландырыушы нәзерин хәркимге бирим-бирим бағыш еткендей, босасқан, селпи түскен кеуиллерди шыйрақластырып, «хәй, қуданың бендеси, өзінди умытпа, жақты күнлер жақын, жарқырап, күлип-ойнап отыр. Сен неге буншама қайыса бересең, неге буншама езилсең? Қәне, қәддинди тикле, ата-бабаңнан қалған кеуил ашар, жүрегінди жызылдататуғын қосықларға қайта айлан?! өзінди умыт, қосыққа кулақ тур. «Терезеден уғын-уғын баққан яр, яр кара көзлерін не тилер меннен?» деп турғанлардың, сол қосықларды жаратқанлардың аұхалы сеникинен де төмен еди. Өзлерин-өзлери алдарқатты, өзлерин-өзлери руұхландырды, өзлерин-өзлери сақлап қалды! Еситип турсаң ба? Аш көзінди, түр кулағыңды, көзінди отлы үмит, жақтылы келешек нурына толтыр, өзіңе кел, әй инсан перзенти! — деп турғандай еди. Айымхан пүткил залды, хәмменин

жүрегин бийлеп алды. Қосықтың арасында сахнада гезип жүріп, хәммени «оятып», кеулин көтерди, өзлигин тиклеуге күш салды. Мийнети босқа кетпеди, халық руұхланды, еңсесин тикледі, жүзлеринен қашып кеткен күлкілери оралды. Өзин-өзи сезине баслады. Фаррыларда кәтқудалық, хаялларда ийбели хәзилкешлик, жасларда айлауға сазланған тулпардай силкиниұ, қызлардың көзлеринде жигитлерге тасланған мәккар сүйсиниұшилиқ нәзер оянды. Буның бәри қосықтың сыйқырлы күши еді. Ол өзин пидә етип айтты, жан сакламады. Отырғанлардың хеш бирине бийпарк болыуға жол қоймады. Қосықты жүректең шыққан отлы сөзлер менен толықтырды. Қасындағы жәрдемшилерине уақыт ауыстырмады. Бир өзи узақ уақыт хәммени бир сабақ пенен байлап, хаялға ерк берсең, оны қоллап-қууатласаң қандай кәрамаатлар дәрететуғынын көрсетти. Адамлар күннің қайсы мезгилинде, қай жерде отырғанын умытты. Бойлары жеп-жеңил болып, үйлерине тарқасты...

Аббаз шайыр Ибрайымды шақырып алып, қайтадан танысты. Сабыр муғаллим таныстырғанлы бери усы көрисиуи еді. Қосықларын қайсы гәзийтте шығарып, қайсы жыйынларда оқып жүргени менен қызықты. Ибрайымның есинде қалғаны:

— Қосықларын жүрегинди қак жарып шықсын. Не айтсаң да шын кеулиңнен берилип айт. Сөзлерин ең әуеле өзинди толғандырсын. Қайта-қайта оқығанында йоштырсын, — дегени еді. — Өзинди қозғамаса, басқаға қалай тәсир етеди. Халқынды, уатанынды жырла. Шымбай районлық искусство бөлимінде жазыушы, шайырлардың кишкене ауқамы дүзилежақ. Соған сени де шақыртаман...

Ертеңине хәммениң аузында Аббаз шайыр менен Айымхан-ның концерти, биреуден биреу өткерип мақтайды, тартысады, олардың усындай кеуилхошлығы бир хәптеге дейин дауам етти.

Розымбай жорасы ізлеп келди. Ағасы Орынбай ауылкенес-тиң секретары, күзде баслауыш мектепте бала оқытасаң деген қусайды. Хәзирше тәлли-пәлли жумыста жүрипти. Қатарлары-ның бәри де, ушырасқанда биринши гәпти мухаббаттан, ышықтықтан, қызлардан баслайтуғын болған. Сақал-муртлары тап берип, көзге түсип қалған.

— Усы гәп екеуимиздин ортамызда қалады, билдин бе? — деди Розымбай қайта-қайта нықлап, - анау Нуратдин дегенге айттың не, Шымбайдың базарындағы жаршыға айттың не, ертең пүткил ауыл биледи...

Хешкимге сыр шашпаў бойынша Ибрайымның антын алалмай гә отырды, гә жүрди. Ақыр соңында қойнында жасырып отырған бир бет қағазын берди. Жорасы, аўылда енди бойын тиклеп киятырған қызлардың биреўине ашық болып, «Излесем сени» деген қосық жазып келген. Енди оны Ибрайым сулыўлап, өткирлеп бериўи керек екен.

Бул күнлери оның мийи Аббаз шайырдың тапсырмалары менен бәнт еди. Ойына басқа хешнәрсе кирип шықпайды.

Шық жырларым қыялымды қақ жарып,
Шық жалынлы жас жүректен талпына,
Шайырдың атынан хызмет қыл барып,
Батыр халқым уллы совет халқына.

Аббаз шайыр тап усындай етип жаз деди. Жүректи қақ айырып, халқыма йош беретугын етип жазыўым керек. Ол басқа хеш нәрсеге алаң болғанды қойып, қосық қатарларын дизбекте еди.

Данқы асқан батыр халықтың тәрийпин,
Сазға салып жетилдирсем камалға,
Жыр ишинде ең әжайып жыр болар,
Туўылған жер, бизиң шадлы заманда.

Қосық еле питкен жоқ. Жақсы болып шығыўы керек. Соң... соң не болатуғынын өзінше жобаластырып қойыпты. Тап усындай ўақытта Розымбай да қосық әкелер ме? Ашық ўақтында хәмме шайыр дегени усы дә. Не дегенде де, Розымбай қосық жазады деген ойдан аўлақ еди. Буны да жүректен урған екен. Қосығын оқыды, қыялында дүзетип көрди, қыздың жүрегине жетип баратуғын сөзлер аз еди. Ең жақын дослар да бундайда биреў биреўине исенбейди. Өлердеги ўәдесин берип, қайта жазып бериў ушын алып қалды. Түнде отырып, Сереғүлге Розымбай болып «Излесем сени»нің шырайына шырай, жыңғырлысына-жыңғырлы қосып жазып таслады. Жазып отырып өзине де бир ой келди. Қыз бул хатқа қалайынша жуўап береді? «Қыз былайынша жуўап береді», деди де, жаңа қосықты баслап жиберди.

ИЗЛЕСЕҢ МЕНИ

Таў артына күн батар,
Қуяш уйқыға жатар.
Тасқын табыс жолында
Бизлер менен тур қатар -

Излесен мени.
Илесип жүр ағымға,
Көз жууырттып сағымға
Пахталықтан табарсаң,
Жұмыс қызған шағында -
Излесен мени.

Келемен деп, келмеген
Айыбынды жууып ал,
Кеш болғанда гүл менен
Бағ ишинен тауып ал -
Излесен мени...

* * *

Сталинград сауашында қырылып қалған немислер өлгендерин қайта тирилте ме, қалай-қалай, еле ғажжа-ғаж урыс болып атыр. Аўыл адамларының күткениндей болмады, еле питетуғын емес. Жаўынгерлерге жәрдем ушын жаңа танк, жаңа самолетқа пул топлаў район бойынша даўам етпекте. Оларға колхозымыздың, аўылымыздың аты жазылатуғын қусайды. «Балаларымыз, Шымбайдың Азат аўылы адамларының пулына соғылған танк деген жазыўды оқып, қуўанып қалатуғын болды» деп, хеш нәрессин аямай, тапқаны менен үлес қосып атыр.

Аўылда урыстан майып болып келгенлер пайда бола баслады. Қоңсы Қырық аўылда Тилеўмурат шолақ деген бригадир бар. Қои алыспада кеткен екен, бир жыл болмай оң колынан айрылып, елге қуўысқан. Барлық жұмыс хаялларға қарап қалғанда, еркек әўладының кәдири айрықша сезиледи екен, хаял бригадирлердің хәкимшилик еткенине шыдамаған адамлар «мәкийенлер айланды ата қоразға», деп жүрген ўақытлар еди. Тилеўмуратты келиўден бригадир етип жиберипти. Шымбайға базарлап барғандар бир аяқ, бир көзден айрылған, еки аяғының дизеден төмени жоқ адамлардың көбейип кеткенлерин көрип, жағаларын услап қайтады.

Армия жасына толғанларды изли-изинен алып кетип тур еди, 1943-жылдың гүзине қарай және ғалаба алыспақ басланды. Усы ўақытқа дейин талон (бронь) менен қалып жүрген муғаллимлер, кенсе хызметкерлерининң бир қатары да шақыртылды. Салый, усы колхозға урыс басланбастан бурын складшы болып еди. Қолы-жолы дүзиў жигит шықты. Складта мийнет күнге берилетуғын бийдай, арпа, кийим-кеншек пенен таўарлар да болды. Ара-

тура фабрикада тигилген қонышлы ботинка менен қыйсық табан етиклер де келип турады. Оны одарниклерге беретугын еди. Жүериси, тарысы таусылғанлар колхоз складынан бийдай алыуға барады. Бригад сениң жұмыс ислеуіңе қарап қағаз береді, оны алып бас бухгалтер Абылға барасаң, Салый соннан кейін қағазда көрсетілген мұғдарда өлшеп береді. Ауылдарда түрлі адам бар, биреулері қағаз алыудың мәнісіне түсінбей келе береді. «Аш адам урысқақ болады» дегендей, бақырысады-шақырысады. Мийнет күнімді неге бермейсең деп, көз-көреки урыс шығарады. Солардың бәрін жайластырып, түсиндирип, тәкаббырлық етпей, сонша жылдан бери хәмменің кеулінен шығып киятыр еди. Бүгинлиги Салыйдың да нәубети жетип, урысқа алынды. Адамлар қатты қыйналысты. «Енді ким бизге бийдай береді, не де болса, жағдайды түсингендей мусырман жүзлі биреу болғай!», деп тиледи.

— Ауылда ондай адам қалды ма? — дести олар.

— Хаяллардың биреуін қояр дә.

— Онда қапылды, дей бер.

— Хәй, хәй, хаялдан не жаманлық көрдің? — дейди Наұрызгүл деген колхозшы.

— Ойердің есап-санағына сауаты жеткендей хаял бар ма, мектеп питкерген қызлардың биреуін қоймаса?

— Ондай жерге қыз баланы қойыуға бола ма, дениң сау ма өзіннің, сен жиберермедің?

— Хәй, менің менен жұмысың болмасын, билдің бе?!

— Әне, көрдің бе, еле болмай атырып, айға шапшыйсаң.

Басшы дегенге ойшыл адамды қояма, ямаса лауазымға көтерілген соң сондай болып кетеме, сен тамағыңа суу бүркіп жүргениңде, олар күтилмеген жерден шешеди таслайды.

— Ибрайым жораң складшы болды, — деди Орынбай, иниси Розымбайға, — сен не қыласаң, оның орнына табельщи боласаң ба?

Ол ағасына өтиңиш еткен адамдай, қайрылып қарады.

— Мен, баслауыш мектепте мұғаллим бола берейін. Ибрайым менен келісип қойыппыз, ендігі жылы урыс тоқтаудан, пединститутқа баражақпыз.

— Онда, сениң ойыңша, Ибрайым складты меңгеріп кетеді ғой?

— Кетеді. Минези тынық, сөзге ермейді. Бир-еки рет милицияға қатнап, көзі де қорқып қалды.

Ибрайым складқа келип, жұмысты баслады. Хәзирше жийреніп өзінде. Биймезгил жүретуғын жұмыс. Мийнет күнге бийдай тасыйтуғын арба, машиналар күнине-түніне қарамайды. Бийдай, кийим-кеншек, басқа да керек-жарақ тийелген көлік жолда иркилийіне, айдаушы үйіне қайрылыуына хақысы жоқ. Қай уақ келсе де, өлшетіп, санап складқа кирғизийі, есаптан өткерийі керек. Ибрайымға шекемги қалдықты алыс-берис қылатуғын адам жоқ. Қаллибек баслық оның жанына кеңседен еки адам қосып, хәммесин қайта санатып атыр. Ибрайымның қолында жети гилт бар, жети өжиреде колхоз мүлки жатыр. Солардың бөрин санап, жайғастырып қойуы керек. Салыйдың уақтында билмейди екен, көп узамай «газийт жеген ат»тың орнына «Ибрайымның жети гилти» деген лақап тағылды. «Достыннан тап» деген, Нуратдин менен Қабыллардың «Ғайраты». Колхоздың жети ғәзийнеси бар, солардың жети гилти усында, дегеннен шыққан екен.

Ханбийби елтинің таң азаннан жұмысқа атландырған баласы түн жарпында келетуғын, аұқатын ишиуғе шамасы жоқ, келе сала уйқылап қалатуғын болды. Бурынғыдай, дастурхан әтиранында сырласып, биреу-биреудің кеулин алып отыратуғын күнлерден айрылды. Мәденнен баз-баяғы хат-хабар жоқ. Ол ойсыз, и мийримсиз бала болды. Неде болса, аман болса болар. Елти Ибрайымға, ағасынан соңғы рет «қардай бораған оқтың арасында жүрмиз» деп жазған хатының адресине ай сайын хат жазып жибертеди. Жууап жоқ. Елтинің жалғыз жубанышы пошташы кәйиниси, «хат қолына барып түсіп тур, өйтпегенде, «хат ийесин таппады» деп қайтарып жибереди», дегенине исенип, кеули жай таппандай болады.

1943-жылдың ақырларына келип, фронттан жағымлы хабарлар көбейди. Фашистлерди елине қарай қууа баслапты. Бир жерлерде шегарадан айдап шығарып, және ары қарай қуып баратырған қусайды. Халық жеңис күнин күтип, қулағын түріп отыр. Бирақ, душпанды елден шығарып қоймай, шыққан жерине апарып жоқ етиуғе бағдар алған десип атыр. Сол ушын фронтқа берилетуғын жәрдем үзилиске түспеуи керек.

Жоқарыдан, халықты жаңа жеңислерге руұхландырып, қапа кеуилерди көтерий керек, үгит-нәсият пенен бирге, бақсы, жырау, артистлерди тез-тез шақырып, «қулақлардың шаңын қағып» тұрыу тапсырылған. Аўылда ҳаял-балашаға, ғаррылар менен егеде адамдар қалды. Олар не дейди? Қаллибек баслықты көрген жерде бир-еки ғарры:

— Иним, бес-алты жылдың майданы болды, өгиз жырауды көрмедік. Үйі мынау тұрған Қайшылы ауылда болса, оны әкелиу соншелли қыйын ба? — депті.

— Ертеректе, финагентлер салық төлейсең деп, жырауды үркіткен екен. Соннан бери басқа жақларға кетіп жүрген кусайды.

— Әнебірде, Мустапа ағаны көріп едим, — деди Турсын звено баслық, - күтиминен қашпасаңыз, Хожамбергенді алдырып беремен деп атыр. Баласы Сулайманды жиберсе де, келетуғын кусайды...

Шымбайда, жума күнги узын базар қайтадан тикленді. Сол күні кеште халықты клубқа жыйнайтуғын болды. Клуб демде толып қалды. Сыйырларын сауып, мал-халын жайғастырып келген хаяллар топарласуы менен клубтың ишіндеги бос жерлерге отырып алды.

Қолына қобызын алып, орта бойлы, дуғыжымнан келген, ғау сакалы басындағы селкилдек шөгірмеси менен алысқан, бир көзинің гүлі бар, рас аты Хожамберген Нияз улы болған Өгиз жырау ортаға келип отырды. Белиндеги енли етип бүкленген тауар белбауы, үстиндеги мауыты шапаны жыйнақты, өзине шап-шақ болып жарасып тур. Атақлы жыраулардың хәр қайсысы кемінде еки-үш дәстан биледи, бирақ, солардың ишінде өзі айрықша жақсы көріп айтатуғыны болады. Өгиз жырау десе халық «Алпамыс» дәстанын биледи. Жырау дәслепп бир-еки нама шертті, соң термеге өтті.

— Ал енді, халайық, — деди жырау, - термелердің иригабасын айттық, енді дәстанға өт деп атыр, мына жасы үлкенлер.

— Мақул, мақул, — десті отырғанлар ғауырласып.

— «Алпамыс» болсын!

— Онда, «Алпамыс»ты баслаймыз. Бирақ, бул жүдә үлкен дәстан, бүгінше батырдың Гүлпаршынды ізлеп, қалмақтың елине барған жерине дейін айтамыз.

— Сонысы мақул ғой, ең мазалы жери де сол емес пе?

Өгиз жырауды көп жыллардан бери көрмегенге ме, ямаса жас минген сайын қасылланып баратыр ма, хәммениң кеулин елжиретіп, жырау емес, қудайталамның аспаннан жиберген бир кәраматларының бириндей көринді. Адамлар уйып, Алпамыстың жигерине жигер қосқандай гә тауланып, гә бәрәкәлласын беріп, Байшубардың дүбирине дүбир қосып, Гүлпаршынның жат елге келин болып кетпеуі ушын демлерін ишлеріне

тартып, қосық мазмуны жүреклерин толқытып, шым-шытырық ұақыялар изинен илесип отырған халайық, дәстан питкен ұақта барып өзлерине келди.

Хәмме тарқасып, сыртқа караса, таң саз берип, қораздың алды шақыра баслаған екен.

— Пай, өзи де өгиз дегенше өгиз-аў,— деди Ешбай.

— Өгизлиги сеннен қалай? — деп хәзиллести Жәреке Қалбай.

— Буның өгизлиги сыртта ғой, үйине кириўден аўзы буўылады, — деди Турсын. — Олар екеўи түйедей қурдас, қай жерде кишкене хәмел босаса, екеўин таластырып, соңында Ешбай бригадир, Турсын звено болып шыға келеди.

— Өгиз жыраў деп неге қойды екен?

Гүлимбай аткөнектің сораўы онша жақпаса да, биразы ойланып қалды.

— Оның несине хайран боласаң, жаңағы өгиздей гүркиреп турған даўысы ушын дә.

Усындай пияда гүрринге ерип баратырған Ибрайымды Орынбай тоқтатты.

— Қайда баратырсаң?

— Үйге қайтпаймыз ба?

— Үйди қоясаң бүгин, сен енди баяғы табельщи емес, қолхоздағы бесликтің бирисең. Баслық, бухгалтер шақырылған жерге сен де бара бересең. Бизлер де, аўылкенес болып қуры ат минип жүргенимиз болмаса, жеме-жемеге келгенде сениң қолыңа қараймыз...

Ибрайым бул сөзлерди толық түсинбей, жетерли қабыл етпеди.

— Хәзир Генже қатынның үйине барамыз. Жыраўға сол жерде қонақ асы таярланған.

Аўылкенес секретары да анна, хәммемиз ағайин адамлармыз. Ол неге Исмайыл ағаның үйине барамыз демей, жеңгейдин атын айтты, деп таңланды Ибрайым. Бирақ, буның таңланғандай жери жоқ екенин ишинен сезип тур. Бул аўылда хәмме Генже қатынның үйи деп атайды. Ол, ғайратлы, қонақшыл хаял, үйиниң иши-сыртын тап-таза услайды, аўкат писириўге шебер. Келген қонақтың хұрметин орнына қойып, қолын ашып хызмет етеди. Ери Исмайыл қудайдан тилеген ғәрип хал адам. Колхоздың жұмысын биледи. Үйдиң, дүньяның, малдың бийлиги халында.

Аўылға келетуғын ўәкил бар ма, финагент бар ма, хәр қыйлы тексериўши уйымлардан ба, ямаса бүгингидей бақсы, жыраўлар

келсе, үлкенлерин колхоз баслык күтеди, қалғанларын хәр сапары гезеклестирип хәр кимнің мойнына таңады, усындайдың есабында Генже қатынның үйи де бар. Бул хаял хожалықты өзи бийлеп, басшылардың айтқаны менен ара-тура қәтерели қонақларды күтип жүргенге, оны басқаша түсинип, биреўлери сөз салмақшы да болған. Аўыл хожалық министрлигинен ўәкил болып келген Тойшыев деген ўәкил сондай хәрекетлери ушын Генже қатыннан дигирманның «тартқышын жеп», районға бәдар кашып қутылған.

Бул хаялдан хәмме айбынады. Әкеси Бегжан байдың тирсек деген лақабы бар. Генжени қыз ўақтында усы Исмайылдың әкеси Төремурат пенен ертеректе ақлай қуда түсип, шаппат урысқан екен. Үлкейгенде Исмайыл бояўы бос жигит болып шыққан, қыз оны кәлемеген. Бирақ қуданы ортаға салғаннан кейин Бегжан бай пикиринен қайтпай, қызын зорлық пенен арбаға байлап берип жиберген. Жарлы хожалыққа түскен бардамлы жердин қызы төркинине қайтып барғанда, әкесиниң өзи әкелип тас-лаған екен.

— Қызым, сениң бир басыңа онлаған көйлегин, төрт-бес бәшпентин, соншама тағыншақларың бар. Усы аўылда оларды ким көрип атыр? Солардың биразын сатып, орнына қарамал менен қой-жанлық алып бақ, тез байып кетесиз, — депти.

Қарыўлы, истиң көзин билетугын келиншек әкесинин айтқанын қылып, бир-еки жылда хожалығын дүзеп алған. Булардың баласы Узақ болса, Лепесбай, Иймамаддин жоралары менен бирге сәл қоллары саўа болса, Ибрайымның қасында жәрдемшилиқ етеди. Оннан косықлар ядлап, китап алып оқыйды.

Ибрайым сол сапары Исмайыл ағасының үйинде колхоз басшыларының қатарында барғаны менен жеңгесине қонақ күтисти. Генже қатынды және де жақсырақ билип алды.

— Узақты саған қыяметлик ини етип беремен, өзін оқытасан, изине ертесен!

Генже жеңгеси Ибрайымды шетке шақырып усындай ўазыйпа жүкледи.

Адамның тегинликте аты шықпайды. Бул хаялдың салдамлы, түсимпаз, өзиниң қәдир-қымбатын билиўи усаған минезлери жас жигитке тәсир етти. Елде бирең-сараң усындай адамлар болып турады, солар тилге алынады, басқаларға өрнек болады. Аўыл адамлары: «Генже қатын қай ўақ, бир ўақ Исмайылдан айрыламан, деп жүргенде, Нурымбет ийшанның баласы Толыбай

бир жақлардағы дууаханға барып «ысық дууа» әкелген, дууахан ирым кило қантқа үп-сүплеп дем салып берген екен. Толыбай дууаланған қантты алып киятырса, Генже қатын қой-жанлығын қайтарып жүрген екен, «саған шай менен ишкендей қант беріп кетейін деп, қолына услатыпты. Генже сол уақытта қантты сууға басып жеп жиберген, әне соннан баслап күйеуі Исмайыл көзине ысық көриніп, кейнінде үйіркелесіп кетіпти», деген де гәплер бар.

Ибрайымға өғиз жырау қаншелли тәсир еткен болса, Генже қатын жеңгесінің тәсири де аз болмады. Оны ойласа, «Қыйсық коңир»дегі Инжигүл қыз уақыясы ядына түседі. Исет бай деген адамның үйіне «Тау басы» ауылдағы Дәуірхан ақсақал атқосшылары менен қыдырып келеді. Мийманлар енді жайла-сып отырғанда Исет байдың хызметкерлері қонаққа соймақ-шы болып қуып жүрген тауығы тап ақсақалдың үстіне қарап ұшпайды.

— Елбай, атларды қорадан шығар, — деп бұйырады Дәуірхан ақсақал, атқосшысына. - Бул жерден кетеміз...

Елбай әуеле түсінбей, анрайып турады да, мақул, ақсақал деп, қорадан атларды жетеклеп шығады. Сонда, байдың турмысқа шықпаған Инжигүл деген қызы әкесіне барып:

— Бул не қылғаныңыз, пүткіл елге сықмар атыңыз тарқап кетеді ғой, — депті.

— Онда не қыл дейсен?

Қыз әкесі менен айтысып тура берсе қонақтар атланып қояр депті де, қорадағы ақ қошқарды жетелеп, олардың алдына кесе тартыпты. Өне, соннан бери Исет бай емес, қызы Инжигүлдің аты елде көбірек тилге алыналуын болған екен.

Садаған кетейін, бул елде кимлер жоқ, деп ойлады Ибрайым. Мынау тұрған Қаракөлдің шығысында Ережеп тентек ағабий атамыз, көлдің күнбатысында Өмирбек лаққы өскен. Оннан кейінгі Дәулет лаққы, Турсынбек қайқы, Халмурат шанащ, Тыным қатын бақсыларды халық бәрха еслейді. Олардың шешенлігі менен тапқырлықтары халық аузында әпсана. Тыным қатын бақсыны айтпайсаң ба, Медетулла ағамның айтыуына қарағанда, 1909-жылы усы ауылға Бердақ шайырдың қызы Хұрлиман бақсы, баласы Қаражанды ертип келген. Бир-еки күн бақсышылық етип, халыққа хәз берген. Сонда Тыным қатын бақсы апамыз, Хұрлиманды көріп:

— Сени берген Аллатааламнан айнанайын, мың кәтле шүкир, хаял бақсылар қумай қустай жоқ болып кете ме деп қорқып жүр едим, тилден-көзден аман болғайсаң, — деп отқа дуз таслаған екен.

— Хұрлиман бақсыны өз көзім менен көріп, лапызын еситкенмен, — деп Медетулла ағам бәрха айтып жүр. Ешан бақсы менен Қыяс жырау, оннан бурын Қурбанияз бақсыны айтпайсаң ба, «Аллатаалам беремен десе бәрін бир адамға берип қоя беретуғын қусайды, мынау бир адамның маңлайына сыятуғын дауыс емес», деген екен, Қурбанияз бақсыны тыңлап көрген Мустапа ғарры. Яратқан ийемиздің - бул не деген инаяты. Арғы басы менен берги басы ат шаптырым елаттан соншама шешен, шайыр, лапызы бәлент адамлардың шығыуына қараң, усы елдің атын да Шыны бай деп қоярда, Аллатаалам бендесинің аузына бийкарға салмаған...

* * *

Төлеген мұғаллим жана оқыу жылының басында, өзи усы ауылдағы баслауыш мектепти биринши питкерткен оқыушыларын шақырып, ушырасыу өткермекши.

— Өткен бес жылдың ишинде ким болдыңыз, ким болмақшысыз, еситип, қәдди-бойларыңызды көрейик, — депти Нуратдинге, — жораңа айт, жақсы қосықларын оқысын, балаларға арнап бир нәрсе жазсын...

Бул хабар Ибрайымның қулағына тийгенли, устазын оннан бурын бир барып көриуге оқталды, хеш рети келмеді. Складшы дегенің қазыққа байланған аттай, бир жерди айланып жүре беретуғын талап екен. Узақлап кетиу жоқ. Гейде хешким хабарласпай қалатуғын да уақытлар болады, бәрибир кете алмайсаң. Отырып бир нәрсе жазайын десе, иши музқала, даладан сууык. Ауылкеңестің ақсақалы тынымсыз адам, «Бегман клуб»тың қапталынан балалар топ ойнайтуғын майданша салдырып еді, енди, Тельман колхозда стадион бар, деп аты шығып кетти. (Айтпақшы, колхоздың бурынғы Калинин аты өзгерип, Тельман болды. СССРдың тәрәпинде турып, Гитлерге қарсы урысып атырған немистің аты қусайды). Усы стадион питкенли мектептің балаларын әкеліп ойнатып турады. Балаларға арнап қосық жазыуды Бегман ағасының да айтып жүргенине көп уақыт болып еді. Ибрайым, баланың тилинен қосық жазып баслады.

Топ-топ думалак,
Қайда кеттиң жумалап,
Бала, бала,
Еткен исиң шала.
Мени неге тебесен,

деп басланатуғын қосықтың кейни:

Суўға түсип ығаман,
Стадионнан шығаман, – болып тамамланады.

Оны дийўалы газийттиң келеси санында шығарып еди, Тағ-
жан беттеги мектепте жас муғаллим келиншек бар екен, бир-
есі баланы ертип келип, көширип әкетипти. Қосық көп узамай
нұсқа да тарқап кетти. Енди бул Төлеген муғаллимге жаңалық
болмай қалды, деп жүргенинде, пахта теримнің баса-басы менен
ұшырасыў кейинге қалдырылды. Устазы бул нийетин жаңа
жылдан алдында ғана иске асырды. Ибрайым оған дейин үш-
түрт қосық жазып таслады. Соның ишинде «Азамат бол ай бала»
қосығы хәммеге унады.

Атам айтты «хап» деди,
Алатайды шап деди,
Отлақ жерди тап деди,
Тайды күтип бақ деди.

Тай бақпасан, ат болмас,
Жақсы қаназат болмас,
Жақсы жигит жат болмас...

Хәй, алатай, алатай,
Ғошжигиттиң қанатай,
Азамат бол ай бала,
Болагөрме жалатай.

Бул қосық жаңалық еди. Ол, тек балаларға арналғаны ушын
ғана емес, жаңаша жазылғаны себепли, балаларға түсиникли,
атаның тилинен жүдә исенимли хәм баланы жақсы жигит
болып өсиўге, тай менен тайдай жаслас болып, бирге ойнап
жүрип бағыўға, соңында бири қаназат, бири азамат болып
шығыўға талпындыратуғын қосық болғаны ушын да жаңалық
еди. Ибрайымның қосықтары, соңғы ўақта ойшыл, образлы
ўақылдарға қурылған болып, оның шайырлығына үлкен үмит,

исеним арттырар еди. Жақында ғана Конституция күнине арналған жыйналыста «Бахытнама» деген қосығын оқып берди.

Қолға устар шамшырағым,
Сен орнаттың бахыт бағын,
Өмірдің татлы булағын,
Ишти халқың мийри қана.

...Сезгир сана, сезим аңым,
Жарқыраған нурлы таңым,
Мәңгі жаса әдил заңым,
Уллы Конституция!

— деген бағдарда болды.

Бундай қосықтар сол жыйналыс, сол күн үшін жазылады. Басшыларға жүдә унайды. Олар да, басқалар да, мәйли сиясатқа арнала берсин, қосығында уйқас жақсы болып, асырмайтасырмай мақтап, жаңа сөзлер, теңеулер менен жазғанынды байқайды. Бирақ, ядламайды, сол уақта тәсирленип, кеули толып қалады.

Мектептеги ушырасыуда Төлеген муғаллим, булардың класын усы уақытқа дейин питкерип кеткенлердің ең жақсысы болып қалатуғынын айтып мақтады.

— Мине, Нуратдин, Қабыл, Розумбайлар маған теңлесип, баслауыш мектеп муғаллимлери болды. Хожанбай дийқаншылықта ислеп, агроном болажақ. Ибрайым хәммемиздің мақтанышымыз. Еле көрерсизлер, басқалардың хәуеси келетуғын жақсы шайыр болып шығады...

Ол хәммеге бирим-бирим тоқтады. Сөзиниң жууағында, институтқа, Ташкенттеги университетке кирип оқыулары керек екенин қайта-қайта зинхарлады.

— Мынау, Бекбосынның қасында отырған жигит ким?

Төлеген муғаллим узын бойлы, ири сүйекли, мурынлас баланы сорады.

— Буның аты Нурым.

Бекбосын баяғы оқыушылығына барып, түргелип жууап берди.

— Нурым ба, мурын ба? — деди муғаллим хәзиллесип.

— Нуратдин жүдә пәтли жигит болып киятыр, — деди Ибрайым, — бирақ, бир өзін қосқа қосалмай жүр едик, енди Нурым менен екеуи пәр түсти, мурынлары да биринен-бири «мен озаман» деп турыпты.

Хәммә бир тыма күлисип алды.

Нуратдиндей болса жақсы екен, аўылдың ғайбар балалары және бир адамға көбейипти.

Түлеткен муғаллим расында да Нуратдинди «барып қайт, алып кайтсақ көбирек жумсайтуғын еди. Барған жеринде карызы бармай, алмай қайтпайды. Жораларына ерип, муғаллиминизди мен де көрип кайтайын деп келген Нурымның кеўли көтерилип калды. Балалардың кеўиллерин көтерген және бир нәрсе - муғаллимнин оларға «жигит» дегени еди. Устазлар тегинликте анта бермейди.

Бұлардың бәри бир-бири менен жаслас балалар еди. Бирак, мана сын-сымбатына қарасаң, бала емес, жигит болып қалғанын көрип, көзін тояды. Нурым, Шымбайдың үшінши аўылында туылған, ата-анасынан жаслай жетим қалған, жалғыз әжағасы Шымбай урысқа кетип, 1943-жылы изинен «қара қағаз» келгеннен кейин, усы аўылдағы Досымбет етикши деген дайысы баланы үйине алып келди. Солай етип, Нурым Ибрайымлар менен танысып, бұлардың қатарына тез косылып кетти. Өзи оттай шаққан, қарыўлы, бурынғы аўылында тракторшыға жәрдемші болған, гезеклесип айдаған, бузылғанда бәрха жәрдемдесип, машина, трактордың моторынан әдеўир хабардар болған екен. Келиўден дайысының наўқас хаялының орнына колхоз жумысына араласып кеткенине де әдеўир болды. Қолынан көп нәрсе келетуғын, иси түскен адамға назырқанбай қол көмектесип беретуғын жигит болып шықты.

Саладшы деген жүреғи бос, кисиниң дәртин өзине тез қабыл ететуғын, кеўилшек адамға болмайтуғын жумыс екен. Аўылдағы әр бир хожалықтың күн көрисине, олардың түнде аш жатып, астанда шай халқасқа хеш нәрсе таба алмай, солайынша атызға кете беретуғынына Ибрайым өзін айыплыдай сезетуғын болды. Адамға жасаў ушын аўқат керек, аўқаттың дәреғи дән, сол дәнниң тарқалатуғын жери колхоз склады. Бир жыллық мийнет жасау ушын дән менен есапласыў декабрьдин акырында босалып, март айына дейин барады. Соннан келеси декабрьге дейин шыдаўы керек. Ұй қапталындағы қыйтаққа бир нәрсе егип алуға уақыт жоқ. Сонда да, жансебил адамлар таң қараңғы-сынан азанғы жумысқа дейин, түнде айдың жақтысы менен дийданшылық еткен болады, бирак, оған хәммениң шамасы келе бермейди. Колхоздың жумысы барлық күш-куўатынды алып, дийкенди қуртып жибереди. Бундай ўақта саўын сыйырдан

тыскары, қысылған уақытында базарға шығарып пуллайтуғын майда қой-жанлық ғана жаныңды сақтап қалады. Оны да бағатуғын адам керек. Бул жұмыс үйдеги балалардың мойнына түседі. Олар ебиндей ес ениуден ата-анасына ерип жүріп үйренеді, соң биротала мойынларына илдириледі. Соның ушында, аўылдың балалары қалалы қатарларына қарағанда тез ержетіп, ерте ақыл топлауға мәжбүр болады.

Жыл дауамында складқа келиушілердин изи үзілмейді. Мереке деген бар, урысқа байланысly азайғаны менен лазымға хешкимнің илажы жоқ, тиришилик бар жерде өлим бар. Балаларым ашлықтан талықсып атыр, хеш болмаса бес кило дән берің деп, сарсылып отырып алады. Складта бар болғаны менен оның рухсаты баслықтан айналады. Ол да жүдә илажсызларға ғана, жарлының етегине бир ууыс кууырмаш салғандай етип, зорға береді. Дәрегі аз, еле қысқа дейін бундайдың нешеуі келеді, соның ушын жүдә қатты қоллық ететуғын болыуы керек. Әкелген қағазына қарап, бес-алты кило бийдайын тәрезиге дүзиу тартып бергенинің өзине Ибрайымнан да ырза болып, қайта-кайта пәтиясын беріп кетеді.

Он еки мүшеси пүтин, ғырыстай жигитлер, азып-тозып, куры сүйекке жабысқан териси қалған хаяллар хәр күни кем дегенде он еки саат ислеп, тамағын тойдыра алмағанына, не деуіге болады, деп ойлайды Ибрайым, бул дүньяға шыққаннан кейін адамның азғана болса да өзине қарауға уақты болмаса. Яқшы, хәзир урыс уақты дейік, оннан бурын да тап усы аўхал еді. Еле урыс та тамам болар, заманның мына барысы болса, оннан кейін де хеш нәрсе өзгермейді. Бийшара халықтың бахтына не болды екен? Бердақ шайырдың «Биз сорлыға жаз келер ме?» деп зарлағанынан бери де бир әсирге шамалас уақыт өтті. Халық еле жайнап-жаснай алмай, арқасын куяш қақпай атыр... Бурын да қарық емес еді, урыс басланғанлы бери аўылларда жетімлер биротала көбейіп кетті. Ер адамлар ерте көз жумады, күйеулері өлгеннен кейін хаяллардың да узақ жасап атырғаны шамалы. Еки адамның бири кем кеуіл. Аўылға Нурым деген баланың келип қосылғаны азғантай да болса, өзгеріс әкелгендей болды. Жарым жан адамларға қол-қабысын тийгизіп, биреулердин кемис-кутығын толтыруу, буйымларын жөнлеп бериуге қыйланбайды екен. Бул, аўылдағы басқа балаларға да тәсир етип атыр. «Жетімликтің азабын көп тартқан, еле өсип-өніп кетеді», деп сыртынан айтысады. Ата-анасы тири болып, солардың бәрін

өзгенде, өзи де кисиниң үйинде жалтақ болмай, буннан да көтер жигерли, йошлы жигит болып өсер еди...

Татжаптың аяқ бетиндеги «Сейт көпир»ден бир ғарры келипти.

— «Узақ жаса!», деген алғыс емес, қарғыс екен балам, — деп басалды сөзин. — Жалғыз бала урысқа кетип, бир жыл дегенде «жара қағаз» келип еди, соның күйигине шыдамай кемпирим өлип қалды. Баламның жылынан кейин еки перзентин маған тасып, келин байға тийип кетти шырағым, — еди көзине жас алып, — маған бундай өмирдин кереги жоқ еди, бирақ, қудай мәнин орныма кемпиримди алып, маған азаптың бәрин берип атыр. — Ғарры қаплығып дем алып узақ отырды. — Анык аш болғанымызда үйде үш бала қосылып жылаймыз, пулға өткендей аттардың бәрин сатып болдық.

Ол сөзин дауам етиў ушын тағы тоқтап, өкпесин басып алды.

— Ата-тегин уллы адамлар, жақсының перзентисең, шырағым. Қатнасып, табақлас болмасақ та сыртыңыздан билемиз. Ибрайымжан, колхоз басшыларына барарлықтай бет те қалмады. Қудайдың күни тарыдай, бирден өлип қалмағаннан кейин, еле буннан кейин де келетуғын шығарман. Усы сапары баслықларға мәнин бетимди салдырмай, өзиң-ақ азғана бийдай берип жиберсең-о, балам!..

Ибрайымға бундай өтинишлер менен келетуғынлар жүдә көп. Тыңдап қарасаң, олардың хәр қайсысы өзінше бахытсыз, дәртіри өзінше қайғылы. Езилип отырып тыңлайсаң, жумысын шикерс алмайсаң, жағдайды түсіндиресең. Олардың көпшилиғи дәртин толық тыңлағаныңның өзине де кеўли толып, «аўа, аўа, сенде турған не ғәп бар, балам», деп кетеди. Шайыр тәбиятлы, Аллатаалам сезимтал, түсимпаз етип жаратқан жас жигит адамдардың дәртин селт етпей тыңлаған хәр сапары жүреғи езилип, жасына жас минип атырғандай, өмир деген нәрсениң өрмекшениң аўындай қыйыр-шыйыр екенине таңланыўы менен сарсылып отыратуғын ўақытлары көп болады.

Кешке қарай складқа Бектурсын келди.

— Жумысынды туўар, Досымбет етикшиниң үйине барып қайтайық.

— Хаў, аманлық па? — деди Ибрайым шоршынып.

— Нурымның изинен әкесиниң туўысқанлары излеп келипти.

— Өкетежақпекен?

— Ояғын анық билмеймен, барып көремиз.

Ибрайым «жети гилт»ти қалтасына салғанын сыртынан анықлап көрди де, жийрен атқа қарай жүрди.

— Бир-еки қауын алып кетейик пе?

— Етикши қауынды хәммеден бурын шығарады.

— Онда не, сымпыйып бара беремиз бе?

— Колхоздың атызында ғарбыз бар ма?

— Бар болыуы керек.

— Етикшиде ғарбыз жоқ шығар деймен.

— Нуратдин менен Розымбайға айттыңыз ба?

— Оларды Қабыл алып барады.

Жигитлер етикшинин үйине жақынлап, қараталдың астында жәмлесті.

— Кәне, колхоздағы «беслик»тиң бирисең, сен басла, - деди Розымбай Ибрайымға. Нуратдин мирәт-сирәтке қарамай басып баратыр еди, Бектурсын ийнинен услап, тәртибин дүзеп қойды. «Беслик»тиң бири болмағанда да, булардың арасында Ибрайымның руұхы басым еди.

Дәрт деген нәрсе атан түйени де шөктиреді, дейді халықта. Булар келгенде, екі тәрәп те жыласып-сықласып, солығын басып болған екен. Нурым қаншелли төзимли болғаны менен екі көзі қып-қызыл. Бул елге келип, қәдір тапқан жораларын көріп, қайтадан өкиріп жиберді. Пана ізлеп туұысқан дайысының қолына келген жигитти әкеси Жуманияздың туұысқанлары ізлеп келипти. Олар, «қоллары келтелик етип», ағасынан қалған жалғыз туяқты сақлап қалалмағанын айтып, еле де қудайталамның мийирман дайы бергенине шүкир деп, бир тыма жыласып алған екен. Досымбет етикшинин қоңсы-қобасы жыйланып, тәуелле салыпты. Булар келгеннен кейін де өткен мархумлардың руұхларына қураны тилаұат етип, қол жайды.

— Шырақларым, — деди усы мешит қәуімнің имамы (хүкимет қанша қуұдаласа да, халық жасырын имам молласыз болған жоқ), — дайы деген жигиттиң үш журтының биреуі, әсиресе ер балаға дайы журты жақын бола береді. Бәримиз де, үйленгенде келиншегимизди дайымыздың үйине алып қашып барғанбыз. Нурым баламыздың өмири ұзақ болсын, тәрбия көрген жақсы жигит болып шықты. Келиўден елге сиңисип, мына жигитлер менен досласып кетти. Сизлердің келгениңиз мақул болыпты. Туұысқаншылық деген усындай болады...

Сол күни жигитлер ушын қараталдың астына төсек төселип, дастурқан жайылды. Бул халыққа хайрансаң, үйінде жоқ,

балаларына тауып бералмай отырған нәрсеси, қонақ келсе табылағояды. Кешигип болса да, дастурхан толып қалды. Бектур-ның менен Розымбай кеуіллери бәрхама абат, зейинли жигитлер. Олар дәрхал бийликті қолға алып, жоқты бардай, азды көптей етіп жиберді.

— Қәне «нарком», хәмелинди көрсет.

— Хәй, сен, «паррық» дегенге, оншама бир шекелей берме.

— Хау мурын, ғам-қайғыны шүберекке түйіп, Бесжапқа атып жибер, — деди Ибрайым, Нурымға, - жетим сениң бир өзин бе, бизлер де күнде әкемиздің сақалын тарап отырған жоқпыз...

Оне, услайынша баса-бас отырыспа басланып кетти. Киснеп-киснеп табысқан бир үйирдің жылқысындай, гә айға шапшып, гә тебисип дегендей, қаракеңнің басқысы басланды. Бул жерде сениң хәмелиң, қәтереңнің пайдасы жоқ, ким сөзин тауып алса - сол үстем. Соның арасында басқа биреуҗе аұады, енди биған соры қайнайды, сөз жыққыны үстине қарап турып кетеди, шыдамасаң шыға қашасаң, басқа қәтере өтпейди. Жыларынды да, күлеринди де билмей, азлы-көпли абырайыннан да гүдеринди үрессең. Ешейинде сөзге олақлар да дана болып шыға келеди, танқандур аұзына сондай сөзлер түседі, өзи де хайран, сениң көмшилигинди, минезиндеги өзин қыпсалап жүрген төреплерин өтпирмеген менен өлимши етип, сондай теңеулер тауып басқылайды, достынды танымай қаласаң. Небир астарлы сөзлер, небир ұшырма гәплер айтылады, өкпелеуҗе де, итибар берип, есапқа атып қоймауҗа да болмайды, ишек-шабағынды ашып, ишки қарайынды сыртқа шығарып, пуштарлап таслайды. Көп уақытқа дейин жиптиктей болып қаласаң. Сен хаққында олардың билмейтуғын нәрсеси жоқ екенін еситип, хайрансаң. Қарақалпақтың басқы деген бәлесинен сақлағайсаң дегенине сонда түсинессең...

* * *

Колхозға тексеріу келди. Көпшилик болып келди. Келгендериниң көбиси жүзлеринде күлкиси жоқ, тымсырайысқан адамдар екен. Бәри өзимиздің Шымбайдан, бирақ бир жақлардан асып келгендей, бурыннан бирге ислесип жүрген, таныс адамлары менен сәлемлесіулері бир түрлі, әллекимдей болып, жөн сөйлеспейди. Жыйналыс өткерди, колхоз баслығы менен бухгалтері олар ушын хеш ким болмай қалды. Хәр қайсысы тексеретуғын тарауын бөлисип алып, кирисип кетти. Айтыу-

ларына карағанда, хожалықтың ийнесинен тебенине дейин қалдырмай көретуғын қусайды. Бир-екеуи жер өлшеўге кетти, және биреўлери бухгалтерияда, ал еки қак шекеси Ибрайымның складаына келип отырды.

— Жасың нешеде?

— Он сегизде.

— Он сегизге толдың ба, толмадың ба? Туўылған айын қайсы?

Баяғыда, Шымбайдағы Киров атындағы мектепке барғанда да туўылған айын сорап еди. Анасы, Ибрайымға, сен туўылғанда май байрамы болайын деп атыр еди, я болып атырма еди, ядымда жоқ, деген. Соны еситкен Төлеген муғаллим: сениң туўылған күнің бесинши май - баспасөз байрамы күни болсын, деп жаздырып жиберген.

— Еле он сегизге толмапсан ғой, сени қалайынша соншама байлыққа жуўапкер етип қойған?

Ибрайым үндемеді. Аўылда бул жумысқа саўаты жететуғын еркек адам қалмағанын билмейди-аў булар, деп қойды ишинен.

Келиўден жети есиктиң қулпын мөрледі, хешким менен иси жоқ, азанда тәңир сәлемин зорға алады.

Қадиров Қаллибектиң колхоз баслық болып ислеп атырғанына он үш жыл болған екен. Район басшыларының айтқанын айтқанлай орынламайды, мойынтаўлық қылады, көбирек ислеп кеткен, деген сөзлерден бетер, соңғы ўақытлары оның хеш оқыў питкермегенин айтқышлап жүр екен, мына тексеріўдиң төркини сол шығар, деп жорыды адамлар. Соны билгендей, баслық та жалбырақламады, олар менен түсликке де бармады, өзи де аман-есен қутылсам болар деп жүр екен.

Шымбайда тас-тәрезиниң дурыслығын тексерип көретуғын адам бар екен, соны шақыртып, дән складаының тәрезисин тексертти. Колхоздан және еки адам алып, оларды дән өлшеўге жекти. Соның менен бар бийдай өлшенди, кирис пенен шығысты санады. Жуўмағында бес килограмм дән кемис шықты. Оны актлестирип, тәрезиман хәм өлшеўге қатнасқанлардың бәрине қол қойдырды. Енди қалған складларға өтті. Бәрин болып, жуўмағын бир көретуғын қусайды. Түнде Абыл ағасы шақырды.

— Бес кило дән қаяктан жансақ болағойды, өзин тәрезиниң басында болдың ба?

— Қозғалмай болдым, шамасы, тәрезиде парк болды ма деген гуманым бар.

— Неге бастан айтпадың?

— Олар мениң менен сөйлеспейди. Жасы толмаған адамға бұндай жууапкерли жумысты қалай тапсырған, дейди.

— Бұл, жүдә жаман болды, — деди Абыл, — кишеме хеш нәрсе айтпай тұр.

Биреуден қарыз алып, орнына қойсақ болмай ма?

— Болмайды. Кемис нәрсениң бахасы бес манаттан асса, ис қоймайды. Оларға кереги усы еди. Басқасынан бетер, дәннің жанысы ауыр.

Абыл, көп уақытқа дейін үнсіз отырды. Бир нәрсе айтқысы келіп тұрғанын Ибрайым сезіп тұр. Бир уақта тилге келди.

— Сен, жүдә хаулықпа, булар жасың он сегізге толғанша тексеріуді созыуы, болғаннан кейін, тергеу питкенше қамап қойыуы да мүмкін...

— Кемисин пул менен төлесек болмай ма?

— Айттым ғой, бийдайдың гүнасы ауыр деп, урыстың уақытында халықтың хақын жеди деп, оның бахасын бир неше есе көбейтеди. «1-май» колхозының баслығы Елмурат ағаны планга 12 килограмм бийдайы жетпегени ушын райкомның қолынан қолына кисен салып әкетти. «Бахытлы» ауылкеңесінде бийдай урланған, НКВД хызметкерлери үйме-үй тинтиу жүргизип, бир косыуыс бийдай табылғаны ушын Әлимбай деген жасы үлкенди, тағы да өзлери көз астына алып жүргенлерди сүргин атып жиберди...

Мына гәплерден кейін аспан биротала жерге төңкерилип түскендей болды. Жигитте шырай қалмады. өзиниң қай жерде, қайсы мезгилде тұрғанын да умытты.

— Сен, сыр билдирме, хеш нәрсе билмегендей болып жүре бер. Мен хәзир Караматдин ағаға кетемен. Я, Шымбайдан, я үйинен таппағанша қайтпайман...

Ибрайым, баяғы боранлы күнлери атына миңгестиріп, қалаға дейін әкеткен, хәр сапары аттан түсіп баратырғанда қолына пул уелатып жиберетуғын районлық ишки ислер бөлиминин баслығы Изскеев Караматдин ағасын еслегенде, сәл жан кирейін деди, деген менен алды-артын қара булт қаплап тұрғанын қойындамасқа илажы жоқ еди.

Тексеріу бир айға шамалас дауам етти. Баслық пенен бухгалтериниң үстилеринен түрли гәп тарқады. Олардың қораларын тексеріп, үйлериндеги гилемлерин санапты, сыртқа бақтырып қойған маллары бар екен, хаққынан, десип атырғанлар да

табылатуғын қусайды. Елдегі бұрын әмелдар болған төрт-бес жасы үлкен: халықты қатықтай уйытып отыр еди, баслық пенен бухгалтерди орынларында қалдырып кетің деп, Шымбайға бармақшы екен, биреулер оларға, тексеріу питсин, соның жуўмағына қарап көрейик, деген қусайды. Бірақ, олардың өзлери албырағандай түр көрсетпейди, жумысларын қәдимгидей атқарып жүр. Шамасы, Қаллибек баслық тексеріудің жуўмағы қандай болса да, жумысты тапсыраман деп, ал, Абыл болса еле жас, жумысына пукта, қорыққандай жерим жоқ, деп жүрген қусайды. Бул халық деген бәле, айтпаған нәрсеңди де усылайынша биле береді...

Тексеріу питти. Оның жуўмағы дәрхал ауылға тарап кетти. Ханбийби елтинің еңсесине ауыр тас түскендей, жер бауырлап қалды. Дәслебинде үнсиз үйден кирип-шығып жүр еди, түнге қарай биротала жатып қалды. Көзинің нуры ғөнерип, жүзи солып қалды. Ибрайым қатты албырады. Буны әкетип қалса, анасының аухалы не кешеди?

— Бул, мийрими жоқ хукимет, кешириуди билмейди, баламның камалғанын көргеннен, оған жетпей өлгеймен, — деген қусайды Ханбийби елти.

Жатарға таман Қурбанияз ийшан келди. Сақал-мурты өскин, басында төбеси шошайған қызғыш топпысы бар биреуди ертип келди. Олар екеулеп бир нәрселер оқыды, дем салған болды, суўға салып көк-көнбек дәри ишкизди.

— Азанда өзи оянғанша уйқыласын. Турғаннан кейин еки қасық күйдирилген май ишкизин, ишин жүргизеди, қорықпасын. Қуда қалесе, ертең усы ўақытта және келемиз...

Азанда кеуил сораўға келген ғарры-кемпирлерди наўқастың үстине киргизбей, сырттан қайтарды. Кими мәйек, кими бир кеса гүриш, кими ийжан әкелипти. Бәри Ибрайымға тәселле берип кетип атыр. Колхоз басшылары да қорқысып қалды. Ханбийби аман қалғай, Ибрайымды хәлеклесе, анасының қалыўы нағұман. Онда, кимсең, Юсуп ахун болған бир уламаның да шаңарағы ортасына түсип, есигине шат басылады. Қой, айтағөрме, қудайым оннан аман сақлағай...

Елтинің тек бүлкілдеген жаны бар, еки күн хабарласпастан жатып қалды. Соның арасында, Ибрайымның үстинен ис қозғалыпты деген хабар шықты. Енди оны әкетип қалыўы да мүмкин. Азанда кеңсеге Генже қатын келген. Дәсле Абылға, соңынан екеуи де баслыққа кирип, Қаллибек пенен әдеуір жерге барысқан қусайды.

— Ишкени жоқ, жегени жоқ, ахун қайнағаны өз қолларыңыз бенен берип жибердиниз, енди мына баланың не жазығы бар? Неге қарап отыра бересиз? Басында телпеги бар еркек бар ма ғи, бул елде?

Хешкимнің тәуеллесин тыңламай, кеңсени басына көтерген.

— Жүриң, мени Шымбайдың райкомына, прокурорына апарың, қасымда турсаңыз болды, өзим сөйлесемен. Жүдә адамға жерин турған болса, мени алып қалсын, жүриң алдыма түсиң! — деп турып алыпты.

Соның арасында участкалық милиция хызметкери келип, баслық пенен сөйлесипти. Соң Ибрайымды шақырып, қалаға барып қайтатуғын болдың, хешкимге хеш нәрсе деместен, атыңа мін де тарта бер, деген қусайды.

Ертеңине анығы шықты. Милицияны Изекеев жиберген екен. Ибрайымға пуллай штраф деген жаза қолланыпты. Оның мәниси, егер көрсетилген муғдардағы пулды бир хәпте ишинде төлесе, қамалмай аман қалады, бирақ ислеп атырған жумысынан шығарылады екен. Соған тилхат берип келген.

Төлениуи керек пул — базарда, орташа баспақты сыйырдың бахасы екен. Енди үйдеги сауын сыйырды қалаға шығару керек болады. Анасы еле жөнлеп хабарласпай атыр. Қоңсы-қобалар гезеклесип қарап атыр. Зорлап болса да, аўзына аўқат қуйың, деп кетипти тәуип, хәрким билгенин ислеп атыр. Үш күн дегенде өзинне келген елти, бирден басын көтерди де:

— Ибрайым! Ибрайым қайда? — деуи менен тумлы-тусқа аңаңлап қарады. Баласы жетип келип анасын кушақлады. Олар кушақласуи менен бираз турды. Анасы: — мен сени хеш жаққа жибермеймен, кулыным!, баласы: — қайтып келдің бе, анажан! — дегендей, узақ жаздырмай турды.

Соның арасында, ел еллигин етип, хәрким шамасы келгенше жәрдем қолларын созып, ғәрежет топлай баслады. Қаллибек пенен Абыл адамлар жыйғанынша жыйнасын, қалғанын өктеримиз толтырамыз, десип күтип турды. Ибрайымның жора-лары хәр күни кеште гезеклесип бирге конып жүрди. Сыйырды базарға шығаратуғын күн де жақынласты. Бир күн бурын кеште Гейже қатын келди.

— Қәне, адамлардың жыйнаған пулларын әкелиң! — деди ол Қалбай бригадка.

— Пул тайын.

— Көзим менен көрейин, — деди Генже.

Топланған ғәрежет ортаға қойылды. Оны санап көрген, яки бәри қанша болды деп сораған адам болған жоқ. Айтпаса да, бир баспақтың пулына жетер-жетпес экени көринип тур.

— Шеше, — деди Генже қатын елтинің алдына келип, — мынау сизге халқынның көрсеткен иззет-хұрметі. Буны алып сандығыңа салып қой, куда қалесе, мырзаға урыстан аман келсе, тойыңа жумсайсаң. Мен май заўыттың қасындағы Тоймурат қассапты ертип келип, үйдеги танамды мына шайыр баланың төлейтуғын пулына саўдаластым. Мынау соның пулы. Қәйним, ертең барып төлеп қайтсын.

Хәмме аң-тан. Ханбийби елти жаңа түсинип жеткен болыуы керек, дауыс шығарып жылап жиберди. Соннан ғауырлы басланды. Генже қатынға изли-изинен пәтия берип, аллаярылқасынын айтып атыр. Ибрайым не қыларын билмей, жеңгесин қапсыра кушақлады, оны келип Узақ кушақлап, ға жыласып, ға күлисип дегендей, кәпелимде адамның түсине де енбейтуғын ўақыя жүз берди. Елтиге бирден диңке енгендей болып, Қалбай бригадты шақырды.

— Қәйним, — деди ол бригадка қарай, — мына баланы шәкирт етип изине ертип едиң.

— Бәри сеннен болды, демекшисең ғой енди, — деди Қалбай жеңгесинің сөзин бөлип.

— Аўа-дә, сеннен болмай кимнен болды деп едиң?

Елти питегене күлимсиреди.

— Қудайымнан бийжөн хеш нәрсе болмайды, бригад бала. Кисиден көрерлиги жоқ, буның. Халқыма мың да бир разыман, хәммесине алланың нуры жаўсын. Генже келиниме айтар алғысым, берер пәтиям өз алдына...

Елти сәл тоқтап, ентиккенин басып алды.

— Қорада баслық кәйнимнің жиберген баяғы серкеси турыпты. Соны хәзир сойдыр, халықты жыйна, мына баламның басын аман алып қалған халқыма рахмет айтайын.

— Нийетің қабыл болсын жеңге, — деди Қалбай, — бирак, бүгин буның мәўрити емес. Ибрайымжан ертең Шымбайға барып, басын сақылтап келе берсин, усы хызметинди маған бер, мен сизден сорап алайын.

Жыйналғанлардың бәри Қалбайдың сөзин мақуллады. Елти саўалып, үйине айланыса берсин, садақа десең — садақа, той десең — той етип өткеремиз, деп хәмме тарқасты.

Ана, бала өзли-өзи қалды. Қысқа уақыттың ишінде бир өмірлік күтилмеген уақыя жүз бергенин екеуі де толық анасына синдире алмай, узак отырды.

— Булардың бәри, садаған кетейин, ахун әкеңнің шарапаты. Ол бәрха бизиң тилегимизде. өзи ерте кеткени менен бизлерге өмірлік азық қалдырып кеткен екен, жайы жәннетте болғай, илайым! — деп, оның руұхына қураны тилаұат етті. Бүгін екеуіне де уйқы жоқ, мына уақыялардың бәрін қараңғы түн пердесін жамылып, әуел бастан бәрін көз алдынан бир-еки мәртебе өткермей, қалай уйқылайды.

Өлбетте, оның баслы қахарманы Генже қатын болады. Ол өтп, соңғы уақытлары елдеги айырым намакуллықларға қарсы болып, күннен күнге ауызбиршилик қашып баратыр, адам күсағанлары кетип, ылғый симсиклер қалды. Исмайылға арбаны айдатып, баламды жетеклеп елиме, «Пахтабат»қа кетемен, әкемнің қонысы хуўлеп қалды, соны тиклеймен, деп жүр еди. Расында да, бүгінги иси хеш еркектің ойында да жоқ, қолынан да келмейди. Мен енди оған бир өмир қарыздар болып қаламан. Көне енди, қарыымды хеш болмаса баласы Узактың алдында өтесем, деп ойлады Ибрайым.

Ертеңине таң атты. Жигитке ауқат батпады. Абыл ағасының иніси, өзинің айрылмас досты Қабыл пайда болды. Екеулеп Шымбайға жол тартып кетти. Кеуиллерін жәмлеп, кеште үйге келсе, тағы жүректі қақ айырарлықтай хабар күтип тұрған еди. Ханбийби елтінің шыдамы кетип, буларды ыраштың басында күтип отыр екен. Түстен кейін қалалық военкомат биреуіди жиберипти. Мәден Нөкиске келген. Усындай қысқа хабар. Қалай келген, Нөкисте неге тоқтап қалған, неге хабар жиберген, келген адам анығын билмейди.

— Жолға шығайық, — деди анасы Ибрайымды көриуден.

— Хәзир, атлы кеткениңизде де, ертең кешке дейін Нөкиске кете алмайсыз, — деди Қабыл. — Азанда ерте пахта заводқа барайық. Сол жерден шигит тийелген машинаға минип кетеміз...

5. БУРҚАСЫНЛЫ МӘНЗИЛГЕ САПАР

*Не бол десең, тайын болдым,
Билим қуып, сайыл болдым,
Қызларың Зухра болғанда,
Мен ышқында Тайыр болдым,
Ең изинде шайыр болдым...*

И.ЮСУПОВ.

«Туұған жер».

Балалық дәуири ашлық, куұдалаушылық, репрессиялар, жаслығы екінші жер жүзилик урыстың қыян-кести жылларына дус келген әуладтың ақылы ерте еніп, сүйегі ерте қатқан. Жаслары еле он сегізге толмаған еки жигит (оларды енди бала дей алмайсан) түни менен көп нәрселерди ғамластырып, қолға илинген сыртқы кийимлер менен азық-ауқат жәмлеп, таң ата Шымбайдағы пахта заводтың алдында тайын болды. Ибрайым еле Нөкис деген қаланы көрген жоқ еди. Билетуғыны, Сәтулла дайысы Ларға көшип келгеннен кейин, буларды баспаналы етип, өзи «Нөкисстрой»ға кетип қалды. Сол жақта гербиш писиретуғын қумбызда үш-төрт жыл ислеген. Таза пайтахт хакқында, тийкарынан, дайысының айтқанлары бойынша ғана биледи. Қабыл ағасы менен бир-еки рет Нөкиске барып қайтқан. Мине, енди заводтың аузында турғанларға қосылып, пахта тийеп шығатуғын машиналарды күтип тур.

Биринши шыққан машинаға адамлар жапырыла минип алды. Пахтаның үстине үлкен шалша жауған. Еки жеринен арқан менен бәнтлеп байлаған. Хәмме отырып болғаннан кейин орта жастағы айдаушы киси қапталға келип, отырғанларды көзден өткерди.

— Анау хаялды қызы менен ортаға алың, — деп буйырды. — Шетте отырғанлар, қолларыңызды арқаннан өткерип алың. Биреу-биреуге карап отырың, машина ауданлағанда түсип қалған адам болса, кабинкени урып тоқтатың.

Ол машинасын айланып көрип шықты.

— Хәмме Нөкиске бара ма?

— Бизлер «Шок тораңғыл»да қаламыз, — деди қыз ерткен кезі.

Машина ыңыранып, әстен қозғалды. Жасы үлкенлеу біреу «жолларымыз болсын» деп, пәтия етті. Ибрайым ол адамды бағанадан бери шырамытып тур еді. Енди дауысынан анық таныды.

— Жумабай аға, жолыңыз болсын!

— Бирге болсын, иним! — деди ол да Ибрайымға қарап, — мен сени таныңқырамай турман.

— Сәтулла ағаның жийенименғой, Азат ауылдағы. Бизин жайымызды салғанда пешманлық етип едиңиз...

Дайысы бул кисини бир жақлардан ертип келип, үшінши пахсадан кейин Хийұа тараш етип тегислеткен еді.

— Пахса кеуип кетипти, енди буннан Хийұа тараш шықпайды, — деп әдеуір назырқанғаны, — күнине бир мезгил мәйек бөрек бересиз, — деп талап еткенлерин еследи. Күнде біреудің жайын тарашлап жүргеннен кейин ядында тура ма, мени умытып кеткен шығар, деп ойлады Ибрайым.

— Ахун ағаның баласымысаң?

Яқ, умытпаған екен.

— Аўа, Ибрайымман.

— Өзиңнен кейингини көрип қартаясаң, деген. Сен, онда биринши классқа барып едиң, я? Бай-бой, шаўжындай жигит болып кетипсең.

— Қалай-қалай адамсаң өзиң, дым таппасаң ақ теректей десе, шаўжының не? — деди қасындағы жолдасы жекиринип. Тап усы ўақытта машина «орыс жол»дың шығарлығына биринши пәтте мине алмай, зыр-р-р етип кейинге зуўлап, адамлар хаўлығысып қалды.

— Көрдің бе, аўзыңнан жақсы сөз шықпаса усындай болады.

— Пай, сениң қудайың берип қалды-аў, — деди Жумабай жолдасына.

Машина үлкен жолға шыққаннан кейин, жүриси күшейди, дауысы да бир жөнкил болғандай. Жумабай Ибрайымнан жол болсынды анықлап сорап алды. Ағасы Мәденнің Нөкисте не аўхалда екенін билмей киятырған алағадалығын еситкеннен кейін:

— Мен, баяғыдан кейін, Сәтулла менен «Нөкисстрой»ға жумысқа кеттим. Сениң дайың қайтқанда, мен сол жақта бала-

шағалы болып қалып едим. Гербиш өриушімен, — деди машина-ның дауысын басыу ушын қатты-қатты сөйлеп. — Сизлерди өзим әскерий комиссариатқа апараман, Мәденди излеп табамыз, бизиң үйде бола бересиз...

Үлкен хаулығыспа, нәмәлим гүдиклер менен таң атқанша көз илдирмей, мен де бараман деп турып алған анасын зорға көндирип, күн шықпай жолға шыққан еки өспирим жигит, мына жасы үлкен адамның жанағы гәпине дейин, Нөкистин қайсы жерине барамыз, Мәденниң дәрегин кимнен сорап, кешиксек қайда қонамызға бас аұыртып та көрмегенлерин енди сезді. «Жол деген пирли нәрсе, хәк нийетли адамға жақсылығы көп болады. Қудайым аман барып, сау қайтқайсыз!» деп, анасының берген пәтиясы уажып бола баслағандай, кеуиллери көтерілип қалды.

Пахта машын жолдың ойлы-бәлентине қарап, бир уаклары шеп қапталға қарай қыйсаяды, адамлар арқанға қатты асылып, оң қапталға қарай тырмасады, енди аударылады, пахта жабылған шалша, өне жерге тийди, деген уакта әстен теңселип тикленеди де, оң қапталға қарай аұдаңлайды, қайтадан арқаның шеп тәрепине қатты асылып, сол тәрепке қарай тырмасасаң, хәр сапары машина қәддин тиклеймен дегенше жүрегің аұзына тығылады. Бундай уакта сөйлеспек түуе, сыпырылып түсип қал-мау ушын алла-алла менен тәрезиниң еки пәллесине гезекпе-гезек мингендей, гә шөнкерилип, гә теңлесип зорға отырасаң. Машинаның үсти ала бурқан шаң, гейде алдына шығып кетип, айдаушы жолды көрмей, шаң басылғанша тоқтап турады. Үстинде отырғанлардың бет-аұзына бир ели шаң отырып, жабысып қалған. Биреу-биреуді таныу, еркек пенен хаялды айырыу қыйын. Көзди тастай жумып, дәслебинде ағарып турған тислер де аұызға кирген шаң менен гүңгиртленген, еки езиуиңнен ылай суу ағады.

Бир жерге келгенде шаң арқада қалып қойды. Машина енди бурынғыдан да бетер ыңыранып, артқы дөңгелеги тайғалақлап, шылқылдаған батпақтың дауысы еситилди. Бул, «өтениң соры» еди. Шыжғырған ыссыда да кеппейтуғын дузлы сууы қысы-жазы өзгермейтуғын шорлақ жер. Ибрайым, «Халық нақыллары» деген кітапта:

Тебен ушы топырлып, биз болғысы келеди,
Уйысқан кебир ағарып, дуз болғысы келеди,
Кербаз қатын салланып, қыз болғысы келеди,

дөген нақылды ядлап, бәрха айтып жүреді. «Өтениң соры» да дуа болалмағаны менен әсирлер бойы ат шығарып, нешше өгиз, нешше атлар арбаны тарта алмай, ямаса арбаның көшери сынып жолда қалған, дуға кеткен жер. Усы сапары да шығарлыққа келгенде машина батып, өңменин көтеріуге шамасы келмей қалды. Айдаушы жолаушылардың жерге түсіп, артынан ийтернулерін өгиниш етті. Бундайда хәмме жасларға қарайды.

— Аяқ кийимлериңизди шешіп, балақларыңызды түрің, — деди айдаушы, — шыққаннан кейін салмаға жуып аласыз, болмаса, қыйылып қалады.

Ибрайым менен Қабыл басқалардан гөре көбірек күш жұмсады. Нөкіске тезирек жетіу керек еді. Мәденнің халы не кешіп атыр, аман болса болар еді... Бундай жолда, пахта тийелген машинада отырыу өмір ушын гүрестің бір түрі екен, сол арқайынласып, қалғып кеттің бар ма, мойын омыртқан үзіліп кетіуі хеш гәп емес. Усындай азаптар менен бес саатқа шамалас уақытта Нөкістің «Шымбай шайхана»сына жетіп қалды. Адамлар түсіуден, былай-былай карамай, туұры «Қыз-көткен» каналына жууырады екен. Суұға түсіп ямаса бет-қоланды жуып алмағанша, алдыңнан шыққан бала қорық-қанынан шырқырап жылап, түріңнен ат үркеді.

Жумабай, баяғы қытшылықта аяқ тапылдатып жеген мәйек бөреклерін ақлады. Буларды туұры әскерий комиссариатқа алып барды. Ол жерге келип, булардың хүрреси ушып кетті. Үстібасы кирлеген, бетлери қожалақ-қожалақ, қолларына, басларына таңған сийлелери көмірдей қарайып, мойынлары, ийинлери арқасына қосып гипсленген адамлар ала көлеңкели, жас терек-лердің түбінде уйлығысып отыр. Олардың бәрі Әмиүдәрья арқалы қайық пенен келген жаралы әскерлер екен, ауылларына жетіу ушын көлік сорап, усы жерге келген. Военкоматтың таяр машинасы бар ма, көлік таппай, Совнаркомға қайта-қайта барып, жәрдем күтип отырғанлар екен. Көпшилигинің усы турғанда емлеуғанаға жатқандай жағдайы бар, бирақ, бәрі де не болсақ үйге барып болайық деп, бул жердегилердің айтқанларын қылмай отырғанлар.

Булар ишке кирип, Мәденнің дәрегін сорастырды. Әскерий форма кийген, орта жастағы келиншек буларға ере шықты.

— Басынан контузия алған, — деди татарша сөйлеп, — келген күні қуяшта отырып қулап қалған, «тез жәрдем» шақырып,

қалалық емлеуханаға жибердик. Алдындағы күни Шымбайға фронтовиклерди әкеткен шофердан айтып жиберип едик...

Мәден шалқортасына жатыр екен. Сақал-мурты, шашы да өсип кеткен. Шашын әскерий госпитальда алып таслаған, бірақ, бул жерге жетемен дегенше өсип, кулағын басып кеткен, азғын, қатынқы қабағын зорға көтерип адамға қарағанда, көзиниң нуры жүдә хәлсиз, тез жумылып қала береді, өзін күшлеп сөйлегиси келеді, маңлайы жыйрылып, ентигип қалады. Жүзи соншелли солғын, қуғанғысы келгенде де, көзиниң жадырағандай шамасы жок. Басын көтериўге, орнынан турыўға, сөйлеўге де болмайды екен. Врачлар тек көрип шығыўға руқсат етти. Ибрайым әжағасына бойын таслап кушақлағысы, сүйип аймалағысы келди, оған руқсат берилмеди. Дизерлеп отырып қолын сыйпалай берди. Басының алды бетинен жарақатланған, он метрдей жерде бомба жарылған, басына осколька тийген.

— Мий менен сүйектиң арасында болыўы керек, — деди врач жигит, — егер арман киргенде, сол ўақытта жан тапсырар еди. Қағазында жазылыўына қарағанда ең соңғы рет Қазан қаласын-дағы госпитальда жатқан. Оннан поезд бенен Ташкентке жибер-ген. Басына операция ислеўге болмаған, узақ емлеп аўылға қайтарған. Қазанда, бурынғы полевой госпитальларда жатқанын қосқанда алты ай, Ташкентте еки ай жатқан. Мәденге узақ қарап турды: — Ташкенттен Нөкиске бир ай дегенде жеткен, соған қарағанда жолда жатып қалған болыўы керек.

Усы гәпти айтқан ўақытта Мәден қыйналып көзин ашты, бул врачтың сөзин мақуллағаны еди, шамасы.

— Жигиттиң жаны тас екен, — деди врач, — усы жағдайда қалайынша жол жүрип, қалай шыдағанына хайранман. Мына жигит те Шымбайдан, — деп шетки кроватьта жатқан жаўын-герди көрсетти. — «Қараой» деген аўыл Шымбайға қарай ма?

— Тахтакөпирге қарайды, — деди Қабыл.

— Буның аўхалын көрип, бизиң көп жыллық сестра апамыз талып қалды. Үш күн дегенде өзине келди. Артқы палўан сүйектен оқ тесип өткен. Оны емлеп, гипс салып жиберген. Келемен дегенше гипстиң иши бийтлеп, кейни қуртка айланған. Бул да Нөкиске келе кулаған жеринен әкелип, гипсин алсақ, иши хәррениң уясындай быжнаған нәрсе, қараў түўе айтыўға тилиң бармайды. Соны көрип, апамыздың жүреги айнып, қан басымы көтерилип кетти. Гипсти алғаннан кейин иринин тазалап,

байтаан салайық десек, арқасы гүп болып исип, мине үш күн болды, бул да есине келмей атыр...

Ибрайымның кулағы доктордың гүрриңінде болғаны менен өзі өзі ағасында, көзiнен әстен сорғалап турған жаслары үстiнi ернине келип, жерге үзилип түскенде ғана бетин ағасы менен сүртип қояды. Бул не деген азап, бул не деген көрiнiс едi? Мәден усындай илажсызлықта, усындай ғәрип кәдi жiлдiдi, адамға туұрылап қараұ ушын да қабағын көтерiуғе күшi келмей, сзiуiн тартып, хеш болмаса көз нуры менен адамдық-есенлик сораса алмайтуғын аұхалға түседi деп ким пайымды? Бул не деген әдалатсызлық, жазығы не буның? Анасын бир кушақлап сүйгендей, инисинiң ийнине бир шаппат урып, өзіiн келбестине тойып қарай алмаса қалай болғаны? Урыста өзіiн көшiп, қансырап жатыұдан басқа не көредi бул? Буған өзіiн отырған соншама үмитлер қайда? Бул да халық қатары өзіiн сүйiп, сүйилип, хожалық болып, шейит кеткен әкесинiң өзіiнiң даұам етиуғе хақысы жоқ па? Ибрайым, бирден өзине қай берiп, бундай жүрдек қыялларын тоқтатты. Не деп турман, өзіi? Сонша жол азабына шыдап, усы жерге шекем келген адам, өзіiн кете бере ме? Оның руұхы күшли, ол қайтпас қара деген өзіiнiң. Ол гүреседи, тегинликте жанын бермейдi. Ол аяғына тұрып кетедi. Ол күшли жигит, өжет, өжетленсе жеңбей қоймайды...

Ибрайым менен Қабыл Жумабайдың үйине тек жатыұға барды, қалған ўақытта емлеұхана шарбағында отырады, тегiнлесiп хабар алады. Жумабайдың үйи гөне қала тәрeптe. Өзiндөрiядан Хожели, Қоңырат, Гөне Үргенишке қарай пароход пенен өтетуғын жағысқа жақын. Ол жерлердi пристань деп атайды. Гөне қаланың ортасындағы промкомбинатта, жай өтетуғын курылыс мәкемесинде ислеиди екен. Бәне менен Өзiндөрiяны көрдi. «Қызкеткен» каналынан жаңа қала тәрeпке өзіiнiң кiйiккa минип өтеди екен. Мәден үшінши күни барып өзіiнe келди. Басының аұырыұы жаздырыпты. Қәпелимде әп-әпәдей адам болды да қалды. Күледi, жылайды, сорасады, кайырады, куұанады. Биротала тәұир болып кеткендей болды.

Маған көп исене бермең, қәпелимде тағы услап қалады. Ташкенттеги врачтың айтыұына қарағанда, басымдағы осколька кәзiрeгe, жақсы жайласып турғанда усындай болатуғын қусайды. Оны пaдурыс хәрeкет пенен қозғап алсам, есимди жойтаман.

Қайткенде жайлы болатуғынын билип, сол турысында услап турсам, жасауға болатуғын қусайды...

Бул сөзлерди Мәденнің өзи айтып, өзи исенбейтуғынын Ибрайым ишлей сезип тур. Деген менен усындай «тыныспа»дан пайдаланып, үйге жетип қалыу керек. Қалай жетеди? Пахта машинаға миниу пүткиллей мүмкин емес, военкомда адамлар күннен күнге көбейип атыр, өзлеринде машина жоқ. Сонын арасында Жумабай ағасы бир хабар тауып келди. Ишине көрпе-дастық салып, жарадарлардың жағдайына қарап айдайтуғын ат арбалы адамлар пайда болыпты. Ғәрежетин берсең, үйиңе дейин апарып, тағы сүйинши де алып қайтады екен. Бул жүдә мақул түсти. Гүлмыйықлы бийик дигершикли ат арба менен жолғы шықты.

* * *

«Биреуді көріп пикир етесен, биреуді көріп шүкир етесен» дегендей, елде қайғы менен қууаныштың не түрі болып атыр. Бурынғы заманда үлкен бийлер, халықты басқарып тұрған тулғалар өлгенде, хаяллар көйлеклерин терис аударып кийип, аза тутқан. Отаулардың төбесине кара, бир жерлерде көк жалау тигетуғын болған. Әлемнен өткен улығатлы адамның минген аты ертленбей, сауыты менен қурал-сайманына қол тийгизилмей, жылына дейин азалаған. Урыс басланғанлы бери ауылда аза тутып, тамағынан суу өтпей, лашы кула дүзде қалған перзентиниң азабынан жер бауырлап қалған, баласының жылына дейин өзлери де күйик дәртинен жан тапсырған ата-аналар табылып турыпты. Урыстан бир қол, яки бир аяғынан айрылып келгени менен еси-ақылы сап-сау, ишки сарайы саз, «шолақ», «аксақ» атанғаны болмаса, үйли-жайлы болып, жууырып кеткенлер де бар.

Қоңсы ауылда Сайпан сууқылдақ деген жигиттің шеп қолы билегинен кесилген. «Операциядан кейин еки хәпте қыйналдым, қолымның хазары қойғаннан соң, госпитальда жатқанларға жәрдем берип, хызметлерин еттим, сестралардың «барып кел алып кел»лерине жарап, және бир ай жибермей сақлады», деп айтып отырады. Мәден басынан контузия болып келген. Дәс-лепки бир-еки айға дейин қулағы питип, тили дурыслап сөзге айланбаған. Хәзир де гейде қайталанады. «Пахтабат» ауылында да бир жигит урыстың екінши жылы усындай болып қайтқан.

«Еңең, былайынша карасан, он еки мүшеси пүтин, аўырыўға да уақытты, ал егер тутанағы тутып қалағойса, өлип тириледі, қанша ғараман дегенше, оның күнин душпаныңа да бермесин! Еңең исенбей районнан келген ўәкил, атыз жумысына шығасан деп дүңгирлей берген екен, жаңағы жигит қызып кетип ўәкилге бата алып жуўырған. Жете алмағаннан кейин изинен ылақтырған, тирегин илип, қан шыққаннан кейин үйине милиция келипти.

— Мынаў, мениң контужный екенім (күшли партланыў болғанда хаўа толқыны менен адам есин жойтады, комаға түседі, қулағы иитип, тили гүрмелмей, қатты бас аўырыўға шатылады) қаншада қағазым, үйде мылтығым болмады, болғанда ўәкилинди алып таслар едим, маған ҳеш нәрсе қыла алмас едiniz, — депти. Еңең уақыя аўыл-елге тарап, халық контужный деген сөзден қорқатуғын болған.

Мәдени аўылға әкелгенде, әўеле қуўаныш жаслары төгилди. «Еңең, көз айдын болсын, қудайым көз жасынды, булғурлым қорықпн», дегенге усаған тәселле, қутлы болсынлар айтылды. «Анашада ҳәр ким өзиниң жоғын айтып жылайды» дегендей, еңеңлер жер сыйпаланып қалдық ғой, елтижан-аў, сеники, еңеңкеңде де үйиңе қуўысты ғой, бизлер сүйегине де зар болдық», деп дауыс шығарып жылағанлар да болды. Ханбийби елтиниң шүңиршилги мол еди. «От ишинде пахтаны сақлаған» Аллам, еңеңни жағында да инаятын аямас деп, үмит пенен жасай басалады. Бирақ, арысландай айбатлы баласының мынандай қарымжан болып қалғаны күннен күнге бата берди...

Колхозда да өзгерислер болды. Қаллибек Қадиров пенен берен баслық жумыстан босады. Орнына Қаниязов Әблеш колхоз баслық болып сайланды. Ибрайым «жети ғәзийне»ниң гилтин тигенерип, пияда қалды. Булардың бәри баяғы тексериспектин жумысы еди. Таза баслық Ибрайымның оқыўға кетемен дегенин еңеңни, шақыртып алды. Ол замандағы басшылардың бәри еңеңни ақсайтуғын еди. Анаў-мынаў қағазға қол қойып, есап-қисапқа пүтин болғаны менен жазыў көп, районда жыйналыс болса, Нокиске аўыл хожалық басқармаларына шақырса да, ҳәр еңеңниңди жазып, жүритип оқып бериўиң керек. Әблеш баслық Ибрайымды өзиниң оң қолы етиў ушын колхозға секретарь етип алды. Оннан да бетер, урыстың ўақтында агитаторлар, жас мәдениеткерлер партияның есабында, оны рухсатсыз өзгерте алмайсың. Баслықлардың мына турысы болса, оқыўға кетиў аңсат емес екенин Ибрайым түсинди. Бас бухгалтер Абыл ағасы да

оның жумыс үйренип, таза басшы менен үйиркелесип кеткенин жаксы көрди.

Бул жумыс өзине жүдә үйреншикли болмағаны менен түсиникли еди. Оннан хаўлықкандай жери жоқ. Нағыз усы жастағы жигитлердин жумысы. Бурынғы ислегенлердин бәри де усы жерден жоқарырақ лаўазымға өсип кетиўдин жолында, басшылардың «ләббайшиси» болған. Баслықтың исениминс кирип алғаннан кейин: жасы үлкен айтты деп, көп адамлардың мүтәжин питкерип, бир қатар адамларды ҳактан жандырып жибергенлери де болды. Ибрайымның нийети пүткиллей басқа. «Исти де кўйдирмей, кабабты да кўйдирмей», усы жерден аман-есен жырылып, пединститутқа кетиў еди.

Қаяктан да пайда болып, пүткил ақыл-ойын бийлеген, буннан буяғына өмириниң баслы максетине айланып баратырған жазыўшылық, шайырлық йоштан басқаларының бәри күн-көрис ушын ғана керектей, ҳақыйқый өмир мазмуны басқа жакта. Аўзы дуўалы, дүнья гөззаллықларынан хабардар муғаллимлерге, китап-ларға толы институтта. Сол жердеғи сыйқырлы дүньяға кирип, шайырлық шыңларына апаратуғын жоллардағы булақ суўлары-нан суўсынланбағанша кеўли кеншимейди.

Оқыған китапларындағы даналық сөзлерди жазып жүрген дәптерин тез-тез қайта актаратуғын болды. Солардың биринде, ҳақыйқый шайыр болып туўылғанлар гүлге ерте отырып, отыз жасқа дейин мол зүрәәт береді, деп жазылған. Мен гүлге қашан отыраман? Шын шайырлық туйғылар ғирбиңсиз таза, пүткиллей жанаша болады, ҳәмме нәрсеге таңқаларлық нәзер менен қарап, басқалар сезбеген дүньяны аңғарып, күшли хәўес оянады, дейди. Жаңаша дегени жаңа теңеўлер, сөзлерди жаңаша ойнатып, оны өзинше, басқаларға уқсатпай жайластырыў арқалы, айтылажак ойды, сүүретлеў керек дүньяны қайта көркемлеў шығар. Дәртти, аўырманлықларды сөздин мойнына аўдарып, дебдиўинди тарқатыў, күнделикли болып атырған инсапсызлықлар, шегилип атырған азап-ақыретлерди поэзия жолы, шайырлық зибан менен әшкаралап, адамлардың аўырманлықларын жеңиллетиў, ҳадаллыққа бағдарлаў шығар.

Пушкин, Лермонтов ҳәм Ғабдолла Тоқай қосықларын татарша менен қазақшада араластырып, салыстырып қайта-қайта оқығаннан кейин, рус тилинде оқыў бирқанша жеңиллик туўдырады екен. Оларды бир дәўирде, избе-из жаратыўында да бир сыйқыр бардай көринеди. Пушкин қосықлары сондай әпиўайы ҳәм шын

жүректен жазылғандай көрингени менен қандай да бир бағдарлаушы, өшкаралаушы күшке ийе, оқып атырып өзин де тап сондай етип жазыуың мүмкіндей, усы ўақытқа дейин неге сондай етип жазбадым деп, өзине гинә қойғандай исенимли шырлар пайда болады. Ал, қолға алып, кирисип көрсең, оның қаншама терең, қаншама қыйын екенин сезинесең. Ерте гүлlep, ерте түрәт бергенлер усылар, деп ойлады Ибрайым. Бирақ, олардан Пушкин отыз сегиз жыл, ал қалған екеуи, бәри болып шырма жети жылдан ғана жасағанлары ядына түскенде, кешлеў гүллеген дурыс па, деген ойлардың басына келип, өзинин әулин өзи алдарқатып қойды. Деген менен Пушкинниң аңғармай еркинликти аңсап жасаған өмири, шайырлық күшретли музасын азатлық, теңлик ушын гүреслерге арнағанын ерте уғынып, «Еркинлик жыршысына» деген қосық арнаўды шийет етти. Оны қағазға түсире баслады, бирақ, писентинде бар қосиери, шеберлиги, шын жүрекшилиги еле жетиспей атырғанын ертин, тоқтатып қойды, азғана ўақыт өтип және баслады, әстен ағып бара берди.

Лицей бағларында басланып бәхәр,
Ойнап даракларда көклем жилўасы,
Сениң қыялынды тербеткен сәхәр,
Қалғып мазурканың муңлы намасы,
Шийрин уйқылардан сен кешип сонда,
Муңлы Татьянаның көз жасы менен
Жас кеўлинди қайғы басып турғанда,
Табыстың еркинлик музасы менен.

Усалайынша басланып, арадан үш жыл өткеннен кейин, толық арнаў одасы болып питкен, бирақ 1948-жылға барып ғана баспасөз бетинде жарық көрген қосық, тап усы жыллары басланған еди. Бул өмирде қайғы менен қуўаныштың қабатласып, ямаса бирин бири пайда етип, адамды алдарқататуғын ўақыяларды, басармай-шақырмай келип, инсан қәлбин әстен майыстырып атырған хәдийселерди жүрегине мөрлеп қоятуғынды шығарды. Олар енди сөз аркалы қосық қатарларында қалқып шыққысы келеди. Уйқы бермейди, орны келип турған жерде садақтың сондай, қолына қурал болып илинеди, мәңзилимди гөзле, ат, ат деп турғандай болады. Енди бурынғыдай, болған хәм болажақ ўақыяларға жайдақ қосық жазыў хәўеси сөнип баратырғандай, қосық деген йош келип, аўзына қудайым сөзлерди салған ўақытта

ғана жазатуғын нәрсе деп ойлайтуғын еди, енди, қосықты тек қосық емес, улыұма шайырлықты зәрүрлик, жетпесинлик, дәрт ямаса аса кеткен толып-тасыулар қозғайды екен, деген түсиникке өзгерди. Демек, қосықты, соның менен бирге, буйыртпа, тапсырма бойынша да жазыу-ға болады. Бирақ, оны да дөретиушилик шеберлик, өзіншелик, жаңа образлар, жаңаша салыстырыулар менен басқаға уксатпай жазыу керек, деген анық шешимге келди.

— Ибрайым, мен саған түсинип жүрмен, — деген еди Төлеген муғаллим кейинги ушырасқанда, - сениң хәр уақыяға байланысly, айрым адамларға усап, хәзиржууап қосық жазбайтуғынына жүдә кеулим толады. Соның менен бирге, сиясий хәм марапат қосықлардан да қашып жүрсең, буны да түсинемен... Бәрибир, сен ең болмаса, пахта хәкқында, Жаңа жыл, 8-март байрамы қусаған уақыяларға арнап қосық жазбасаң болмайды...

Қайта-қайта ойлап көрди. Бирнеше теманы қозғады. Пахта хәкқында жазыуға тоқтады. Хәмме жазып атыр. Биреу-биреуден алыслап кетип атырған жоқ. Қайталау, уксаслық, паң-паң сөзлер. Бәрибир күшин сынап көриуи керек. Пахта өмиримизге синип, тийкарғы жумысқа айланып баратыр. Төлеген ағасынын екінши рет айтыуы еди, енди соза берсе уят болады. «Пахтакешим» деген қосық баслады, бир-еки бөлимнен ибарат: өтмиш, бүгин хәм ертеңги күнге арнамақшы.

Кемтарлық турмыста жасадың бурын,
Мийнет отларында жанды жаныңыз,
Ақ бийдайлар ырғалса да атызда,
Хеш пүтин болмаған еди наныңыз.

Кең Әмиүдәрьядан суу бурқығанда,
Бир уртлам суу ушын сиз бергенсиз жан.
Өрислерге сыймай мал шубырғанда,
Өмириң өтти болып ағарғанға зар.

Билекке зор берип ауыр кетпенлер,
Азап пенен төккен маңлай териңиз, -
Бәри басқа ушын нан берген еди,
Дийқаншылық еткен хасыл жериңиз...

Еркин нәпес алып ислейсең енди,
Әмиу жағаларын етип лалазар.
Ақ алтынлар менен кестелер жерди,
Сениң кеулиң яңлы аппақ пахталар.

Бахтияр үлкениң садық перзенти,
Әй, еркін мийнеттиң қахарманы сен.
Сен еккен пахтадан липас кийгенлер
Саған алғыс айтар шын кеуиллерден...

Келешекке исеним, бүгингини ақ бояулар менен қағазға түсі-
нуі жүде жағымлы. Бирақ, оны кулаққа уялап, руұхландырыушы
күшке иіе етип жазу кереклигин түсинип алды. Мәселен
«Жигитлердің қутлықлауы» (8-март байрамына) қосығының
үш тобын адамлар демде ядлап алып, айтып жүр. Қайта-қайта
жүтсе де, қыз-жигитлер «тойдық» деп атырған жоқ. Демек
қандай қосыққа да адамлар қуштар екен.

Бахытқа жол ашқан күш-ғайратыңыз,
Хадал мийнет пенен шықты атыңыз,
Бизлерге йош берди жазған хатыңыз,
Қууанышқа толсын байрамың, қызлар.

Бирін докторлыққа қойғанда ықлас,
Бирін студентка - илимге жолдас,
Бирін тракторшы палуан қарындас,
Ерликте жана-жан болдыңыз, қызлар.

Арал айдынында балық туұлаған,
Асау толқын жарға урып шуұлаған,
Сол толқында қорықпай балық аулаған,
Байрам қутлы болсын, бақадыр қызлар.

Усы қосықтың арқасынан Шымбайға шақырылды. Байрам
жыйналысында Аббаз, Сайыпбеклердің орнына ортаға шықты.
Қосықты көшіріп алып, бақсылар халық намасына салып айтып
жүрген қусайды. Керек болып турған екен дә...

* * *

«Әллек Ахметовтың аты өлген жер...» Ол, түсинде жүрегі
көудіріп, оянып кетти. Уйқысы бирден серпилди, көзин ашып
өзі таң ата қоймағанын, жана ағара баслағанын аңғарды. Түсинде
көрген, әсиресе, еситкен «Әллек Ахметовтың аты өлген жер»
дегенді умытып қалмауы ушын тағы қайталады. Ол қайсы жер
болды? Бул сөзди бурын талай еситкен. Онша итибар бермей-

туғын еди. Қайсы жер еди, өзи? Жийрен ат, қуйрық-жалы бир қушақ деп, дәстанларда жырланатуғын нағыз тулпар. Өлген жеринен тирилген, ер-турмансыз, жүенсиз алыстан шауып келди де, буған жақынласканда жерден әсте көтерилип, алдыңғы еки аяғы дизесинен артқа бүгилген, артқы аяқтары қуйрығы менен қосылып созылған, үстинен қол созым бәлентликте ушып өтті. Изин ала ерманы жыңғылдың ақ түтинине усаған булт қаппа, буны да әстен ушыра баслады. Тереклердин ушлары төменде қалды, бир уақытта Шымбай қаласы көринди, кайда баратыр, қашан жерге түседі, нәмәлим. Енди ақ булт арасында жийрен ат пайда болды, шамасы қалаға кирер жердеги аэропорт ауыл болыуы керек, Ибрайым жийреннин қуйрығына асылып алған, жәниуар хауа кемесиндей бир бапта, кем-кем аспанлап ушып баратыр. «Әллек Ахметовтың аты өлген жер», дейди кимдур сыбырлап, булар ушып баратырғанда, бул сөз қулағының түбинде және бир-еки мәртебе кайталанды. Бир бапта, кем-кемнен бәлентлеп уша берди, бир уақтары мунарланған тау төбеси көринди, оны ғә аппақ булт қаппайды, ғә төбеси шошайып көринип кетеди, мәнзил сол ма, я ары қарай кете бере ме, нәмәлим. Ибрайымның мийи айлана баслады. Қашан аяғы жерге тийеди? Ат пәл-пәллеп өзи түсире ме, яки қолы жаздырылып, жалп етип түсе ме, бул да нәмәлим. Неге булардан басқа ушып жүрген жанлы мақлук жоқ? Қайда келди өзи, қайсы тау, мынау? Кимнің тауы? Сорағандай адам, оқығандай жазыу, шамалағандай белги жоқ. Хеш ким хеш нәрсе демесе де, усы тулпар буны тау шыңына таслап, өзи өлген жерине қайтатуғыны кеулине бурыннан аяндай. Бәрин дәслепп шыққаннан-ақ өзи билип киятырғандай, бирден барлық гүдиклери жоқ болып кетти. Кеули кәпелимде көтерилип, тау хауасының жоқары басымын сизди. ақ бултларды жутып, жүрегине сыйдыра алмай атырғанда, қаппығып оянды.

Шалқасына, төбеге қарап узақ жатты. Көрген түси таңқаларлық, бурын-сонлы болмаған, жумбақты уақыя. Неге өлген ат тирилип, буны алып ушты? Неге жерге аяғы тиймей оянып кетти? Неге қулағына «Әллек Ахметовтың аты өлген жер» деген саза келе берди? Түс адамның ушқыр қыялының жемиси дейди китаптарда, бундай фантазия кәпелимде кайдан пайда болды? Ол өзінше түсин жорып, бир тоқтамға келе алмады. Өзи ушын үлкен ойлардың басына барды, бирақ, өзинен өзи уялып, қойды. Түсин кимге жорытады? Төлеген муғаллимге ме?

— Хаў, жолдас Юсупов, биз сени коммунистлик партия қатарына қабыл етип, үлкен басшы етип шығарамыз десек, сен қайдағы идеализмге берилип, түске исенесең...

Мугаллими бәрхама: - «Халық душпаны»ның баласы дегеннен қутылыуың үшін комсомолда өзінди көрсетип, сиясий қосықтарды көп жазыуың керек. Қайуақ-бируақ партия қатарына өтуге исеним пайда етпесең, өсиуің қыйын, - деп зинхарлап киятыр. Анасына жорытса қалай болар екен? Ол диний адам, баласын периштелердің қасында көргиси келеди...

Ибрайым, ертеңине почта келген уақытта, Қурбанияз ийшан ұстазын ирикти. Оннан-буннан сөз баслап, кейнин түс жорыуға өкелди.

— Түсиң, қуданың өзіндей үмметине уллылықтан дәрек берсиди екен, — деп баслады ийшан, әдеуір ойланып отырып. - Өллек Ахметовтың аты, тап сениң түсиңе енген аэропорт ауылға келип өлген. Өлгенде де халық хызметінде жан тапсырған. Еситип жүрген шығарсан, бизлер автономиялы область болып Қазақстанға карап турған уақытта, сол дәуірдеги пайтахт Қызыл Ордадан Тахтакөпирге дейин машын жолдың бағдарын салып, Шымбайға келетуғын «орыс жол»ға қосқан. Алты ай дегенде шиткен таза жол менен сол уақыттағы Қазақстан Атқарыу комитетиниң баслығы Жалау Мыңбаев деген адам машинада келетуғын болған. Оны күтип алыу үшін Төрткүлден Қарақалпақстан областьлық халық комиссарлар кеңесиниң баслығы Қасым Әуезов Шымбайға келген. Өлар ойласа отырып, милиция бөлиминиң начальниги Әллек Ахметовқа:

— Тахтакөпирге атлы барып турасан, машина көриниуден алдында атынды шауып келип хабарлайсан, — деп жиберген.

Жаздың ыссы күнлери екен, Ахметов машинаны көриуден атты куйылдырып Шымбайға карап шапқан. Машын хә демей аттың изинен жеткен. Асау ат машинның дауысынан үркип шауып отырған, машина кууып келе берген. Ат, қырық бес шақырым жолды тынбай шауып, Шымбайға кирер жерде жүреги шыдамай жығылып өлген. Ол енди, тирилип, сени бәлент шыңға шығарып таслаған болса, иншалла карақалпакты сорайтуғын патша боларсан, - деди ийшан. Аллаталам тәрөпинен ижабат болмай, деп пәтия берди.

Ибрайым тыңлап отырып, мыйығынан күлди.

— Ендигиден былай «патша» дегенлер болмайды, ийшан аға.

— Елдің ең үлкен басшысы не деп аталмасын, патша болады.

Оннан макулырақ ат болмас, патша Яратқан ийемиздин жердеги көленкеси дейди, Ибрайымжан...

Устаз шәкирт услайынша бир-бири менен пикирлесип, шәкирти орнынан турып ийшан ағасының қолынан алды. Ибрайымның қыялы бөлінди. Өзинше бир нәрсени түйингендей болды. Соңғы ўақытлары Пушкинди оқып, жаңа ойларға берилетуғын, оған еликлегиси, Пушкин болып толғанғысы келе беретуғын болды. Шайырлықтың қанатлы тулпары Пегас хаққында жазады, Пегастың туяғынан пайда болған илхам булағы бар таўды Парнас деп жырлайды. Кешеги көрген түси солардың тәсири, Әллек Ахметовтың аты деп жүргени өзиниң шайырлық Пегасы ма екен?

(Ибрайым Юсупов аты шыққан үлкен шайыр болғаннан кейин «Пегас» деген қосық жазды.

Йош тулпары - Пегас асаў ат екен,
Оны услаў қатты машақат екен,
Несип етип минеқойсаң бирақ та,
Жәниўар, шабысы кәрамат екен.
Мен оны Шымбайда Кегейли жаптың
Бойындағы Арқаш көлинен таптым.
Ийт азаптар менен услап, үйретип,
Еплеп минип алып, елиў жыл шаптым...

Асаў Пегас көп жылқыдан мыклы ол,
Бизди талай жерден алып шықты ол,
Жини тутып, жыға қойса шайырды,
Сулыўлардың аяғына жықты ол,

— деп жазғанда сол баяғы жийрен атты көз алдына келтиргени сөзсиз).

* * *

Бурынлары болыс, бийлердин бәширлери болған, оны хәзир баслықтың секретары, басқа бир жерлерде хатшысы дейди. Сонысы дурыс, хатшы болған адам хатты жазады, хатты жүргизеди. Бурынғы складшылық жумысына уқсайды. Кирис пенен шығыс қолында, бурынғыдай байлық емес, қағаздың район хәм кеңсе ишиндеги хәрекети.

Ақыл-еси толысып, хожалықтың басқарыў ислерине араласқанлы бери турмыстың өзи ойлап та көрмеген тәреплерине

дусласып атыр. Жуўас, кудайдан тилеген, туўры сөзли адамлар собирек азап шегетуғынын, тилин жаллап, еки жүзлилик өтетугынлардың өмири анағурлым жеңил өтетугынлығына айыран. «Қыз ўақтында бәри жақсы, жаман қатын қайдан шықты?» дегендей, кешегі әнедей адамға ебиндей бийлиги бар жұмыс берсең өз аўылласын, өз ханаласын теспей сорып сонғойажақ. Асып кетсе, бир хәпте ғана қарын тойдырарлық қарақан тамақ ушын динин, хұжданын сатыўға таяр адамлар болады, деп хеш ойлап көрмеген екен. Ханбийби елтинин: - Оқенниң ким екенин, өзинниң қайдан шыққанынды умытпа. Тақиббыр, адамларды қорқытатуғын адам - инсанлар ишиндеги он жаманы делинген хәдиси-шәрипте, деп берген тәрбиясынан басқа да өмир бар екенин енди көрип атыр. Деген менен жақсылықты бойына сиңирип, қандай жағдайда да динин бузбайтуғын, ийман, инсап деген нәрселерди күнделикли өмир ыңғамына айландырған адамлардың қыйналып болса да, адамгершилик жалаўын көтерип, дүньяны адам хәўес етерликтей етип услап турғанлары да бар. Сондай адамлардың мәжилисине кирип, өзинди дүзеп алыў, азанда сондай адамларды көриў ушын, сондай адамлардың таратып турған нурына нур қосыўға арыласаң. Бирақ, кекире шөптей зәхәр нәрсениң туқымы көп болғанлықтан, күш-жигеринди соларға қарсы жумсай берип, қолсирейсең. Сондай ўақытта, түбири әззи адамлар шаршап, аууыйды, бир бөлегі қарсы тәрәпке ерип кетеди.

Ибрайым, әсиресе, соңғы бир жыл ишинде көрген-билгендерин өлшестирип, бойына сиңдирип алмастан бурын бул орталықтан тезирек кетиўге ықпар етти. Оқыў керек, буларға ағартыўшылық нурын сеўип пәклеў керек. Оның ойынша, жәмийетте орналасып атырған заман теңсизлигине, әдалатлық орнатыў байрағы астында адамлардың руўхын, исенимин қара жер менен тең етип атырған дәўирдин жасалма хәрекетлерине қарсы тек ғана билим, ағартыўшылық арқалы нәтийжеге ерисиў мүмкин, деген ойдың басына келгени қашшан.

Қәне сол билим? Оған қалай жетиўге болады, колхоз деп аталатуғын хәкимият қақпанынан қалай жаздырылады? Соңғы ўақытлары Бектурсын, Розымбай менен Қабыллар да усы шешимге келген. Ебин-жорық билген төрт хәрибин қайта-қайта үйрете берип, бесинши хәрипке өтейин десе, ишинде хеш нәрсе жоқ, билмеген жерлерин өтирик пенен толтыра берип, өзлеринен

өзлери түниле баслаған. Оқыуын дауам етиуге бел байлаған. Бул жумыста, олардың алдында турып баслаушы, әлбетте Ибрайым.

Сөйтип жүргенде, тынбай айланып турған уақыт дөнгелеги өлмеген бендесин 1945-жылға, Уллы Жеңис жылына жеткерди. Москва радиосының дикторы Левитанның полат трубадан шыққандай, адамларды силтидей тындыратуғын хәм қатан, хәм жағымлы дауысы кем-кем узақтан, ал май айына келип тап Берлиннен шығып турғандай мақтанышлы еди. Адамлардың жүзлериндеги қайғы-муң серпилип, умытылған күлкілер қайта оралды.

Жеңистің хабары келген күн өзинің тымық, жағымлы хауа райы менен де умытылмастай еди. Хабар кимнің қулағына қай уақта жеткен болса, ол адам ушын бир мүддетке дүнья тынып, ондағы барлық жанзатлар да «үх-х» деп терең нәпес алып, оннан кейин көзлериндеги еркисиз аққан жасларын умытып, хәрким өз басына түскен дәрттің дәрежесинде күлип жүрип еңиреп, жылап турып қуғанғанынан секирип, жер бауырлап, хәрким ишки дебдиуін хәр қыйлы шығарды...

Колхоз, район бойлап тараған шады-қоррамлық, көз айдын айтысыулар, топар-топар болып өткерген жыйналыстарда адамзат үстинен қара булт серпилип, қуяш шыққандай, ууайым-қайғысыз жасайтуғын күн келгенин хабарлар еди. Сыртқа шықсаң сени жутып жиберетуғын бир жабайы маклуктан қутылып, тапқан тақанынды арқайын жутатуғын демлер де бар екен. Бәрине көнлигип, жақсылық күнлерге умтылып, елдин бирлиги, аманлығы ушын писентинде барын берип келген халық, жадырап сыртқы шықты...

Колхоз баслығына елдің келешегинен гөре, жанының бир күн болса да тынышлығы керек екен, жасларды оқыуға жиберіуге қарсы турып алды. Арадан уақыт өткерип, қайтадан гәп қозғамақшы болып еди, көпти көрген Абыл агасы ақыл берди.

— Және гәпиниз сынса, бир жылға қалып қоясыз, — деди ол, — жаңа болған басшыға сизлер керек болып тұрсыз.

Ол әдеуір ойланып отырды да, бир сумлық үйретти.

— Сизлер, райкомның атынан баслыққа хат таярлаң. Быйылғы жылдан баслап, Шымбайдағы пединститут Нөкис қаласына көширилиуіне байланысly, Совнаркомның оқыуға адам жиберіу бойынша тапсырмасын орынлау ушын колхоздағы мына жолдасларды Нөкис пединститутына жиберіуіңизди

қарайман, деген мазмунда Шымбайдан почта аркалы жиберің. Келген жағын өзім ретлестіремен...

Басшының шала сауат болғаны гейде пайда береді екен. «Райкомнан келген хат»қа исенип, дәрхал орынлауға киристи. Жигитлер тез хужжет топлап, пайтахт Нөкіске жол алды. Бул уақытлары жаңа пайтахтта көп ғана имаратлар пикерилип, областылық мәкемелер Төрткүлден келип болған еди. Төрткүлден көширилгеннен кейин Шымбайда үш жыл ислеген муғаллимлер институтына арнап салынып атырған имараты еле пиккен жок еди. Институт директоры Жумек Орынбаев басшылығында комиссия дүзилип, 1945-жылдың июль айында көшириу басланды. Төрткүлден институт оқыу кураллары менен затларын арбалы, қайыклы тасыушы кәрұанның басында болған тилши оқытыушы Айтжан Есемуратов, енди Шымбайдан Нөкіске карай жол басшылық етти.

Институт, сол дәуирдин ағымына аяқ қосып, келешекке ұмтылған жаслардың уясы еди. 1942-жылы Әмиүдәрьяның сууы тасып, Төрткүл қаласындағы көп мәкемелер жыққын астында калды. Қарақалпак мәмлекетлик муғаллимлер институтының Шымбайға мәжбүрий көширилиуинен кейинги, бул, екінши көшиуи. Институт директоры Ж.Орынбаев бул мәселеде топлаған тәжирийбесин иске салып, енди жаңа пайтахтқа биротала орналасыуды шөлкемлестирди. 1944-жылдың сентябриндеги буйрық пенен бурынғы муғаллимлер институтынан мәмлекетлик пединститутқа айланған оқыу орны жаңа қоныста жұмыс баслады. Азат ауылының Ибрайым Юсупов баслаған жигитлери жаңа оқыу жылында студентликке мясар болып, аудиторияларға кирип келди...

Еле институт Шымбайда уактында, «Нәжим Дәуқараевтын Алпамысы» деген гәплер тарқап, бул пьесаны Ибрайым да халық китари көрген еди. «Алпамыс» дәстанының сахналастырылыуы халықтың мәдений өмиринде таңқаларлық уакыя болып қалды. Жаслар, Алпамыс болып қосықлар айтып, Қаражан болып түресип, Гүлпаршын болып бир сөзли, төзимли болыуға еликдейтуғын еди. Бул жерге келип «Нәжимнің институты» дегенди еситти. Қарақалпак әдебиятын барлық жанрлары бойынша, кең көлемде изертлеуди, оның рауажланыу жолларын басқышпа-басқыш таклап баслаған дәслепки алым сыпатында Нәжим Дәуқараев бул жылларға келип, кең жәмийетшилик тәрөпинен мойынланған еди. Оның институтта қарақалпак әдебиятының

тарийхы хәм бүгинги өсиў жолы ҳаққындагы лекциялары билимге талабанлар ушын бурын-соңлы еситпеген бир дүнъя. Дәўқараев хәр сапары оқытуғын лекциялары түпленген қолжазбаларын бир қушақ етип минберге әкелип қояды да, биреўиниң де бетин ашып көрместен, сөзге кирисип кеткенде, студентлер пүткил денесин кулаққа айландырып тыңлайды. Өзи жүдә хош ҳаўаз адам екен, Әжинияз шайыр дөретиўшилигин өткенде, «Бозатаў»ды саз даўысқа салып, намасы менен айтып береді. Сол жыллары институтта Қалли Айымбетов, Көшербай Бердимуратов, Айтжан Есемуратов, Жумек хәм Нағмет Орынбаевларға усаған ҳақыйқый алымлар, күшли педагоглар сабак беретугын еди. Аты көпке жайылып кеткен Аббаз Дабылов, Жолмурза Аймурзаев, Асан Бегимов, Исмаил Сағитовлар әдебий хызметин усы институттың филология, карақалпақ тили хәм әдебияты бөлимлери менен байланыста жүргизетугын еди. Ибрайым бул жерге келип, карақалпақ әдебиятында келешекте өзи менен зәңгилес болып хызмет еткен талант ийелери Марат Нурмухамедов, Сражатдин Ахметов, Бабаш Исмаилов, Оразак Бекбаўлиев, Генжемурат Есемуратов, Өсербай Хожаниязов, Тажетдин Сейтжановлар менен араласып кетти. Олардың хәр бири өз алдына бир тараў, өз алдына бир ағыс болып, бәри жәмлесип миллий әдебияттың бәлент толқынын пайда ететугын, Ибрайымның аўылдан аңсап, әрман етип келгенинен де зияда жаслар еди. Булардан еки курс жоқарыда оқып атырған Дошанбай Насыров, Рзамбет Қосбергенов, Сабыр Камаловлар да, келешеги жарқырап турған жаслар. Ибрайым күсеген, табан жолға тарысатуғын тулпарлар алдынан шықты. Жаңадан тапқан мынаў зәңгилеслери биреў-биреўин жибериспей, бәлент шынларға тырмасып баратырғандай еди. Соның ушын болыўы керек, студентлик жыллары баслап, кейни 1949-жылға дейин даўам еткен «Институт естеликлери» қосықлар циклиниң «І. Альпинист» бөлиминде:

Жас альпинист жанбаўырдан
Барар өрлеп бәлент таўға,
Шатыр тигип қарлы шыннан,
Мәртлик даңқы күтер онда.

Музлы шынды бағындырған,
Жас альпинист сәлем саған!

Сендей, билим таўларына
Мен де шығып баратырман,

— деген қатарлар менен баслайды. Бул таўға бирге өрмелеўге ылайық, соңғылығында хәр бири карақалпақ әдебияты бир тараўының шыңына шыға алғандай, жаңа из салғандай жигитлер. Бул жерге келип, бүгінге дейинги поэзия менен прозаның дәрежесин, оны хәрәкетке келтирип атырған күшлерди, оларға салыстырғанда өзиниң турған текшесин көрди. Салыстырыў мүмкиншилиги пайда болды. Поэзияда еле айта қалғандай бұрылыстың болмай атырғаны, оған жаңаша руўх, жаңаша форма, усыл, жаңаша образлар жетиспей атырғанын байқай баслады. Нелер жетиспейди? Қандай жоллар шақырып тур? Мениң, бул майданға шыққандағы қосатуғын нәрсем не? Бул, енди, будан бұнығына, мәңгилик двигательди әрман еткендей, мәңгилик сораў, мәңгилик изленислердиң басланыўы еди... Бул дүньяға қосық, сөз дизбеклери арқалы гөззаллық жаратыўға ғана келгендей, ендиги «пахташылық та», кәспи-кәр де оқыў хәм жазыў, көриў хәм уғыў, бир сөзди бир сөзге байлап, адамзат жүрегине жетип барыў, оның дәртин қозғап, әрманларын оятыў, оятып ғана қоймастан, солай қарап сапарға атландырыў, келешектиң татлы қиялларын шынлыққа айландырыўға руўхландырыў ушын келгендей еди. Қосықлар алтын сабаққа өткерилген гәўхарлардай, илли-изинен дизиле баслады. Бул келемен дегенше дүзилген, булардың келиўи менен бұрынғыдан да бетер күшейген әдебий дөгереклер, олардан ирикленип шыққанларын оқып, оннан соң тапқыға түсетуғын әдебий кешелердеги өмир мәўритлери басланды. Хәр қосық оқығанда, жүреклеринин дүрсилдисинен өз даўысларын еситпей ентигиўлер, тәжирийбели шайырлар менен қабақлары қатыңқы әдебиятшылардың сынларына түскендеги қағаздай қалтырап күткен анықламалар, жыллы шырай билдирип марапатлаўлар, булардың хәр бири өз алдына бир мектеп бола баслады. Олардың арасында қатал, бирақ жылт еткен жақсылық көрсе ушып-ушып қуўанатуғын, қалыс бақа берип, жазғанынды дәрхал баспасөзде шығарыў ушын әкендей ғамхорлық ететуғынлары көп еди. Олар, тап сени күте-күте шаршаған, үмитин үзе баслаған ўакта, алдынан жарқ етип шығып қалғанына еси аўып қала жазлағандай қуўанатуғын адамлар. Сен де, дүньяда тап усындай адамлар бар шығар-аў деп, соларға исенип жасап, жазып жүргендей болып, кеўлиң көклерге көтериледи. Буннан да бетер, буннан да жақсылап жазыўға кирисип

кете бергин келеди. Бул жерге келип, Ибрайымды өзине арза кылып алған мәжилистин минбери бәлент, арғы басы шексиздей көринди. Ол енди өзін, еки басы туйық сууда, қалашларын керип жүзе алмай жүрген балықты пәтти ағысly дәрьяға таслағандай сезер еди...

* * *

Урыс басланған жылы «Қызыл Қарақалпақстан» газетасынан басқа барлық баспасөз ошақлары жабылып қалды. Урыстың питкенине де бир жыл болайын деп тур, еле хеш қайсысы тикленген жоқ. Жазыушы менен шайырға жазған нәрсесин халыққа жеткеретуғын қурал керек. Жазыушылар аўқамы жылына бир рет «Әдебий альманах» шығарыуға кирисип атыр. Хәзирше аты шыққан шайырлардан жалғыз газета аўысажак емес, сонда да, жазыушылар жазғанларын соған жибереди. Ибрайымның Шымбайда жүргенде жиберген қосығы шыкпады. Урыстың ғажжа-ғаж уақты еди, өкпелеўге де болмайды. Бул жердеги әдебий кешелердин биринде оқыған «Уатаным» деген қосығы жасы үлкен шайырлардың дыққатын тартып, солардың геўкеўи менен газетаға жоллап еди, 1946-жылдың 14-апрели күнги «Қызыл Қарақалпақстан»ның «Әдебият бети»нде жәрияланыпты. Садық Нурымбетовтың (орденли халық шайыры) «Бәхәр келди нурын шашып егиске» деген қосығынан кейин берипти. Бул, жас шайырдың республика көлеминде шыққан биринши қосығы еди. Қосықтың алдыңғы бөлегин Төлеген муғаллимнің тапсырмасы менен жазып, 1943-жылы Сталинградты азат етиў бәнеси менен колхозға келген Аббаз шайырдың алдында оқып еди. Оннан кейин қайта онланып, толықтырылды. Бул, жас шайыр ушын усы институтқа киргеннен кейинги ең үлкен қуўаныш еди. Төртинши класында дийўалы газетада сүүрети менен «Бәхәр» деген қосығы басылғанда, уялғанынан сыртқа шығып кетип еди. Ал, мына қосықтан кейинги қуўанышы оннан пүткиллей басқаша. Мақтаныш сезимлери менен бирге, газетада шығыуына өзінде исеним, тийкар да бар еди, бул жердеги басқоспаларда оқылып жүрген қосықлардың парқын, кимнің терезеси ким менен қатар екенин көпшилиги ишлей биледи. Не деген менен хәр қанша қуўанса болатуғын уақия еди. Қалаға барып газетаның үш-төрт санын сатып алды.

Мәден еплеп үйден кирип шыға баслаған қусайды. Ол, баяғыда меннен: «Қосықтың баслығы ким?», деп сорағанында:

«Қосықтың баслығы аспанда», дегенімнен бери мениң жазғандарыма қызықпайтуғын болды, бірақ, анам қосығымның газетада шыққанын көрсе жүдә қууанып қалар еді, деп үйіне қайтқанша асықты...

1-май байрамының бәнеси менен ауылға, газетаның бір данасын қойын қалтасына салып киятыр. Шымбайдан шығып, ауылдың жолына түскен жерде Жәреке Қалбай ағасы атлы ишiнен жетти. Екеуі көрiсiп, апақ-шапақ болып қалды.

— Көз тиймесiн, ат тартқысыз жигит болыпсаң, иним, — дедi ол, Ибрайымның қәддi бойын көзден өткерiп. - Мә, атқа минiп азғана аяғынды сууыт, шаршаған шығарсаң.

— Ол не дегенiң, Қалбай аға, сiз пияда жүрiп, мен атқа минемен бе?

— Бул гәпiң де дурыс, кел екеуiмiз де пияда жүре берейiк. Сени пүткiл ауыл сағынды, иним. «Қосықлар қулаққа урған танадай», дейдi ғой халқымыз. Сен кеткенлi ел арасы тым-тырыс. Биреу-биреуге сениң жазған қосықтарыңды айтып, басқыласатуғын едiк, бәри қалды.

— Ауылда шешенлер көп ғой, Қалбай аға, олар сiзге бетлей алмай жүрген шығар.

Усындай сөзлер менен елдiң аманлық-есенлiгiн бiрiм-бiрiм сорап киятыр едi:

— Хау, айтпақшы, — деп Қалбай бiрден гәптi бөлдi, - сениң газетада қосығың шыққан екен, хәмме жәмлесiп оқыдық, сөзлерiң салмақлы, үлкен шайырлардан алық болса алық, төмен емес. Қутлы болсын, иним.

— Газийт ауылға келген екен-дә.

— Почтамыз Қурбанияз ийшан районнан тууры «Қумшауыт жер»ге келiп, Ханбийби кишеме көрсеткен, хәммени жыйнап оқып берген. Соң, кишем газийттi күнге тутып көрiптi де, шаршысының ушына түйiп, үйiне әкетiптi. Ана деген, жарықлық, балаң үлкен шайыр болады дегенге жылап, болардай болып қалды...

Ибрайым ишiнен оннан бетер қууанды. Кеули жай тапты, ендi үйiне асықпай-ақ бара берсе болады. Барлық қууанышының, жетiскенлiгiнiң тирегi, тилеклесi болған анасы көрген болса болды. Үйге келгенде анасы ушып турып, баласына қарай жүрдi, еки жеңiн түсiрiп, перзентiнiң оң қолының сыртынан сүйдi, көзi тойынғанша қарады, көзi жасаурап:

— Шырағым, аман келдің бе? Хош көрдик, хош көргениміз болғай, — деп алдына түсіп жүре берди.

Мәден менен қушақласып көристі. Азып, денеси әдеуір киширейіп қалған, маңлайын жыйырып, қыйналып күледі, деген менен шырайы тәуір. Тайдай тебисіп өскен ағасының мына көринісі бәрибір аянышлы еді. Анасы атыз жумысына кетіп, бұл үй бағып қалады. Қуяшқа шығыуға, жап-салмадан атлауға, атқа ғарғып миниуге болмайды. Басын қолайсыз қозғап алса, есінен танады.

Анасы шаршыға түйіулі ғазетаны баласына беріп, қутлы болсын айтты.

— Елиңе елеулі, халқыңа қәлеулі азамат болғайсан. Қырық шилтер ғайып еренлер жылауында болсын, әкеңнің әруағы қоллап-қууатлап, шарапаты тийе берсин, әумийин... Мынау дүньямыздың алды болғай, балам! — деди де газетаны қаршыңға салып қойды. Сол жылы 13-декабрь күні усы газетада Конституцияға арнап жазған «Бахтымыз» деген де қосығы жәрияланып, шайырдың республикалық баспасөзде дәслепки көриниулері болып қалды.

Қошқар қауыншының қызы Тиллахан Мәденди еле күтип отыр еді. Ханбийби елти урыстан жарымжан болып келген баласының биротала жер бауырлап қалмауы ушын жанын жаббарға берди. Қызды дәмелендирип, басқа биреу менен кетіп қалмау ушын жаушы да жиберди, куда түсіп қоя бермекши де болды. Ауылдың жасы үлкенлерин жиберіп, айтқызды.

— Бала күннен күнге тәуір болып киятыр. Сәл айыққандай болса барып хабарласады.

Қыздың үйин, өзін усындай сөзлер менен алдарқатса да, өз сөзине өзи онша исене бермейтуғын еді. Баласы еле әлжууаз, қуыын ауылға өзи барып қайтқандай жағдайда емес. Мине, усылайынша арадан демде бир жыл өтип кетти. Соңғы уақытлары сыртқа шығып, суу бойында отырып қайтатуғын, өткен-кеткен менен барды-келди айтысатуғын болып киятыр. Жеңгелери арқалы соратып көрсе, үйлениуге мейили бар, өзине исеним пайда болып киятырған қусайды. Баланың сәл тили айланса, анасы дәрхал келинди әкележәк. Усы келгенде Ибрайым менен ойласып көріп еді, ол мақуллады.

— Бир айдан жазғы демалысқа шығамыз, сонда алып қайтайық, — деди анасына.

Ибрайымның айтқаны болды. Жеме-жемеге келгенде Мәденнің үйлениуге мейли соқпады. Ұәдели күн жақынлаған сайын уайым басты. Мерекенің алдында күнде хабар алып турған жоралары оның кейпин көтерип, қуанышлы күнге таярлады. Солай етип, шашылып кететуғын буйымның тумлы-тусынан камашалағандай, Мәденди «үілеп-сүплеп», келинди үйге әкелди. Елти, халық қатары дастурхан жайып, шашыу той есабында кишкене мереке тарқатты. Мәден үйленгеннен кейін денсаулығы питегене жөнлескендей болды. Колхоздың уставы бойынша таза хожалыққа сууы тийип турған жерден отыз сотых егислик майдан ажыратылды. Фронтотикке колхоздың беремен десе, көрсететуғын жәрдемлери бар. Оған хешким қарсы болмайды. Мәден енди үйде отыра бермей, өгиз қос, ат қос сорап дийқаншылыққа айланысты. Бирақ, денсаулығы узағына болмады. Жердің егистен писи қурымасын деп, Қошқар қауыншы балалары менен келип қарасты. Дийқаншылық деген күнде адам айланысқанын сүйетуғын нәрсе, күтимин кешиктирсең, шашқан туқымынды да алалмайсаң. Усылайынша ырыл-тырыл менен күн өте берди. Усы жерде оқыушыларымыздың шыдамын сынай бермей хәм шайырдың тууысқаны хаққында қайта айланып гүррин етиуге уақыттың болмай қалыуын есапка алып, оның өмири хаққында қысқаша алдын ала мыналарды айтпақшымыз.

Мәденге Аллатаалам мийнетти анықлап берген екен. Ол, усындай илажсызлықта үйленгеннен кейін жети жыл ғана өмир сүрди. 1948- жылы Қуштарбай атлы улы, 1950-жылы қызлы болып, оның атын Ибрайым үлкен арзыу-үмитлер менен Бийбихауа деп қойды. Басына зақым келип, мийден ауырған адамның жағдайын хешкимнің басына салмасын, оңысық жылдан-жылға қыйынласты. Тиллахан қаншама шыдамлы, тәрбия көрген болса да, узағына төтепки бере алмады. Күйеуінің руухый жағдайы, бас ауырыуы оған да өтті. Ибрайым бул уақытта «Юсупов» болып, пединституттың ортаң колдай абырайлы муғаллими. Нөкиске анасы менен ағасының хожалығын көширип әкелген еди.

Мәден 1953-жылы, отыз жасына толған уақытта басындағы осколька ойнап кетип, тосаттан қайтыс болды. Тиллахан күйеуінің жылынан кейін руқсат сорап, төркинине қайтты. Соң, еки баласын ата-анасына таслап, ерге шығып кетти. Арадан еки-үш жыл өткерип, Ибрайым Юсупов ағасының балаларын

ауылға излеп барды. Қолына илинген Қуштарбайды Нөкиске алып қайтты, Бийбихауа ол уақытта биринши классқа барған жылы екен. Ол Мәден, Ибрайым деген адам атларын еситип те көрмеген. Дайы атасының атына өтип кеткен. Қуштарбайды машинаға мингизип атырғанда, Бийбихауа жүүери атызға жасырынып, қашып қалған.

Қуштарбай да әлжууаз, кеселбент болып тууылған екен. Шайыр әжағасы докторға қаратып, орта мектептен кейин пединститутқа да киргизип оқытып еди, нәрестениң өмири қысқа болып, жигирма жасларына жетпей әлемнен өтті. Солай етип, Мәденнен Бийбахауа исмли бир қыз қалған. Хәзир Шымбай қаласында өмирлик жолдасы Кәримбай менен ул-қыз өсирип, ақлық сүйип отыр. Бийбихауа Мәденнің қызы екенін соң еситкен. Анасы Тиллахан, оның әкеси де көзлериниң тирисинде айтпай кеткен...

Ағасы Мәденнің қайғылы өлими, өмирге қарап көзи тоймайтуғын, хәр қандай хызмет қолынан да, жолынан да келетуғын мәрт жигиттиң отыз жаста көз жумыуы — оның кеўлинде өшпес дақ қалдырды. Урыстың пүткил ел бойлап келтирген апатшылығы ақыбетинде лаулап турған ошақларға суу қуйылып, түтинсиз қаңқайып қалған морылар, әсирлер бойы әуладты-әуладқа жалғастырып қиятырған шаңарақлардың алдын жантак басып, оқ-дәриниң ашқылтым ийиси, адамның геүдесин тәрк етип, ауыздан шығып баратырған жаны, қулласы, инсаният урысса кейни не болатуғынын тууысканының мысалында көрди.

Көп узамай қарақалпақ әдебиятында Мәденге арналған, елеге дейин уқсасы жоқ, «Таллы жағыстағы еске түсириулер» қосығы тууылды. «Таллы жағыс», «суу бойында шайқатылған кара тал», оның нартлары, ақ сөкит Ибрайымның жас шайырлық дәуиринен баслап-ақ миллий поэзияға елдің символы, колоритли бояуы сыпатында кирип келген «буйымлары» еди. Урыс басланған жыллары ақ сөкитлерди шауып көпирге салған, бағлар да қарауысyz қалған ауылына, урыстан соң келип, баяғы:

Кегейли бойында қалған нартларым,
Сиз қандай өскенсиз, нәрұан болғансыз!

— деп басланатуғын бул қосықта, өмирдің қайта канат жайып, өркенлей баслағанына қууаныу менен бирге, қайғылы күнлерди еслейди.

Анам гейде жоклап үлкен баласын,
Жағаласа ақшам суудың жағасын,
Сизлер түсингендей оның наласын,
Сууға ушыңызды малып турғансыз...

Қырғын урыс ғажжа-ғаж жүріп атырғанда Мәденнен бир жылға дейін хабар болмай, ашық қызы Тиллаханға хат жазды ма екен деп барғанда, бой жеткен қыздың келбетине, шырайына қарап:

Алмамекен дедім уйылжып пискен,
Бойынан ышқының сәуири ескен,
Билектей қос бурым бөксеге түскен,
Бир қоса жупқасын басқа шалған қыз,

- дың әйне мәхәлине келип турғанын, оның қасы-қабағынан оқып, жас жаны хәулирип, үйге жетемен дегенше шыдамай, жийрен ат үстінде:

Кирпиги қайысқан тебендей еди,
Кумай көзлер мени жегендей еди,
«Ағаңнан хат жоқ па?» дегендей еди,
Айралық дәртинен иштен жанған қыз,

— деп жазып таслаған қатарларын усы арнау қосығына жегизип:

Суудан бир мешинди қармап илгени,
Мойныма салмақшы болып келгени,
«Қашан жигит боласаң?» деп күлгени,
Есимде сыр бермей сабыр қылған қыз...

Жигит болыуын биз болдық-аў, бирақ,
Талай азаматлар, қолында жарак,
Ұатан ерки ушын қушты топырак,
Қанша ҳаяллар тул, ярсыз қалған қыз,

— деген терең толғаныслы, дәртли сезимлерге синдирип, би пүтин шығарманың ең ғыжымырлы қатарларына айландырып жибереди.

Естелик қосықта шайыр урыстан кейін жалғасып кетке өмир көринислерин және қара таллар арқалы сүүретлейди Мәденнің көз жумғанынан соңғы өмирин дауам етип, қауынш

атасының қосында отырған жерінде, өтип баратырған шайыр
әжағасын көріп, алдына жууырып шыққан өспирим баланы
таныйды...

Ұа, тууысқан таллар, дала батыры,
Ұа, сиз, жаслығымның жасыл шатыры!
Сарғайған саратан бармас батылы,
Сизге кәр ете алмас, айтсам жалғансыз.

Күннің әптабынан қашқан самаллар,
Саянда түсленип, тынығып алар,
Жау шымшық, мәдделер хәм құрқылтайлар,
Сенсиз хәлден тайып, қалар дәрмансыз...

... Баяғы кебирлик пахта жер болған,
Ақ жайлар көбейіп, сыбайлас қонған.
Машиналар жүріп барар тас жолдан,
Бир жағы жүзим бағ, бир жағы палыз.

Әне, сол палыздан бетлеп бермаған,
Бир бала қыйқыұлап киятыр маған,
«Қостан қауын жесин» деп атыр апам,
Апанды таныдым, иним гүмансыз.

Кирпиги қайысқан тебендей еди,
Қумай көзлер мени жегендей еди,
Улы емес, өзи келгендей еди,
Баяғы мойныма мешин салған қыз.

Баяғыдай маған телмирип қарап,
Қыйнамас ол енди ағамды сорап,
Урысқа нәлет айтар ишинен, бірақ,
Дәслепки ярынан айра түскен қыз.

Хош болың, талларым! Қосқа барайын,
Мардыйып отырып, қауын жарайын.
Оннан соң сазымды қолға алайын,
«Таллы жағысым» деп, сайрап әрмансыз...

Мәденге тууысқаны тәрөпинен койылған бул шайырлық есте-
лик, ең хасыл сөзлерден жонылып, оған меҳир-муҳаббат сиң-
дирип, бәлент лапыз бенен жырланған ода болып қалды.

«...Ақшамлары ашық аспанда ыбыр-жыбыр жұлдызлары жуўсап, узын жолақ айдын аңғар менен қус жолы жарқырап жатады. Хәр дайым оған көз жиберсең, адам жәмийетиниң, халықтың, заманның руўхый өмири сол бир салтанатлы жұлдыз дәрьясынан хағлап ағып атырғандай туйылады. Сол мәңги нәўпир, мәңги ағыўшы уллы дәрьяға өз туўған халқыңның атынан тамшы болып тамғың келеди, жұлдыз болып жанғың келеди. Қәйткенде халқыңның, заманыңның жан сүүретин жақсылап бере аласаң, қәйтип ол жайнаған жұлдызлар арасында халқыңның жұлдызын сәўлелирек етип жаға аласаң, мине усы әрман шайырды қысқа күнде қырық толғандырып, сағатына сан тербетеди...

Шайырлық — ол жүрек тили, хұждан хаўазы». Бул, атақлы шайыр Ибрайым Юсуповтың орта жастағы қолжазбаларынан.

Ол усы тил менен хұжданнан жаңғырып шыққан хаўазы арқалы заманын жырлаўға атланды. Пайтахтта турып, халқының жан сезимине қозғаў саларлық сөз айтыў ушын атланды. Бул сапарғы мәнзили — бурқасынлы, қайнаўытлап шыққан йош арқалы ғана әрманларына ерисетуғын мөкан еди. Оның паянлы ўатан болып қалыўы — Яратқан ийемиз аўзына дуўалы сөзлерди салған адамларға ғана несип етеди.

Ол, күннен күнге, айдан айға қайнаўытлап баратырған жаңа сезимлер айдаўында болды. Ыатан ҳаққындағы түсиниги де, оның шеңбери де кеңейип бара берди. Жүрегин ўатан мухаббаты жаңаша тербеди. Оны қағазға түсирди.

Бул ўатан - мәңгиликке жанымдай сырласым мениң,
Бул ўатан - мен гүл болсам, нур берген қуяшым мениң.
Бул ўатанда жасаўшы адам баўырласым мениң,
Бул ўатанның топырақлары - хасыл гәўхар тасым мениң,
Бул ўатан жаным, жүрегим, хәм де көзиў, қасым мениң...
Бахтияр кең ўатанда бахыт қушып, таптым камал,
Келешегим күндей күлип, көрсетти айдай жамал,
Өтермен тас талқанлап болса да қандай қамал,
Биз ушын хызмет қылар таў хәм теңиз, ескен самал,
Ўатанға шын мухаббат, бахытдур жолдасым мениң.

Бул, буннан еки жыл бурынғы «Ўатаным»нан кейинги жаңа бурынғыдан әдеўир жетилискен сезим, күшейген мухаббат еди. Бурқасынлы шайырлық әлеми жатырқамай қабыл етти. Оны

илахий дөретиүши сандығы дүнья әдебияты дүрданалары, бир тәрәпи бәсекилес заманласлар шабысы менен тола берди.

Баяғы, аўылдағы баслауыш мектепти питкерип, Шымбайдағы мектептің бесинши класына жазылып киятырғанда, Төлеген муғаллим өзиниң биринши устазы Ораз ҳаққында айтып берген ўақыя оның мийине мөрленип қалды. Ибрайым, усы жасына дейин еситкен әпсаналары ишинде, бул, ҳақыйқый болған ўақыя екенлиги менен ғана емес, ал, адам баласының көкирек қуўысына не деген жаўызлықлар менен жақсылықлардың жайғаса алатуғыны, усындай қыян-кески ўақыя басқа бир жақларда емес, тап өз аўылында жүз бергени, мәртлик ҳәм сатқынлықлардың жер таңламайтуғынына ҳайран қалған еди. Бул ўақыяны қосық пенен жазыў, оның ҳәр бир қатнасыўшысының минез-қулқын, инсанның әпиўайы, бирақ, жоқары пазыйлетлерге қурылған ҳақ нийетли ислерин, арамызда бирге жүрип, бирге табақлас болып, ишиниң қарасын бетиниң жылтырағы менен жаўып жүрген жаўызлықларды сайрам-сайрам етип, бөлек-бөлек жазыўға нийет етти. Жийрен атының дорба-сында жатырған китаптарды ҳәр қолға алған сайын, усындай бир шығарма жазыў әрманы қайта жаңара берди. Сол муқаддес китаптардан мәдат сорап, олардағы дуўалы сөзлерге сыйынды. Солай етип, Нөкис мәмлекетлик педагогика инсти-тутына келемен дегенше «Жолдас муғаллим» деген айдар тағып, баяғы Киров атындағы мектепке хошласыўға барғанда оқып беріў ушын жазған:

О, әдиўли муғаллимим, устазым,
Балалық өмиримниң болдың бағманы,
Жетеклеп киргизип, мектеп бағына,
Жегиздин турмыстан шийрин мийўаны,

—деп басланған миннетдаршылық қосықлары усы поэманың беташары болды. Буны баслаған ўақытта «поэма» деген атаманы қолланыўға тили бармайтуғын еди, оның көлеми де усы дәрежеде үлкен болады, қыян-кески ўақыялар бирин-бири пайда етип, бул дәрежеде қыйырман да шыйырман конфликтке, излизинен узак ўақыялы сюжетке айналады деп ойлаған жоқ еди. Биринши жобаластырғаны «Аўыл жолында» ўақыясы болып, Ораз муғаллимди әкелиў ушын Өмет бай ҳарам нийет пенен аңғөдек, ҳақ нийетли Қурбан қассапты үгитлегени, жолда муғаллимди өлтиресең, «пышақ ҳақыңа — еки сыйыр, бир ғунан...» деп, қолына қанжар бергени, Қурбанға: сен қорықпа,

суўға кетип өлдиге шығарамыз да, Аўылаткомға жала жаўып таслаймыз, деп көндиргени, қарлы боранда Қурбан қассап арбада отырған муғаллимди қалай өлтириўдиң жолларын ойластырып, бирақ, күни менен сөйлесип киятырғандағы сөзлерин өлшестирип қараса, жақсы адам экени, «сөйлескенде Қурбан оның сөзинен, кир я қылаплық таппағаны» хаққында ойлайды.

... Ай батып, қараңғы түсти. Арбаны тоқтатып, хуўлеп турған гөне тамның ишинде тораңғылдың шақасын жыйнап от жақты.

Ойлар Қурбан: «бул бир қолай жер екен,
Тоғай иши, шет, меңиреу төр екен,
Хәзир мынау муғаллимди жай етсем,
Гүман етип, ким маған не дер екен?»

Ойлар Ораз: «бул бир тәўир киси екен,
Туйық минез, сөйлеуи де күш екен,
Байғус ғана дийқан халқы баўырым,
Өткен өмириң жылыўы жоқ қыс екен».

Ойлар Қурбан: «шөпшек терип турғанда,
Не қылады көк желкеден урғанда?
Сөйтсем-ғой мен еки сыйыр, бир ғунан,
Әмет байдан алмайман ба қурығанда?»

Ойлар Ораз: «ул-қызлары бар шығар,
Өзи болса қайтпас қара нар шығар.
Бундай мықлы адамларды оқытсан,
Ушар, еркин томағасыз қаршыға».

Жәҳиллик пенен жақсылық өз-ара тартысып, барлық ўақытта да жақсы нийет ақырзаманлық пенен жеңеди. Поэмада адамзат өмириндеги мәңги жолдас болып киятырған, усы от пенен суўдың шайқасы бастан аяқ даўам етеди. «Қыянат» бөлими жаңа жаўызлықларды, «Таўдағы айқас»та Әмет бай топарының сапластырылыўы, әпсанаўий «Арзыгүл балладасы», хақ-кеўиллердин «Ушырасыў», жақсылықтың жеңисинен «Сайран» бөлимлер дөретилип, үлкен эпикалық поэма дүньяға келди.

«Институтты питкерген жылы («Жолдас муғаллим», 1949-жыл, «Әдебий альманах», №8) баспадан шықты. Бул мениң идиралды ири сүйекли дөретпем еди. Өз ўақтында оқымыслы жәмийетшилик тәрөпинен шаўқым-сүрен, түрли талқын менен күтип алынған бул поэмамды хәзирлери оқып көрсем, ондағы

көркемліктің гейбир сада көринислери, жаслық шалағайым-лылық бас шайқатады. Бирақ, поэмадағы жас музаның жалынлы қумарлығы, жаслық жүрек қызғыны, жас кәлемнің «дүбірлеген тай шабысы» өзимди еле де қызықсындырады. Поэманы айырым терис пикирден, өсек-жаладан оқыұшылар хәм әдебиятшылар жәмийетшилиги өз ўақтында қызғын түрде қорғағаны да, бәлким усыған байланыслы шығар, деп ойлайман. Буған арнаулы тоқтағанымның мәніси, усы поэмада ғана мен Арзы көлдің бойында «тоты қустың пәриндей, кубылған» қыялым, тоғайдағы қойыұ саялы тораңғыл астында туңғыш рет өз музам менен таныстым, табыстым. «Шайырлық» деген ләззетли сүргинге «айдалыұым» усы поэмадан басланды...», деп жазды шайыр, өткен әсирдің алпысыншы жыллары.

Әдебиятымыз тарийхын, уллы шайырлар өмирбаянын көрсек те, поэзия майданына көлемли, эпикалық поэмасы менен келип танылған шайырлар санаұлы.

Ол усылайынша, «тай шабыслы дүбирли» менен узақ айлаұға шыққан тулпарлар ағымына араласып кетти.

Дүнья — ушы-қыйыры жоқ шексизлик. Шайырлық — онын ишиндеги ең үлкен, ең бурқасынлы руұхый океан. Бул умманның жағалаұлары соншама кең, соншама шегарасыз болғаны менен «шайырлықтың ләззетли сүргинине айдалып» келгенлердің бәрине орын табылыұы, оған бир тамшы болып қосылыұы сийрек болып туратуғын ўақия. Шайырдың жас жаны, халқының лаұлап турған бир жарық жулдызы болыұдай уллы әрманлар менен усы шексиз, бирақ хәр бир табан жери өлшеұли жағалықтан өз орнын табыұ ушын келди. Яратқан ийемиз яр болғай, қоллап қуұатлағай!

2012-жыл, декабрь

2013-жыл, июль.

Нөкис қаласы.

БИРИНШИ КИТАПТЫҢ СОҢЫ.

МАЗМУНЫ

1. Юсуп ахун	3
2. Ханбийби елти	34
3. Шымбай — шайырлық мектеби	100
4. Сыйқырлы атдорба	187
5. Бурқасынлы мәнзилге сапар	240